

Гласови свиџања

- Сведочансџва расељених лица -

Бања Лука

Рођена сам 1961. године. Прије рата сам живјела са сестром у Бања Луци. Живот прије рата је био супер. Никад више онако неће бити, поготово задњих десет година прије рата. Прије рата није било лако наћи добар посао, али постојао је закон о запошљавању. Било је све регулисано. Било је и веза, али није било као сад.

Могао си купити све што хоћеш. Није нико био гладан. Могао си платити режије, имао си све. Прије рата људи су живјели нормално, није се чак ни разликовало, ни нације, ни ово, ни оно. Можда је било нешто тајно, онако прикривено, али се није примјећивало. Прије рата није било неких брига и проблема.

Било је мјешано становништво у мојој општини. Општина подразумјева Бања Луку са околином, не само град. У самом граду приватно власништво је углавном било у рукама Муслимана и Хрвата. Однос међу људима био је одличан. Мало која фамилија није имала мијешани брак. Чак и наша фамилија је била сва измијешана.

Највише пажње својој религији обраћали су католици. Они су највише ишли у цркву и прије рата. Међутим, уочи самог рата, све то што се ишло, било је више на политчкој, него на вјерској основи. Посебно у српским православним црквама, масовна окупљања што у Бања Луци, што у Сарајеву.

О лидерима и политичарима прије рата, имам врло лоше мишљење. Ја волим само оне људе који воде рачуна о економији, о привреди, који ти не бацају националне ствари у лице, а овамо ништа не раде. Они су могли спријечити рат. У сваком случају су Муслимани као народ, неосвисно од лидере, морали се бранити. Јер, било ко да те нападне, ти ћеш се бранити. Мораш.

Када је рат почео, осјећала сам се грозно. Поготово кад је гранатирано Сарајево. То све је донијело промјене у наш свакодневни живот. Ја нисам могла радити, нисам се могла пријавити на биро. Друго, немаш права никаква. Грађани српске националности, и који су жељели нешто да промијене, нису могли. Ако би мене примио један Србин у своју приватну неку радњу, морао је сакрити како се ја зovem. Мој ризик, његов ризик. Чак ни они нису имали право да нормално размишљају.

У Бања Луци није било сукоба, Бања Луку су они окупирали без отпора, јер становништво није пружио никакав отпор. Проблем је овдје почео чим је почео рат у Сарајеву. Кад су почели гранатирати Сарајево, онда су окупирали СУП, суд, све важније установе у граду, касарне. Почели су смјењивати оне кадрове који су најбитнији, с власти и са функција, из предузећа, послуже из станова, на крају из кућа. То је било маја 1992. године.

Када је рат почео, ми лично нисмо имали проблема, али све око нас је исељено. Једноставно, биле смо оне које још нисмо дошле на ред. А дошле би на ред највјероватније, јер тек 95. године је била права олуја. Од страха смо морале да идемо.

У кући смо остали до децембра 1994. године. Двије године нисмо радиле. Нисмо могли ништа радити, ни кретати се слободно. Морали смо свако вече барикаде стављати на врата да нам не би ко провалио. Било је ризично излазити навече касно. Нема ноћног живота, ни да изађеш у кафић. Било је јако пуно наоружаних људи у униформама. На крају смо напустиле кућу од страха, неизвјесности и чињеница да смо дошле на ред.

Из Бања Луке ниси могао ни изаћи нормало. Морао си, ако си Муслиман или Хрват, уплатити велику суму новца да би уопште изашао из Бања Луке. Морао си плаћати некакве исељенице. Карта по једној особи је била 200 ДЕМ, тако да смо морали продати ствари да би изашли из Бања Луке. Они су рекли да можемо понијети најосновније, средства за личну хигијену. Ми смо понијеле фен за косу и неке ситнице. Међутим, већ смо били обавјештени да је тура која је изишла из Бања Луке прије нас, да су огљачкани, да су им покупили и храну и оно основно што су понијели за пута, а и новац који се нашао при руци. Оно пара што сам имала, нешто што сам скупила, послали смо на Загреб, преко Каритаса. Нисмо смјели ризиковати. Одузели су нам све хране што смо припремиле. Ситно и биједно, али су ипак покупили. што се тиче припрема за одлазак, била је велика гужва на упис. И то иде преко тих организација за исељење. Била велика гужва, поготово за Хрватску, па у треће земље.

А ми смо имали папире за Америку. То би нам и одговарало, јер више ниси у свом, на свом. С обзиром да смо ми живјели у већим градовима, оно што смо научили, услови живота и култура и начин живота, све се то далеко разликује од тих градова у које долазимо. Тада смо се грозно осјећале. Није лако напустити кућу. С једне стране олакшање, а с друге стране тешкоћа. Гдје, шта и како?! Српски лидери у тој Бања Луци, они нису заправо ништа нудили у будућности ни свом народу, а камоли нама. Једна врста је и олакшања да се иде вани, негдје на сигурније.

Отишли смо за Травник, пошто је то била линија разграничења. Горе смо били смјештени у некакој школи. Срби су нас цивиле размјенили за своје војнике. Путовали смо српским аутобусом. С нама је ишао неки човјек који је организатор тих послова у агенцији за исељење у Бања Луци. И он је гарантовао, ради размјене, нама живот. Било је неких испада око Јајца, гдје је аутобус стао. Српски цивили, они са села, као пријетили су. Међутим није нико смио напасти пошто је био тај човјек и нису пуцали. Није био присутан међународни Црвени крст. У аутобусу није било војних обвезника, само старији мушкарци, жене и дјеца. Путовали смо један дан и једну ноћ. У Травнику смо остали једну ноћ, у школи на отвореном, у Хан Билој. А била је зима. Нема ни ЊЦ, а јако пуно људи. Знам само да су нам понудили ћебади, спужве и по шољу млијека и некакве ланч пакетиће. С обзиром да је било јако хладно ја чак нисам хтјела ни спавати ту ноћ, него сам цијелу ноћ пресједила крај неког малог шпоретића.

Слиједећег дана смо путовали за Зеницу. Имали смо једну пријатељицу која је замјенила кућу у Бања Луци и са њом смо стигле у Зеницу таксијем. У Зеници смо нашли приватан смјештај. Кад смо потрошиле оно мало пара што нам је стигло из Загреба за стан, онда смо тражили и добили смјештај од општине. Ситуација, што се тиче избјеглица, је била добра. Јако пуно људи у двије велике просторије. Двије велике собе по 13 до 15 људи у једној просторији. Хигијена је била на нивоу јер се морало одржавати. Свако има неку радну обавезу, и вођа збијега је доста водио рачуна о распореду дужности. Некада је и претјеривао, али, у суштини, није било тако лоше. Што се тиче хране, био је казан. Ја ту лично нисам могла јести, па сам себи покушавала зарадити динар за храну. Није било подјеле брашна, нити чега другог. што се тиче избјеглица, атмосфера између њих је била одлична. Било је из Источне Босне, из Бања Луке. Нормално да је било и жалосно, гдје спаваш, како ти је. Немаш своје куће, немаш своје постељине. Било је ствари које, у односу на овај камп овдје, су потпуно другачије. Рецимо, ниси имао право укључити пеглу да себи испеглаш веш, укључити фен ако ти је мокра коса.

Сада живимо у овом кампу. По двије, три породице живе у истим просторијама. Све зависи с ким и како живите, како се договорите. Нормално, различити су начини живота, услови. Градски живот је другачији. На селима су људи увијек и прије рата много, много више контактирали, имали веће посјете. У граду ниси могао никога посјетити ако га прво не назовеш телефоном и не најавиш се.

Сада овдје је живот лош, тек толико да се преживљава. Не може човјек рећи да си гладан, али за нас који смо живјели у граду, који смо имали сасвим другачији живот, ово је никакав живот. Тек толко да не умреш. Вријеме овдје углавном проводим тако да своје дневне обавезе, што се тиче кампа, одрадим, а после тога учење енглеског језика. Радим на усавршавању у циљу проналажења неког рјешења, да се што прије оде одавде, да се запосли, или нешто тако.

Стање са нашом кућом у Бања Луци је лоше. Кисне. Кућа није срушена, с тим да је кров доста оштећен. А никоме, ко је сад у тој кући, се не исплати туђу кућу да рјешава, јер су свјесни да неће остати. Они кажу да ће нешто урадити да њима не кисне, док су они ту, јер им се не исплати улагати њихова средства у нешто што је туђе. Зидови су оштећени исто.

Своју кућу сам видјела љетос. Ако би имале прилику да се вратимо, вратиле би се. Само да се дозволи повратак и да се може посао добити. Кад проради судство, полиција без обзира на националну, вјерску припадност...Ја мислим да ћемо имати могућности да се некада вратимо својој кући. Ако не буде могућности за повратак, мислимо замијенити кућу или продати. Најбоље би било живјети у Босни, а не би било лоше отићи и вани, ако ово остане овако. Јер да имате не знам какву кућу, ако немате редовну плату, ако не радиш, не могу се зидови јести.

Зашто је био рат у Босни?! Па, мислим да је мало свијет побјеснио. Сила, сила српска, фашизам који се ширио. Прво од Србије па на даље. Не кажем да и овима овдје не фали много тога, али углавном, кренуо је од Србије. И најружније је што је уз помоћ југословенске армије и свега тога дошло до насиља. Мирне људе, једне против других је окренуо интерес. Да живе у туђим кућама, да живе у туђим становима, да заузму туђе земљиште. Чиста похлепа. Један Србин у Бања Луци је знао имати шест кућа и не знам колико станова. Чиста похлепа. То није велико српство, то је похлепа.

Многи су имали интереса од рата, Срби највише, јер су започели рат. А није ни овима мане. Кад су Хрвати требали улазити у Дрвар, Гламоч, то се знало, њихови момци вичу, "Јупи, сад ће бити видео рекордера, биће телевизора . Значи због тако баналних ствари, људи су ишли убијати и због туђих кућа. Мисле да ће то тако остати.

Мислим да неће више бити рата. Не док је НАТО трупа . Неће бити зато што нису они више тако јаки. А становништво је видјело и процјенило да од овог рата нису имали ништа, само једну срамоту. А много је изгинуло на све стране, тако да многи су већ постали свјесни циљева тог рата. Многи су свјесни да и ти српски лидери, да су они само себи трпали у джепове.

Мислим да се поново може живјети заједно. Људи из града тако сматрају, јер у граду ником не пише на челу ни да је Муслиман, ни да је Србин, ни да је Хрват. Велики град то не види. И зависи шта је ко доживио. Има ту хиљаду ствари које зависе, каквог је ко образовања . Може се заједно живјети ако је јака и чврста власт, јаки закони, тако да се запријети онима који би ширили расну или националну дискриминацију. Може.

Ја лично не волим да живим од успомена. Желим да живим за сутра. Не желим размишљати шта је било, желим да планирам шта ће бити и шта је боље лично за мене. И гледајући тиме да не повриједим људе око себе. А не волим се сјећати ружних ствари.

Када би поново био рат, најраније бих ишла у треће земље. Немаш се за кога борити. Ништа добро није дошло ратом. Мислим да нам треба један човјек који зна шта је економија, шта је привреда. Један човјек, неовисно како се он зове. Национални идентитет је важан за мене, али не баш превише. Јер сви су људи, колико сам ја важна себи, и они су себи важни, и они воле да живе као и ја, да раде. Многе људе ја не могу схватити. Свак је доживио нешто различито. Постоје људи који су заиста доживјели велике трагедије у овом рату, па ипак нису осветољубиви. А постоје људи који нису доживјели ама баш ништа, па би се светили. Мислим да је све различито од човјека до човјека. И свугдје има и оваквих и онаквих људи, само зависи шта им се допусти, а шта не.

Мислим да национални идентитет није добра ствар, зато што он прави разлику међу људима, па долази до рата. И зато што су у име тих вјера, религија и нација направљен огромне криминалне радње. Углавном, ништа добро. А ко је био вјерник прије рата, он је остао вјерник. Таквих је врло мало. Рат није почео због националних разлика. Националне разлике су само изговор. Народ у Сарајеву је желио да сви национални лидери иду с власти, значи да национално није био разлог рата.

Ја имам једно име које носим од рођења, а никад га не бих мјењала и не бих дозволила да ме неко зове другачије него што се зovem. Али не волим да изигравам неку велику Муслиманку. Значи постојим, али не толико да гушим друге. Религија с тим везе нема и не би требала да има. Политика и религија не иду заједно. Моје гледање на друге религије се није промијенило због рата. Религија је свака иста. Не мислим да је рат био на неки начин знак како требамо разликовати религију. Не, религија је само изговор. Само изговор.

Потребно је да људи живе заједно и да се помире. Да се свак врати на своје. Послије тога извршити изборе и онда неће побједити националне странке, кад буде свака на своме. Затим да економија крене. Потребан је човјек који ће водити рачуна о економији, а не бацати прашину људима у лице. А онда, ако не одради оно своје, да се смјени. Политичка ситуација у Босни је још увијек никаква. Смијешно је да се дешавају разноврсна убиства без обзира ко је, шта је. То је врло, врло смијешно и да се то не открива. Да не постоји могућност да се то открије. Онда, што ће нам полиција. Без обзира о коме се ради.

Када бих могла бирати између старе Југославије и садашње Босне, изабрала бих Босну. Зато да имамо и ми једну државу. Ми немамо државе, а Србија, они имају државу. И Хрватска има државу. Нека буде Босна и нека живе све нације са нама. Које желе. Као што је и било, као што смо и живјели у Босни. Али да Босна остане. Срби који живе у Босни, а хоће да живе са нама, ми их примамо. Хрвати који желе да живе у Босни, ми их примамо. Роми, све ми примамо. Све. И да буде Босна држава. Ја бих вољела да остане Босна, као што је била са оним становништвом. Ми смо се некад прије рата сви поносили. Ми сви кажемо, ми смо Босанци, без обзира на нацију, вјеру. Е сад одједном одређене категорије становништва, којима је ова Босна дала много, и оно што нису ни заслужили, јер се нису у њој ни родили, који су дошли, не знам ни ја одакле и како, сад одједном они су неки велики Срби, неки велики Хрвати. Имају право да владају Босном, да харају Босном, да дијеле Босну, а чак се ни родили у њој нису. Врло

тужно. То не бих вољела. Вољела бих да се то измјени. Ако је неко рођен у Босни и Херцеговини, нека он буде и на власти у Босни. И не дамо Босну дијелити. Без подјеле Босне и Херцеговине. Босна је једина земља која сваког воли и поштује

Бијељина

Жена. Ја имам 46 година.

Муж. Ја имам 53 године.

Жена. Прије рата, наш живот није мого бит бољи. Живили смо онако скромно, дјецу смо школовали. Он је радио у фирми војној, као грађевински радник. Дјецу сам школовала од његове једне плате.

Супер смо живили, није било никаквих проблема, доста пара, дјеца. Имали смо двије ћерке.

Ћерка старија завршила трговачку школу, друга завршила фризерски занат.

Почеле су биле да раде, једна је радила двије године ова трговачки занат што је завршила. Ова је радила код приватника три мјесеца, у том се и заратило.

Ја сам могла да живим, како сам хтјела. Тако је био у нас живот прије рата.

Посао је мого да се нађе, само јел се хтјело да се ради. Фирме су биле, свугдје радиле. Кома није одговарало мого је да се премјешта из фирме у фирму. Мој муж није се премјешто, радио је у војној фирми, гдје му је плата била добра. Од његове плате сам двије куће направила.

Једну сам направила на селу у Теочаку, а после сам са села сишла у Бијељину доле, јер на селу није било средње школе, да би дјецу школовала. И у Бијељини смо направили једну кућу.

Куће сам направила, стан је добио од фирме, све сам то стекла прије рата.

Стан је био у Дубровнику, у Хрватској. То је све од једне његове плате се стигло, а сад немам ништа.

Босна је тада имала јаку економију. Сви, без обзира ко, сав је народ мого да живи како је ко стио, само ако је стио да ради. Живот је био, не може бити боље, свакоме. Ријетко да је било људи сиромашни, свако је стеко, све је имо, да му ништа није требало, а сад немамо ништа. Сад смо сви исти.

Наша општина је имала мјешано становништво, али углавном већина смо ми били, Муслимани. Град је као град сав од Муслимана био, а околна су села српска била. Нисам имала српских пријатеља док сам у Бијељини била, а горе на селу, у Теочаку, кад сам живила, јесам имала пријатеља. У селу није никад био проблем међу комшијама.

Однос између људи прије рата је био да не може бит бољи. Ишло се једно другом, ако иде неко у армију, а пријатељ си с неким, то је се звало.

Неко весеље кад је било, исто то је се ишло једно другом, без обзира, није се разликовало каква је нација, да ли смо ми Муслимани, а они Срби. Нисмо се одвајали.

Било је пријатеља исто Срба, добри пријатеља. И то све добри пријатељи прије рата, то су нам сад све починили за вријеме рата. Све злочине, то су нам они учинили, који су нам били пријатељи.

Муж. Прије је била друга политика, све се слагало fino, живили смо, није нико пито које си ти нације, које сам ја, које је пети, десети. А већ сад, нас су ови руководиоци, они не могу да се здоговоре. Није у реду измеђ њиха прво.

Жена. Прије рата што смо живили, да тај живот никад више нећемо да доживимо, никад. Без обзира, живили с њима, не живили. Никад нашег више живота нема наког, ко што је било прије рата. То можемо да додамо.

Муж. Могло је се да живи само ако си стио да радиш, мого си да живиш ђе хоћеш. Ал сад је нама незгодно, ми не можемо ни добит поса, ни имамо ђе да живимо.

Жена. Било ми прије рата боље, радио је свугдје, стекла све, сад немам нигде ништа. Муж, њега више фирма не прима. Радио је толике године, 27, 28 година, нема пензије, нема ништа.

Муж. Радио сам у Србији, чачку пет година, па сам касније прешо у Дубровник. Никад нисам имо проблема због нације. Радио сам са Хрватима, радио сам и са Србима, са Муслиманима, ал није нико пито, ко си ти, шта си, никад проблема нисам имо. Није било важно, није нико пито, није сметало ником, а сад већ, сад је друга прича.

Жена. Јест ми отац мој говорио, кад су у Книну ратовали, да ће да буде рата. Ја нисам вјеровала, али кад је запуцало у Бјељини, тад сам и ја осјетила. Ја сам била сама са ћерком. Било је нешто око десет, пола десет сати, не знам тачно казат колко, ал није било више од пола десет навече. Ја сам легла, тамо ћерка у собу, ја сам ошла у купатило, у ЊЦ, чула сам нешто је запуцало. То је било 4. априла 92. године. Ја сам у купатилу на прозору погледала, са свију је страна пуцало. Ја сам ошла у собу и ћерки сам рекла, устај, облачи се. Заратило се, пуца.

Она каже, мајка шта ти је, јеси полудила, није се заратило. Ја кажем, јесте. У томе моменту, моја прва сусјетка преко пута је долетила и каже, Сабина спакуј се, зове те ћерка да идете горе код ње, заратило се. То је та ћерка што се удала, на можда два мјесеца него што ће се заратити.

Ја сам њој рекла, ја нећу од куће нигдје. Преко пута мој рођак, кућа је његова, са балкона ме је зовно. Каже немој да будеш сама, ходи вамо.

Ја сам се обукла и кућу закључала. Муж није ни био ту. Он је био у Црној Гори. И ја сам прешла тамо код њи, ту смо били. Спавали нисмо, цјелу ноћ до зоре то је пуцало. Тако да је се све једно другом по мраку, од куће до куће ишло, па јављало. Ако је неко негде отишо, да будемо скупа.

У томе, ми смо ту сједили код тог мог рођака, отишла сам ја до јетрве тамо. Јетрву сам извјестила, каже она, ја не знам шта је ово. Реко, главно да смо у приправности ако би нешто било. И тако, кад је јутро освануло, сав је се народ искупио.

Доле сам ошла мало даље, код дјевера и он ми је реко да нигдје не идемо, ако буде требало да се гдје иде, да ће он обезбједити ауто, камион, да би се ми гдје пребацили.

Сљедећи дан су јавили преко радио станице да се оружје преда.

Нападали су аркановци, његова је војска била. Они су нападали, тај први дан, а после ко је био, какве војске није било, питај ти бога. Главном ја знам да су они први дан, и тако да је се то најавило да се мора оружје предат, ако се не преда сравниће се Бјељина.

Ја нисам имала оружја. Гледала сам пар људи да су доњели, да су имали ловачке пушке.

Било је можда и три, чети аутомата, јер ја сам испред моје куће, дворишта, видила како дају оружје у камион. И после сам прошла туда, окренула сам се случајно, није било пет, шест аутоматски пушки, оно су биле све ловачке пушке. И тако да смо ми ту ноћ, отишли код једног мог рођака, а имо је огромну кућу, добро склониште, да смо ми се ту склонили навече.

Ту је нас било једно шездесетеро, дјеце највише. Ушо је мој рођак на врата и каже, ако икако могу да се дјеца стишају, да су они опколили ту зграду, и ако чују и једно дијете да цикне, да смо ми готови сви ту. Ја сам се сва најежила. Од наши нико није смио, није имо сучим, ни један метак да опали. Они су пуцали, облазили око те зграде. То је била огромна кућа. Чујемо ми како оне војничке чизме лупају, бетон је около.

Нас Муслимане нико није бранио. Ко да брани, су чим да се Муслимани бране, кад нема оружја. Гдје год је био које мушко и он се исто скриво ко и жене. Ништа нема од тога.

Ми изађемо мало, вако у дан мање пуца, изађемо, ми њи видимо гдје је небодер, ту гдје су, ми њи видимо сви су са аутоматима, са оним снајперима. Снајперима, двогледима, куд се ко шета. Мало жене оду до куће, мало надгледају. Ја сам имала пар неких, неке фарме пилића. Ја то мало одем да би нахранила, ја одем пар пута, они пукну, ја прилегнем.

Трећу ноћ нисмо никако ту били, ошли смо мало даље, у град, још ближе тамо болници.

Гдје моја кућа вамо била, каже гори наше то, та наша улица каже изгоре сва. Они су тамо бацали бомбе, па су горила сијена она, тако да су нама најављивали да је то наша кућа. Све се гранатирало. Около су све топови били постављени. Ми смо били у средини, све окружено. И то је трајало три, чети дана, то није више трајало. И после се то мало смирило.

По граду је било доста срушено. Једно двије и по хиљаде Муслимана, како ја знам, поубијано је, у подрумима.

Ја знам за један подрум, да су ту били, фамилија шиптари. Ту су они поклати, он је држо продавницу, месницу, ту је једну ноћ седамнестеро заклати у тој кући. Ал кад су најавили да долази Плавшићка и Фикрет Авдић, кад су јавили да ће они да дођу, то је се све остаклило, улице опрале, до ујутру намистило, ко да нигди никад рата није било.

Кад је се оно мало стишало, пошле су биле контроле, ниси смио ходат, долазили су, куће су претресали. Мени су долазили пар пута, питали гдје ми је муж, гдје ради, како ради, имам ли синова. Кад су видјели да нисам имала мушке дјеце, нису ми више долазили.

По дану одводили су људе, убијали, враћали. Једне врате, једне не врате, не знаш гдје је, не смеш отић да упиташ. Вређјали су, псовали су. Био је један камион поред моје куће и то су ме питали, јел тај камион мој. Ја сам рекла да није. Они су тај камион одвезли.

Ова ћерка што ми је, млађа, она је препознала једног, каже да је школски друг њен био. Каже није мого завршит за полицију, он је био завршио нако обично осмољетку.

Сад је полицајац. Није ме диرو ништа.

Мени су само казали да ја морам напустит кућу, да ту ми немамо више мјеста. Бомбе су бацате пред куће, пред продавнице, тако да је народ моро да се исели. Извјести их, колко имају времена, да се онда морају иселит.

Мој муж је био у Црној Гори. Онда кад се пуцало у Бјељини, он је био пошо кући. У Београду је чуо да је се заратило и он је се вратио назад. Нисмо имали контакт никакав, телефоне су искључили. Он је дошо после можда месец, два. И њему је дошло, њему и његовом брату, и од брата сину, дошло да иду у српску војску да ратују. Они нису хтјели да ратују против Муслимана, на своје другове да пуцају.

Покупили су се и отишли, напустили Бијељину на два мјесеца. Ја сам остала са ћерком.

Хајде да останем, да сачувам кућу. Да не идем ако је моро он да оде.

Али, није било шансе да остане нико. Народ није имо пара, све што је имо у кући, сав намјештај, он је даво само да га пребаци преко Раче. Људи су се пребацивали, у сијено су се завлачили, међу вреће од купуса.

Ко је осто, ко није имо ништа у кући да га превезе. Он је осто и дан данас с њима доле, пати, примио је његово презиме и име српско и осто је уз њи да живи.

Муж. Па касније, прошло је једно мјесец дана, онда су се везе успоставиле и онда сам ја називо да и ја дођем кући из Црне Горе, из Титограда. Ал она је мени говорила да ја не долазим кући, јер нећу се моћи вратити. Ја сам казо, ја хоћу да дођем кући, па ако се не могу вратит ја се не морам ни вратит, шта ћу ја.

У Титограду сам за неколко дана добио потврду да ја могу да дођем кући. И ја кад сам дошо кући, био сам ту једно мјесец дана.

Касније кад сам ја треба да идем опет да се вратим на поса, ја сам био добио потврду, али ми нису дали Срби да се вратим. Нису ми дали да се вратим, а ја нисам хтио да се борим против свог народа, тако да сам ја покушавао да ми изађемо из Бијељине.

Нама је највећи проблем био пребаци се из Бјељине у Србију, преко ријеке Дрине, пошто нас Дрина раздваја. Ту мораш или чамцем, ил да се сакријеш ноћом у неки камион, или у сијено, ил у купус. Свакако је се народ пребациво. Ал, два пута су нас враћали, ал трећи пут, нас једно дванестеро, је камион ноћом пребацио у Србију. Отишо сам из Бјељине 30. октобра 93. године. У Србији смо се после разишли, отишли смо куд је ко знао. Тамо није било проблема. Вамо из Србије лакше је се било пребацио.

Ја сам дошо у Аустрију. Потом сам жену назво из Аустрије, да сам ја у Аустрији. Она је после изишла исто из Бјељине. Жена је се мени касније јавила кад је дошла у Суботицу. Она је у Суботици била око мјесец и по дана, она је се ту морала пријавит као избјеглица.

Ту је добијала ту помоћ, вадила избјеглички картон тај, исто ко и овде. Ту је вадила пасош.

Кад је средила папире те, после њој пријатељ посла из Њемачке гарантно писмо и она је дошла у Њемачку. После пет, шест дана и ја сам из Аустрије исто отишо код њи у Њемачку. Ето били смо тамо у Њемачкој нешто преко четри године.

Жена. Ја сам отишла 22. децембра 92 године, сад ће ето пет година како сам ја моју кућу напустила. Кад сам напуштала кућу било ми је тешко, нису дали ништа изнијет, плакала сам, ал нисам замисљала да идем дуго. Ја и моја ћерка што смо имале гардеробе на себи, то смо понијеле и поњела сам једну пресвлаку унутрашњег веша, да би имала бар једном да се пресвучем ако се гдје задржим.

Од мог мужа брат, имао је једног пријатеља Срба, и он је мени реко да ја са ћерком мојом не идем ко што иду људи, превлаче се у купус, сијено, да они свашта раду доле, избаце на Дрини, на Рачи, да избаце у шуми, да раде шта

хоће. Мене је било страх, имала сам ћерку која је имала 18 година, ради ње сам се бојала. И овај је пријатељ Срб од мог дјевера реко, немој да идеш тако, ја кад будем био слободан ја ћу ти јавит и ја ћу да вас одбацам до Новог Сада. Ја сам му рекла да немам, само ћу му платит гориво. Више ми није ништа ни тражио.

шта ја знам како је се прије звало у тим парама, милион ил милијарде, шта ја знам, знам да је било сто, ил сто милиона ил је сто милијарди у том новцу тада било.

И ја сам њему насула гориво и то платила до Новог Сада.

Нико нас није контролисо од Новог Сада, а од Бјељине је била контрола.

Он, кад је био на путарини, платио је ту путарину. Он је био Србин, он је своју личну карту дао. Гдје идеш, идем пријатељима својим, у нас није ни загледао, ни шта смо, ни ко смо. Прошли смо без проблема. Отале исто, сјели из Митровице за Нови Сад, исто нико није ни прегледао нам личну карту, ништа. У Новом Саду извадимо карту аутобуску до Суботице. Нисам требала ни личну карту, ни пасош.

Ко што каже муж, ја сам до Суботице и ту сам се задржала мјесец и по дана. Ни ћерка, ни ја, пасоше нисмо могли добити у Бјељини, тако да смо ми морале пасоше да вадимо у Суботици. Били смо код једне Хрватице која ме је примила без ичега. Мјесец и по дана становала сам код ње, није ми тражила ништа кирије, једино што смо ми морале да се хранимо од себе.

Кад сам пошла од куће морала сам да продам веш машину, телевизор у боји, да би имала сучим да се пребацим. И тако да сам ја имала ћепарца у Суботици мјесец и по дана мало са ћерком да трошим, и да дођем до Њемачке вамо. У Суботици сам била као избјеглица, пријавила се, помоћ примала, пакете, мјесец и по дана. Они дан кад сам кренила за Њемачку добила сам врећу брашна, нас двије, ја и ћерка.

Тај пакет што сам добила оставила сам код ове Хрватице што ме примила.

Ову ћерку у Њемачкој нисам чула шест мјесеци, и било ми је драго оно кад су се успоставиле везе са Њемачком, тако да ми је било драго да идем код ње. Она се породила и тако сам мислила, као у посјету два, три мјесеца, па ћу ја да се вратим. Као ето, нисам ја уопште имала наду да остајем толико времена. Рат је било, мало је се смирило, ваљда неће више, можда мало буде још неких проблема, ко и сад што се дешаје негде некога убију и тако то, реко мало ће то дуже трајат, ал никад нисам могла замислит да ћу ја пет година од моје куће кренут.

Муж је после дошо, око 15. јануара, фебруара он је дошо. И ту смо били код ћерке, отале смо се јавили у тај избјеглички, колективни смјештај гдје се пријављује.

Ту смо били као избјеглице у граду Нилдорфу.

У тој једној згради нас је било једно 36 породица. Било је Албанаца највише, с Косова.

Нас Босанаца није било једно 10 фамилија. Били су услови лијеви, можемо да се захвалимо. Прихватили су ме боље странци него овде моји Босанци. Јер кад сам ја дошла из Њемачке у моју општину, у Тузлу, Бјељанску, неће да чују да ме прихвате. Ни да чују.

А услови у Њемачкој су били супер. Немам шта да кажем. Тамо смо примали пакете, и по 80 марака по члану мјесечно од њемачке власти. Осамдесет марака ја, осамдесет марака муж. Било је да се троши. Било је ишта, боље него овде што нема ништа.

Тамо је досадно било, немаш свог друштва, свог оног народа, све странци. Њемци они причају своје, кад га сретнеш на улици, Албанци причају своје. Мало нас оно Босанаца што је било, мало се ми скупимо па так и ми о некој политици. Причамо о томе шта се догађа у Босни, кад ћемо кући, шта ћемо. Так да је прошло то цјело вријеме у размишљању, кад да се вратимо у Босну и кад својој кући.

Посо нисам покушавала наћи у Њемачкој, ја као домаћица, нисам никад радила. Кући сам била, дјецу сам школовала. Нисам никад радила, имала сам све, ништа ми није никад фалило.

У Њемачкој имала сам понуду само да чистим ЊЦ-а. По томе није ми требао страни језик, њихов, могла сам то да радим, ал нисам прихватила кад сам се сјетила да немам нигди ништа. Други посо никад нисам тражила, нит ме ко понудио. Да су ме нудили било каквим послом, ја не би могла прихватит кад не знам причат. Нисам учила њемачки, вак нешто мало, ако одеш у трговину или сретнеш на улици, да се знаш одговорит, поздравит кад дођеш, то ме је интересовало, баш да не будем глупа, кад уђем да знам одговорит нешто. Ми смо добили да морамо напустити Њемачку, нисмо имали избора никакви. Сад су они рекли да имамо право да се жалимо преко ти њихови цркви, каритаса. Ми смо направили жалбу ту и жалба нам је се остварила, само три мјесеца још да нам могу продужит. Јер, ми смо њима рекли, да ми немамо се куд вратит, да смо ми са српског ентитета. Нама су Нијемци рекли да ми морамо напустити Њемачку 6. марта, да морамо, да смо ми брачни парови без дјеце, да ми спадамо у другу фазу.

И кад су нам то продужили, та три мјесеца ишли смо на суд у Минхен. Рекли су нам, ви морате се вратит, ако нећете да напустите Њемачку, нема вам никакве помоћи, може да будете, сваки дан протјерани из Њемачке. Ја то нисам дозволила да ме протјерају, кад ми је ограничена виза, истрајала, ја сам отишла, јавила се. Дали су ми путни трошак, ако могу и то да додам, мени 300 марака, мужу 300 марака. То смо све добили као помоћ, и за карту и за пртљаг што имамо. Била је карта джаба, ал није наш шофер аутобуса хтио да нам призна карту. И тако од ти 600 марака ми смо платили карту.

Кћерка ми је била до 1. јула 96. године у Њемачкој. Она је прије на двије године се упознала са овим дечком из Зенице, забављала се с њим и онда је 1. јула њему дошло да иде. Он је самац, он је био рањен, и тамо је био на лијечењу. Они су се тамо у Њемачкој узели и они су отишли 1. јула 96. године за Босну. Ја сам остала још осам мјесеци после њих.

У Босну смо се вратили 7. марта 97 године. Нисам могла да ишчекам тај тренутак да кренем. Ја би кренила прије да напустим Њемачку, ал су рекли не смије се добровољно напустит, неће у Босни да приме ако добровољно напустиш Њемачку. Добијеш изгон.

И тако сам једва чекала тај дан кад да кренем. Тако сам се осјећала, неком казат не могу, сва радосна.

Ја сам дошла ту у Зеницу код ћерке, мало се одморила, три четри дана била, онда сам отишла са њом, тамо да се јавим у моју општину, Тузлу, да сам стигла ја из Њемачке као избјеглица. Моја ћерка овога у општини што прихваћа избјеглице, познаје га, јер је близу његове жене радила у Бјељини, као фризерка. И његова је жена фризерка, и мислила сам да ће бар он да нам уступи мјесто, пошто се познамо. Ни да чује. Каже, ми смо попунили, ми немамо гдје примит вас, нема мјеста. Ја плачем, гдје ћу ја сад с мужем, јел на улицу да живим. Неће да чује да прича с тобом, а да те савјетује, нема ни говора. Мало прије сам ја нагласила да као странци да су нас примили боље. Одма прихватили, ево ово, ево ово, чим смо дошли у Њемачку. А дошла у моју

општину, у моју Босну, у моју земљу, ни да прича с тобом. Каква помоћ. Неће да ме упуту, коме да се обратим, неће да ме прими.

Тако ме моја општина није прихватила.

И ја сам се вратила опет код ћерке.

Не могу ја бит код ћерке, и они имају двособан стан, њих петеро. Ја сам покушала овде у Зеницу да се пријавим. И ту сам имала исто проблема, неће да ме приме, јер није то мој кантон, није моја општина. И тамо, и вамо, и два, три пута опет доле у општину зеничку, ту гдје се пријављују избјеглице, плачем ја, немам ја куд, шта ћу ја сад, гдје да идем.

Тако да су они мене у Зеници прихватили и рекли да има овде мјесто.

Ја се дивим људима из Босне који су били овде за вријеме рата и сад шта су доживили и преживили, и то без икакве помоћи. То што смо ми били вани за вријеме рата, нема проблема. Једино кад смо ми дошли, вако знаш, они мало између се причају. Странци који дођу њима не треба помоћ, они имају паре. А ја као избјеглица, ја и мој муж, ја имам све папире из Њемачке које сам добила, како нисам радила, какву сам помоћ примала, колко сам била, колко сам помоћи примала.

Ја не морам овде у кампу људима то да доказивам. Ја то, ако гдје буде требало, ја ћу да докажем. А они су то мало, и дан данас, мало се шушка, као били су тамо. Нисам ја од 25 година, да сам тамо радила и да сам с парама. А управник је реко, да ми се морамо примит избјеглице, без обзира, шта смо ми радили, јесмо ил нисмо. Једино се њему захваљујем што је то изјавио.

живот овде је никакав, ал кад немамо боље морамо да живимо. Нигди ми није било, ко што ми било код моје куће. Морамо овде, нису нам услови никакви, ал мора да се трпи док се не ослободи да се вратимо кући. И тај дан једва чекам да дође, да каже да ја можем да идем кући мојој.

И ако могу да додам још ово, да ја сад као избјеглица, уопште не осјећам се да сам у Босни, кад нисам код своје куће још. Кад будем у свом дворишту, тад ћу ја да будем сва сретна и да знам да нисам избјеглица.

Своје вријеме проводимо овде, тако што сједимо у овој соби, изађеш вани, вратиш се, никакви услови нису. Досадно, сједи, лези, на прозор вири, ко у логору неком.

Немам примања никаквих у новцу, ни од ког.

Муж. Једино ова гибира што се прими овдале, и она је умањена сваки други мјесец, а помоћи новчане немамо никакве.

Откуд посо кад ја имам 53 године, а двајест шест, седам година сам радио, а има људи и млађи да немају посла да имам ја, ко ће мене примит сад. Имају борци, млади људи који су се борили, нису се ни они запослили а да се ја запослим.

Жена. Везом чујем да је наша кућа у Бјелјини исправна. Срби у њој живе, човјек из Тузле.

Ја сам чула преко пријатеља, да он у Тузли има кућу. Ништа срушено није кад они живе доле.

Своју кућу нисам видјела од кад сам ошла у Њемачку. Имала би жељу да одем. Вратила би се кући кад би имала прилику, што се не би вратила. Ако би се вратио мој онде народ сав да живи и ја ћу да се вратим. Ако се неће нико да врати, не могу ни ја сама.

Ја жељу имам, а сад за могућност, то ови који засједају, они знају. Ја само жељу моју имам. А ови који засједају по Бону, по там које куд, по Дејтонским споразумима, они знају кад ће то бити, мада ни они не знају тачно. Ја само имам моју жељу да се вратим и сва би сретна била да се вратим.

Муж. Ја мислим да би могли ми да живимо тамо, само да нам дозволе повратак, Срби да нам дозволе. Али нема везе сад ако буду ти документи у њиховим, како они буду захтјевали.

Ми ћемо прихватит само да нас пусте да ми живимо слободно, да нас не дира нико.

Жена. Сад, моје најтеже бриге, моје најтеже тешкоће су што нам иде зима, што немамо услове овде. Прво немам ја, што сам болесна, немам могућности за веш да перем, не смјем у хладну воду руке. Немам се гдје окупат, не можеш ти отић ван зграде изаћ кад је зимско доба.

Прије рата нисам била болесна, сад сам болесна. Треbam сад сваке седмице ја да идем на контролу, због притиска. Доктора овде немамо, био је, али га сад немамо.

Мора да се плаћа, одакле. Немамо телефона назват ако је неки случај.

Прошли петак сам била код доктора, дошли су за старце. Ја сам отишла, примили су ме, иако нисам међу тим особама. Примили су ме, контролисали, и кажу, жено ти мораш да се контролишеш сваке седмице. Ја кажем нема доктора, каже, ми ћемо опет да наиђемо у следећи петак, обавезно дођи.

Имам пар неки таблета то трошим и тако. Није джаба, једне сам платила, а једне су ми они дали. А ове што сам платила, те ми ћерка, ова у Зеници купила.

Питате ме за рат у Босни. Шта ја знам што је био, у то се не разумим. Зашто је било, какво је било, у вези чега су започели, то вам не би могла рећи. Мислим ово све што сам рекла, све је овако и све је истина, а већ то не знам. Не би вам знала ријет зашто је и како је.

Ко би мого бит крив за рат, него онај ко је започео први. Ја бар тако мислим. Ко је започео ратом он је и крив. То су Срби. То је моје мишљење.

Не вјерујем да је ико имо интереса од рата. Ту су само били губици. Мислим да су највећи губици на нашој страни, да су жртве наше највише биле.

Како се не испоштива Дејтонски споразум могло би бит поново рата у Босни. И можда би било, ал имају ова страна војска. Е сад кад они оду ко зна како може да буде.

Ал и код њи се свашта дешава, и преко њи види се шта се ради, чује се то све, све је то у јавности, не крије се, шта раде у њи, с њиха, возила њихови, њихове премлаћују.

Значи то је мало још што се они задржају, а да нема њи ко зна шта би било.

Муж. Мислим да је рат почео на неки начин због националних разлика, убацили су се људи за столице своје, ко ће да влада овом земљом. Неко да се напљачка и обогати. Увијек некеме буде рат, некеме брат.

Жена. О мирном животу у Босни, шта ја знам. Ја као прва нисам никакав ратни злочинац, ја могу да живим. А како други, не знам за другог. Ја као себе осјећам. Тешко хоће да буде. Биће, да неће бити оне пријашње љубави ко што је било између нас, Срба, Хрвата, Муслимана А нису сви исти. Има људи стварно који су добри и који нису злочинци, с њима ће моћи да се живи. А који су злочинци, без обзира били, Муслимани, били Срби, били Хрвати, неће моћи се. Не мора то да значи само да буду они. Има и наших. И наши исто тако злочинци, ко је год био злочинац не може.

Када би поново био рат нигди не би бижала. Кад би сутра се вратила мојој кући и заратило се опет, нигди не би ишла. Било ми је избјеглиштво преко главе. Шта се десило, да се десило, нигди не би макла од куће, па нек гинем у кући. И ово

да вам кажем искрено, да ми није било ове ћерке, пошто је била дјевојка, и свашта је се дешавало, силовања и то. Да ми није било ње, ја, муж је отишо, нек иде, она је ћерка удата с мужем отишла, нек иде, ја би остала кући, шта хоће нек буде с мене. Радили са опроштењем с мене шта хтјели радили, нигди не би макла. Јер, избјеглиштво, само кад кажу да си избјеглица, довољно је.

што се тиче религије, мислим да она није важан дио идентитета. Ја мислим да практикујемо своју религију више него прије рата, јер свашта је се дешавало, и не може се то лако преболит. То се лако не заборавља. Ал ако мора да се живи, морамо.

Наше гледање на друге религије због рата је се промјенило. Има мање повјерења, немаш више у онога свога комшију повјерења. Што си с њим јео, пио, не можеш сутра да му вјерујеш, ни он мени, ни ја њему.

Муж. Свако гледа сад своје.

Жена. То био Срб, био Хрват, ни Муслимани њима, ни они нама. Нема повјерења више. То је оно што ја кажем, што они нас сад враћају да ми с њима да живимо, а не знам како. Посебно ми Муслимани, ми смо другачијег, како кажу стари људи па сам то и ја чула, духа.

Можемо све да прегазимо оно, више него они, и ми гдје год је ко дошо, посјетио, дошо да се врати, никаквих инцидената нема, а ми гдје год одемо, све су тежи и тежи случајеви.

Ја само гледам да се народ врати, народ својим кућама, да се омогући народу да ради. Мислим кад би се вратио народ својим кућама, па неке фирме почеле с радом.

После рата не знам како ће да буде, а прије рата мени је било добро, живила сам, све сам стекла, радио муж где стио, нико није ником забрањиво. Није нико распитиво, ко је председник, шта је, био је живот добар. И сад мене уопште не интересује ко сад да буде на власти, само да пусти мене да ја живим, да имам себи гдје зарадит, да се ја не патим, да ја имам све услове ко што сам имала, мада нећемо никад имат они услова. Ал макар неки дио услова. Сад кажем не могу оно имат никад, моје унучади што ја имам они неће имат што смо ми имали, ал нек ме пусти онако скромно да живим, средине, да сам ноћас легла, да не мислим ко ће ми доћи на врата, хоћел ми одвест мужа, хоћел ме малтретират. Мени је доста више избјеглиштва.

Ја личну моју жељу имам само да се вратим мојој кући и да проведем моје старе дане у мојој кући. И ако сам болесна да рахат легнем, да се опустим у мојој кући, то имам жељу.

Ја желим да сав мој народ ради и да се омогући свом мом народу да ради и да живи без неког застрашивања. Тако је најбоље да живи наш народ.

Имам поруку за читаоце, да пренесу једно другом, да кажу каква је ситуација вама код нас, да порука иде од пријатеља до пријатеља, да се сазна шта је и како је, ето то би имала. Да више народа сазна, шта се дешава вама. Мислим да је то крајње рјешење.

Босанска Крупа

Ја сам '67. годиште. Прије рата живјела сам у Босанској Крупи, у граду. Живили смо, муж, ја, дјете, тад је био беба од три године, свекар, свекрва, заова, њен муж, њених двоје дјеце. Пуна кућа. Сви смо радили. Муж ми је радио и приватно

и у државном послу. Свекар, био је исто приватник, пред рат сам је отишо у пензију, свекрва је исто радила, заова је исто радила к о наставник, зет у текстилној индустрији.

Ја мислим да нема у свијету земље у којој је радник могао да живи солидно и да има кућу, и да купи ауто, и да годишње оде на годишњи одмор на море. У оно вријеме ја сам мислила да ће мој син да има авион, а сад има горе дјетињство нег што сам га ја имала.

Сад кад вратим филм уназад, ја стварно не знам шта је нама онда фалило.

Мислим да нисмо знали да цјенимо оно што смо имали, да нисмо знали да уживамо у томе. Оно вријеме комунизма је било братство и јединство, ниси знао ко је Хрват, ни Муслиман, ни Србин, то се уопште није разликовало.

Ми смо били преко Уне гдје је већином било муслиманско становништво. Наша је кућа била, а окол су све били Муслимани, да никада ни ружне рјечи нико реко није. Хрвата је било јако мало, пар породица.

Однос између људи је био супер, док нису кренуле разваљивање Југославије, док нису кренуле странке. До тада уопште нисмо знали ко је шта. Ја сам ишла у школу, тек послје кад сам вратила филм уназад, сконтала да је нас само пет Српкиња било у разреду, ово остало су били Муслимани.

Ја мислим да су нас политичари фино преварили, да су тражили зло тамо гдје га није било, да је то све вјештачки створено, измишљено. Можемо ми причати шта хоћемо, свима нама је било добро.

Први пут сам осјетила да ће бити рат кад је кренуло са Словенијом '91. године.

То се брзо завршило, па смо контакти то ће бити крај. Онда, послје тога је

кренула Хрватска. Е, то је већ било нама мало ближе. Хајде, све опет и

Хрватска и САО Крајина, брзо су се и они некако смирили. Кад је дошло

Сарајево, онда богами, није нам било баш сведно. Послје Сарајева дошли смо

на ред ми. Ја мислим да је одмах послје Сарајева и Крупа прва која је заратила.

У градићу Отоци, Муслимани су заробили Мартића. Он је био полицајац па је преузео власт у САО Крајини. Заробили су га, мислим, без права, јер он је држо хрватске, шта има везе што је пролазио туда. Држали су га пар дана и онда су из САО Крајине, отуда ови су се дигли ваљда, не знам ни шта је било.

Рат је код нас почео 21. априла 92. године. Послје је Мартић пуштен, полиција

се раздвојила на српску и муслиманску. Онда смо ми викендом, кад дође

субота и недеља, ми сви идемо на село само да нисмо у граду. Није се тад

пуцало, али је ситуација била напета, нешто је у зраку лебдило, неки чудан

осјећај. Кад идете кроз град, све се онако на брзину дешава, нема да се

застане, да се прича ко некада. Ником на памет није било да иде да прошета.

Тако је било једно мјесец дана, два. Онда су кренуле ноћне страже. Свако

село држи. У једном селу наишли су два војника, ни дан данас не знам какве су

националности били, углавном на њих је пуцано. Они су довежени у болницу. То

је било баш прво пуцање. Пошто ми је зет радио у болници, он је нама рекао шта

се десило, да постоје те неке страже, да постоје те неке војске, нешто да се

дешава. Онда смо ја и моја заова са дјецом отишли у једну викендицу. Један

наш комшија, Муслиман, он нам је дао ту викендицу, к о у случају да се зарати

њему није мјесто горе, јер је то српско село. Горе смо били једно четри, пет дана

и већ смо контакти да се вратимо. Нема рата, ми хајд да се вратимо назад. 21.

априла у пет сати негдје увече почело је да се пуца. Мој муж је осто код куће,

стричеви, од стрица фамилија, сви су остали код куће. Мој муж је радио у

једном муслиманском селу, да никад проблема није имо, нит му је ко ружне

ријечи рек о. И он је оно иде на посо, дође викендом горе код нас на село, онда

нас обиђе, пошто ја тад нисам радила, била сам на чекању. Заова ми је

путовала у школу доле, аутобуси су ишли, а увече је долазила горе. Свекар и

свекрва, кад су видели да смо ми изишли са дјецом, онда су и они дошли за

нама, тако да је само мој муж и од заове ми муж, долазили кући и ноћивали. У то вријеме, кад је се заратило, мој муж је био код куће, а зет је био на овој страни. Онда су и запуцал. Било је гранатирања и чишћење града. Онда су они очистили круг, к о град. Е, кад је град пао у српске руке, онда је граница била Уна. Наша кућа је остала преко Уне, тамо на муслиманској територији. Ми смо овамо изишли прије и остали смо ту, у том селу све до '95. године. У септембру је наша кућа планула, изгорела. Ко ју је запалио не знам. Пошто је центар града припао Србима, моји родитељи су остали у свом стану. Стриц ми, који ради у Њемачкој, имао је кућу на периферији, једно три километра од града, онда сам ја ту дошла, па сам живјела у тој кући три године, од '92. до '95. године.

Па, прва граната је била страшна, први снајпер је био страхан. Послије ми то више нисмо бројали, навикли смо више да живимо са тим. Мој се син игра испред куће гдје су меци фијукали, снајпер је туко, гранате су падале, навикли смо се на то. Мени је пуно теже било кад је потписан тај Дејтонски споразум и кад смо дошли овамо. Мени је лакше било живит са оним гранатама, него овде. Гранатирања и пуцања је било сваки дан и ноћ, од '92. до '95. године. Кад се не пуца ми смо се бојали, јер док се не пуца нешто се дешава, а овако, навикли смо се на ту пуцњаву и на гранате. Снајпер, знали смо куд може да пуца, куд му је видљиво, гдје је опасно. Из почетка се пуно гинуло, док се нисмо навикли. Задњу годину дана смо се већ били навикли и то нам је био нормалан живот. Могли смо спавати, навикли се на све. Нисмо имали ни струје, ни воде, ал је тад све било нормално. Свашта човјек може да издржи, и ко зна које су границе те издржљивости, то бог зна.

Муж је био на линији. Све што је мушко, и мој тата који је био пред пензију. Није мого нико да бира, пушка се морала узет. Једино ко је успио да побјегне преко границе у Србију, али послвије двије, три године се и то враћало. Хапсили су их тамо па су их доводили. Једноставно нисмо могли да бирамо.

Хране смо имали довољно. Нико није био гладан у то вријеме. Имали смо и новаца доста, поњели смо. Било је тешко првих мјесеци док није коридор пробијен са Србијом. Е, кад је коридор пробијен, онда нормално је стизала роба, намирнице. Била је хуманитарна помоћ, Црвени крст. Цијело вријеме је долазило брашно, уље, гардероба.

Све наше ствари су остале у кући, то је све изгорело. Када смо напустили викендицу поњели смо мање нег што смо доњели. Код нас је било, ако је каква офанзива, онда се цивили повлаче. Ми смо тако у те три, четири године стално бјежали, тако, кад је то стварно дошло да бјежимо, ми смо опет мислили да ћемо се вратити, тако да нам је остало и оно што смо доњели. Изашли смо са кесицама у руци, оно само за дјецу да се имају пресвући и готово. О неким стварима, намјештај, то нико није ни мислио.

Већ '92. године ја сам прежала то што сам напустила своје мјесто. Све сам имала наду, док је кућа била читава, хајде вратићемо се. Међутим, кад је изгорела, рушевина само. За викендицом, од тога човјека што нам је оставио, нисам ни жалила. За чим да жалим?!.

Почетком септембра '95. године, кад је пао САО Крајина, кад је пао Дрвар, Петровац, Муслимани су одозго и Хрвати кренули преко Дрвара и Петровца, тако да су они дошли нама иза леђа. Није било толко војске да заустави. Међутим ја мислим да је то све политика одиграла, да је се то могло одбранити да је се хтјело. И ми смо видјели кад се повлачи војска, повлачи се артиљерија, онда смо кренули и ми са дјецом. Све је кренуло, јако мало је остало цивила. Војске је нешто погинуло, нешто заробљено. Мало како је могло да буде.

Сви смо кренули према Приједору и Бања Луци, јер то нам је једини пут био. Имали смо ауто. Свекар је возио, муж ми је и тада био на линији, зет исто. Цијело вријеме док смо били на оној територији од Крупе пратиле су нас гранате. Ми смо били једни од првих који су кренули, јер смо ми први видјели шта се дешава. И војска нам је рекла да водимо дјецу одатле. У једном мјесту код Новог, једно петнаестак цивила је погинуло од гранатирања. Ми смо прво отишли у Приједор. Ту смо имали неке кумове које нисмо ни знали до тада, али ето. Кад је зло, онда се сви сјетимо свакога, па смо код њих били два мјесеца.

Појма немам зашто смо дошли овдје. То је било нечија политика, ја не знам. Они су нама обећали к о тамо има свега и свачега, има кућа, има смјештај. Тад је већ мој муж био ослобођен и он је довезо ауто и нас свију одвео. Заова је остала у Приједору јер је добила стан. Ми смо кренули првог децембра овамо и стигли смо након дан, два, јер тад су колоне биле дуге и путовало се два, три дана. И од тада смо овде у кампу. За овај камп нико није знао да постоји. Јавили су у општину и доле су већ били људи који су организовали ко ће гдје. Обично су вамо жене са дјецом и старци, бољи је смјештај, а ове друге су по школама.

Ово је ненормалан живот. За мене је нормалан живот да човјек ради и да живи од тог свог неког рада и да има нешто своје. Међутим ми немамо ништа своје, нити имамо какве шансе за посао. Привреда у цијелој Републици Српској је ил никако ил јако мало кренула. Кад се ради, иде се љети код приватника у Србију или ту негдје у околини, Бјељину. Копају, беру паприке и тако то. Зима кад дође онда сви тако чекамо прољеће да крену радови. До '98. године, до љетос, једини извор примања је било то што ми је фамилија помагала. Имам брата у Србији, два стрица у Данској, који су нам мјесечно слали помоћ неку. Успјели смо и ми нешто да зарадимо. Свекар и свекрва су ишли и поред пензија тих, да копају, да беру воће к о сви одавде. Ја нисам ишла никуда, имала сам мало дјете. Имамо и овдје помоћ. Редовно добивамо намирнице и брашно, свјеже воће и поврће. Све су то стране организације, више не знам ни колко их има, сваки пут је нека друга. А од домаћег Црвеног крста ја мислим да ми овдје ништа ни не добивамо. Та то добивају само ови што су у кућама смјештени. Па и наши домаћи немају шта да нам дају.

Сад имам неку сигурност. Муж ми је добио стални посао и немам више великих тешкоћа к о прије. Није више к о кад дођем овде и чекам ред да ми дају конзерве. Камо среће да ја имам довољно новаца да одем све да купим шта ми треба, а не да чекам да ми неко да нешто. А сад надам, мислим, треба би добит неки смјештај. Ишла би ја и приватно да станујем, али је Бања Лука јако пуно насељена, има пуно страних организација који имају тамо канцеларије и тако да су станови скупљи него у Београду. Ми са неком нормалном платом не можемо то да платимо, или би могли да платимо, ал не би имали од чега да живимо. Кућу више никада нисмо видјели. Тад кад је изгорела, отишли смо '95. године и отада више нико није ни ишао. Уопште немам жељу да одем. Само би се разочарала. Шта би видјела?! Рушевину. Опет, овима којима је кућа остала читава, ишли су. Прије пар дана су ишли аутобуси и народ је одлазио и обилазио. Неки су примити у кућу, неки нису, неки су могли да виде, неки су чак и кафу попили и попричали. Све се то своди на исто, то једноставно није твоје и готово.

Нека ми је сигурност да останемо у Бања Луци. Има посла он, ја можда га нађем, можда не нађем.

Не знам зашто је био рат и коме је треба. Ја мислим да је све то кренуло од расподјеле Југославије, кад су кренула превирања, кад су се пробудила та национална одређења, те странке, кад су Муслимани нашли своје, Хрвати своје, Срби своје вође неке. Да је то све, једноставно национализам пробуђен у људима.

За мене су сви једнако криви за рат. Ал у оно вријеме није се могло бирати, то је била нека еуфорија. Одједном нам нико није ваљо. Србима нису ваљали Муслимани, Муслиманима нису ваљали Срби, Хрватима ни једни, ни други. Људе је окренуо национализам, само национализам. Једном Муслиману, на примјер, њему је крив неки Србин што није завршио факултет и тако обратно. За све је био неко други крив.

Било је ту ратних профитера, са свих страна. Неко је испливо, неко је потонуо, још га одозго сабили. Обичан народ, већина народа, само су губитници. Ништа добро није донио рат, баш ништа. Прије неки дан, нестало струје и ја контам, људи моји, па, има ли игдје на свијету да је се народ борио да му буде горе?! Сад ја немам телевизора, нисам успјела да га донесем, Моје дјете сада нема уопште телевизора, а ја сам га имала. И ујесто да из генерације у генерацију идемо боље, ми се враћамо. Ми сад купујемо половне неке шпорете што је народ побацо, што му не треба више; фрижидере поправљамо, крпљачимо, црно бијеле телевизоре и то нам је сад тако, а имали смо све.

Не мислим да би требало бити поново рата. Што се мене тиче, није треба бит ни овај. Мислим да смо ми сви изгубили вољу и да смо видели да то не води ничему, да је то могло све другачије да се ријеша.

Да се заједно ко некада врати, живи и ради, сумњам да би могло. Пуно је народ изгубило. Онај ко није дао жртве, опет је другачије тој фамилији. А онај ко је изгубио двоје, троје из фамилије, то једноставно не може да заборави. Друго је било 41. године. Онда смо ми имали к о њемачког агресора, па кад су они отишли и изишли к о поражени, опет смо ми то другачије између себе. Комунизам је био братство и јединство, све је то некако поравнато било. Међутим, ово је другачије. Ово је национални рат, овдје има пуно више проблема. Ми не видимо да би могло неки нормалан живот ко некада. Можда временом, ако остане овако, они у Федерацији, ми у Републици Српској, можда ћемо се годинама окренути заједничкој економији. Можда кроз пар година, кроз десет, двадесет, педесет, али да се то препусти народу, да он сам то. Ако то буде на силу, мислим да ће то само бити пакао и за једне и за друге.

Када би био поново почео рата, бјежала бих што даље ако би имала шансу. Не би ме могли стић колко би могла побјећ. Ми '92. године нисмо имали шансе да бјежимо. Једноставно, граница се затворила. Куд са фамилијом?! Не може, нема гдје.

Ја сам прије свега човјек. Сви смо ми рођени к о Срби, Муслимани, ово, оно, не знам више ни ја. Ја мислим да је људско нешто што би требало да буде главно свагдје. Међутим, ми смо то људско заборавили. Ми смо то заборавили од 91. године и кренули смо да је битно бити Србин. Што већи крст носимо, то смо већи Срби, што већи мјесец и звјезду то смо већи Муслимани. Ја, ако сам Србин, и ако идем у цркву, и ако се молим богу, то је моје лично, нешто моје интимно. Не треба да се китим са тим и да извикујем то на сав глас. То је ствар личне одређењености.

Народ који нема своју религију и вјеру, не може да буде ни добар човјек, ни добар комшија, ни добар пријатељ. Мора да има нешто своје, неко коријење одакле потиче.

Сад је испливало, од почетка рата па до сада, баш оно лоше у људима. Нигдје више нема доброг. Сви се бојимо да ће нам неко нешто лоше урадити, да ће нас неко преварити, да нигдје не видимо више доброг човјека. Ако нам неко помаже зато што смо му драги и што се тако осјећа, сви гледамо мислимо да он сигурно има неке користи од тога док он нама помаже. Међутим, примјећујем већ да и то полако тоне и да долази нека равнотежа.

Ми смо 50 година били под комунистичком власти, гдје је вјера била забрањена, гдје ниси мого да будеш члан комуниста ако си религиозан. Ако вјерујеш у нешто, то није могло да буде. Одлични ђаци су предложени у Комунистичку партију. Е, сад ако ти нећеш, зашто нећеш, ти идеш тамо на ту сједницу, објашњаваш зашто ти то нећеш. У оно вријеме, то је било сасвим нешто нормално. Самим тим што си комунист, ти ниси мого ни да идеш у цркву, ни да славиш славу, ни Божић. Била је Нова Година, Први мај и ти остали празници. Кад се заратило и кад је то све пало у ладну воду и кад је испало да то не ваља, тих 50 година да је промашено, е, онда смо се ми окренули крајности. Из оне крајности кад нисмо у ништа вјеровали, ми сад вјерујемо у све. Па сад смо ваки Срби, сад смо ваки Муслимани, сад смо ваки Хрвати. И оно што не би радило, и сад радимо, чисто да се докажемо како ми припадамо томе, како можемо, како знамо. Ја вјерујем да већина од нас ни дан данас не зна прави смисао вјеровања, јер не може се то научити за годину дана. То је нешто што се учи од малена.

Моји родитељи никад нису славили, никад нису ишли у цркву. Цркве није ни било у Босанској Круп. Срушена је и запаљена 41. године и никад се више није ни изградила. Била је католичка и била је джамија. Пред сами рат, кад су кренуле странке, онда је црква урађена, али само је озидана и покривена, уопште није ни служила сврси јер се у томе и заратило. Тако да ја од вјере не знам ништа, моји родитељи не знају, јер они су те генерације ратне. Сад мој син има вјеронауку у школи. Ја са њим учим о вјери, читајући заједно са њим о почетку стварања свијета, вјере, славе. И све је то забавно, али не треба никог силити ни на шта. Ако ко хоће, он ће се сам одредјелит.

Неки политичари су потенцирали да је до рата дошло због различитих религија, јер знају гдје је народ најслабији. Па, није било фамилије да није била измјешана, да немају Муслимана и Хрвата у фамилији. Ја мислим да у цијелој Југославији фамилије такве није било. Сви смо ми имали у породици неку другу вјеру. Моје гледање на друге религије није промјењено зато што је био рат. За мене су људи и даље људи. Оно што смо ми изгубили, изгубили су и они. Нико није побиједио, сви смо исти. Нисам никог блиског изгубила да бих осјећала неку мржњу, једноставно осјећам само жалост. Жао ми је свију.

За мене је будућност само у привреди. Ако не крене привреда, нема шансе да опстанемо. Ова ће помоћ стати кад тад. Рат је завршио, четврта година је како је мир. Ја са чудим и тим организацијама које још увијек шаљу. Па, рат је завршен, људи моји, и на друге стране треба помоћи. Ми се још увијек ложимо горе по скупштинама и сједницама, још увјек ми не дамо њима за право, они нама, још се увјек препиремо, свађамо. У ствари, обичан народ нит има посла, нит има неке будућности. Ја кажем, не морају они мене смјестити одавде, нек ми дају поса, ја ћу сама себи да тражим будућност. Ја кад имам поса и егзистенцију неку сигурну, ја ћу отићи приватно да станујем ил ћу нешто направити. Ја мислим да би љепше дјеца, кад би им се дало да се играју и да

одлуче, да би они пуно љепше урадили него ови горе. Љепше причају они неписмени на пијаци, него они горе кад их слушаш. Све ми се згадило. Иако сам изашла на ове задње изборе, ја мислим да ни на једне више нећу изаћи. То је чисто губљење времена.

За мене је онај живот у старој Југославији био прави. Ово још увијек није коначно. Још увијек Република Српска није Република Српска, Федерација није Федерација, још се увијек третира нека БиХ, нека заједничка у којој сви имамо право. У ствари, немамо никаква права. Све нешто демократска шта ми од тога имамо?! Немамо ништа. Све нам је исто. За ове четири године како се рат завршио, нама се ништа промјенило није.

Ја мислим, нисам баш толико паметна, нисам ни политичар, да треба да остане овако како је: Република Српска и Федерација. Нека има некаква граница и нека се зна шта коме припада. А то, хоћемо ли ми временом успјети да се између себе помиримо, да тако кажем, и да наставимо неки нормалан живот, то да се препусти људима. Јер нормално је, њима су остале куће на српској страни, нама су остале на муслиманској, да све препусти народу. Ја ако желим да се вратим, ја ћу се вратити, ако желим да то продам, да се омогући да се прода, да се изврши нека замјена. Да се то заврши, некако измјеша, а не да то буде све на силу нешто. Сила није ништа добро донијело. Ја мислим да све се може на неки нормалан, људски начин ријешити, са неким разговором, да то пуно више помаже, него из љуте главе и под морањем.

Моје личне наде и жеље за властиту будућност, то је неки нормалан живот. Не морају они мени ништа дати што се тиче смјештаја. Ја знам да се то неће десити никада. Неће нам нико направити ништа и дати и рећи, ево, господине, ово је твоја кућа, ево ти кључеви. Па, тога нема, него само што човјек сам себи организује и што сам успије да ће то тако бити. Не пада ништа с неба.

Једина порука коју бих ја рекла је да никад рата не буде нигдје, ни у једној земљи. Да људско буде оно горње, па онда све остало, и вјера и религија и све остало. Што не би желио себи да не жели другим. Ја мислим да је то права ствар.

Бугојно

Ја имам 38 година. Живила сам прије рата овде исто у Бугојну. Живот прије рата био је супер. Стандард је био фин. Радили смо оба двоје. Људи су имали добар живот, сваки је имао, и од Срба, и од Хрвата, сви су били запослени, све је било добро. Дјеца ишла у школу, било је лијепо. Имали смо све. Кућу, све своје.

Босна и Херцеговина је имала јаку економију тада. Што се тиче индустрије у Бугојну били су: Родић, шпедиција, Кожара, Квалитет, Млин. Кожара је била производња коже и обуће. На млину се имало пецива, доле шпедиција, набава, нема где није било индустрије. Ја за Бугојно баш кажем да јесте имало јаку економију, за остале не знам.

Становништво у Бугојну је било мјешано, Срби, Хрвати и Бошњаци. Не знам ти ја то ништа у процентима. Не знам ни ко је био већина 91. године, пред рат. Људи различитих религија живили су заједно, никад ником није сметало, нико ни на ког није гледо, сви смо имали, живило се добро. Однос је добар био,

једноставно имало се с другим стварима занимат, тако да те није ништа друго ни бринуло.

Не знам ни сама кад сам први пут осјетила да ће бити рата. Прије почетка рата није се осјетило неко подизање тензија. Него одједанпут, ко да је међу свјет пало, неки немир, шта ја знам.

Осјетило је се то и по народу, неко је наслућиво, а неко знао. Тако да је се већ мало и мјењала ситуација између људи.

Долазиле су и њиове, мислим бошњачке избјеглице, тако да је се оно баш осјетило да ће нешто бит. Кад је Купрес пао, и остали градови тамо, онда су долазили у Бугојно. Фамилије су примале и да није фамилија.

Кад је Купрес пао, били смо ми нападати и 92. године у четвртом мјесецу, 4.4.92. мислим. И после тога је исто, већ се свјет паково. Ишо, знало је се да ће и код нас гужва. Међутим, неко је и осто.

Ја сам дошла, сад који је то кад сам дошла с мора, мислим 1992. у деветом мјесецу. 1992. године сам отишла у четвртом мјесецу и напунила сам пет мјесеци, па сам дошла у деветом мјесецу. Међутим, десет мјесеци после тога морала сам ићи.

Мислим то је било почетак 93. године. Да не кажем кад је Купрес пао, и тада смо имали муке, а ово 1993., то је било грозно, све до седмог мјесеца, до повлачења. Било је и пуно гранатирања и пуцања, јест. Била сам код куће, у гаражи, или у подруму са дјецом. Ту смо и спавали ради пуцњава и детонација.

Нико није радио јер није било посла. Ништа није било, ни воде, ни струје. Само су свјеће радиле. Дјеца нису ишла у школу, све је прекинуто било. Нису уопште дали на улицу изаћ, заробљавали су. Доњи Град на пример, ово овде гдје је било то, ко је се год на улици нашао то су све затварали. Ниси ни знао ко ти је од фамилије заробљен.

27.7.93. године и ја сам морала ић, са дјецом. Кућу сам напустила због опасности. Мислила сам ја остати, ја и свекар, ал нисам смјела. Страх ме било. Кућу смо напустили по дани, можда једанест, дванест сати. Нисам могла поњети ништа, само дијете.

Док сам је напуштала осјећала сам се грозно. Прво као да сањаш, а касније то мало шок.

Муж ми је све до тог времена био на линији, међутим кад је било повлачење, сви смо изишли, ја сам са дјецом, он је са војском.

Дошли смо на једно брдо, гдје се доста одмарало, док је војска образложила оћел се кренит, или не. Била је ту велика колона, доста велика. Јер, то су дошли одозго исто са горњег краја, из села околни према Горњем Вакуфу. Ко је год одозго, дошо је до нас, до Црнича, гдје је ту главна линија, а онда су из Црнича пјешице све с нама.

Онда је дошао СФОР који нам је наредио да ми идемо, а да се војска задња повуче. Дуго се није кренуло, није се знало хоћел, нећел, можел аутима или не. У пет сати можда по ноћи кренуло се одатле са тог брда. Онда смо опет стали, па кажу може с аутима, тако да смо били кренили с аутом.

Онда су нам рекли да ни ауто не може пошто доле су Муслимани, ћуће моторе од аута, а има и доста ријека. Онда су се аута оставила и кренуло се даље. Било је доста и ријека, па је одма испред нас војска те клатице стављала, да би се могло прећи.

Тако да би ми мало одморили док они не припреме те стазе, па онда опет кренемо, па дјеца заспу, па опет кренемо, тако да смо дошли покасно у ноћ, тамо на, како се зове, Мрача ја мислим, Купрес.

Туди су Срби нас примили, ту смо приспавали, неки вани, а некима су нудили, ко има малу дјецу, да се склону. Ложили су и ватру, било је угодно, припремили су нас лијепо.

Међутим, ниси вјерово ни Србима.

Ујутру су нас онда наручили камионе и почели развозити.

Камиони су били с церадама, једноставно су онда тако купили ко има дјецу, који су пречи случајеви, старце и немоћне тако да ниси знао ни куд те возе.

Цијели дан смо путовали преко српске територије, с прекидима. Преко Купреса до Томислава, до Ливна, и тако то све с аутима.

Доле смо исто фино примљени кад су нас довукли у школу, ја мислим да је то у Томиславу било. Ту су нам помогли исто, примили нас и збринули што се тиче хране.

Онда су, по оне који су имали своје овдје, долазили с аутом, јер је се знало да ћемо изаћ.

Ја сам одатле отишла на море, у Башку Воду.

Када сам отишла с мора, 1992 године, ја нисам статус свој прекинула доле.

Имала сам тај као избјеглички картон, пошто сам већ једном била, тако да су ми средили само другу собу, а не ту исту што сам имала.

Муж је дошао исто послје два, три дана. Док смо ми ишли оним стазама, војска је ишла неким другим путем. Тешко је причат шта је све преживио. Нису свугдје били добро дошли, нису их свугдје добро примили, као оно, што нису сачували то Бугојно.

Међутим, кад је дошао, одмах је ошо за Њемачку, јер није се могло ни овдје остати.

Купили су све мушкарце по Башкој води, и доле по Сплиту. Он је рекао: кад нисам Бугојно спасио, гдје ћу се сада, гдје ћу се обући у војску, без везе. Идем ако могнем ишта зарадит тој дјечи, јер треба ту живит у Башкој Води.

Отишо је за Њемачку, међутим није било ништа боље, вратио се поново. Није пуно био, једно пола године. Ја сам тада родила цурицу, пето дијете.

За Божић нам је дошло да морамо селит из Башке Воде. Преселили смо за Подгору.

Послје Дејтона сам стално долазила, гањала своју кућу. Било је да се Хрвати горе не могу никако вратит, да горе не смје хрватска нога газит. Међутим, долазила сам пјешнице својој кући и примљена сам увијек фино од Муслимана који су били у мојој кући.

Они су рекли, да им је речено, пошто је велика кућа, да би они као газду морали примит на један кат. Ја сам одма рекла да долазим, нисам се мислила, одма сам им рекла, ако је то тако, ја одма долазим. Међутим, он каже не морате одма, јер ја морам горњи кат испразнит.

Киша је падала кад смо ми дошли, у петак 22. маја. Наручили смо се да ћемо доћи, али они нам нису дали. Кажу, као био је неки инцидент, не може. Киша пада, сва дјеца су ту, муж и ја, а не да ни у гаражу.

Онда смо се ми каприцирали, нисмо играчка, идемо у ИПТФ. Провели смо четри, пет дана у сусједној у кући једног Хрвата, која је била сва испражњена. На море се нисмо хтјели вратит, јер смо били отказали смјештај, и изгубили смо статус избјеглице.

Онда су нас 26. маја у два сата наручили да нас мора примит на један кат куће. Тако смо и уселили у своју кућу.

Али, тешко сам успјела с Муслиманима који су били у мојој кући, јер нисам ја могла добит деложацију. Није ни опћина ту могла помоћи, ни ИПТФ. Све сам обишла. Желила сам да свако дође и да види у каквим увјетима живим. Овај што је доле становао, он је једноставно хтио да живи, а да ништа не плаћа, ни струју, ни воду, а све је заједничко. И септичку смо чистили, а он није хтјео. Искључили су нам били и струју, и мени и њему. Рекли смо да ћемо по пола плаћати, пошто смо заједно становали, и то је био договор. Он није хтјео платит, као ја више сам трошила, тако да су онда дошли и искључили. Мрзли смо се три мјесеца, јер нисмо имали ни шпорета, а и горе на спрату нисам имала димњака, тако да сам се баш напатила.

Ја сам му нудила у материној кући, има доле једна гаража, као подрум, гдје сам ја живила двајест година, да се тамо присели. Међутим, када је он отишо да види, каже нема увјета за његову обитељ доле, да је влага, јер има он мало дијете од двије године.

И онда ми се пружила једна прилика. Овдје један Муслиман иселио из једне хрватске куће, близу мене, тако да је та кућа остала слободна.

Онда је мени опћина изишла у сусрет, као привремено да га уселе у ту кућу, док се газда не појави. Тако да сам му ја онда све ствари с доњег ката дала, само да би он иселио.

Он је пристао, изишо је у ту кућу хрватску, и однио је све. Кад је он иселио, ја сам опет ону своју половицу дуга исплатила и себи опет увела струју. Јест да су однијели све моје ствари које су биле доле, само су ми столарију оставили, али сам ја онда све окречила и реновирала.

Осјећала сам се исто да нисам никад ни напуштала своју кућу, једноставно било ми је то највеће задовољство. Нигдје није љепше него у својој кући. Не може се ни поредити са оним грозним временом које смо проводили на мору. Мене је убијало, и она досада и нерад, само готовина, дај само да онај крух дигнеш.

Од данас до сутра живот ничему није водио. Нисам се могла једноставно привикнит, ни кућит, ништа.

Ни муж, ни ја, нисмо имали никакав извор примања до 1996. године, кад сам родила цурицу. Онда је се он запослио, где и тренутно ради.

До тада смо живјели тако, што пошаљу мало његов зет и заова, и родбина. што се тиче хуманитарне, ја на то нисам навикла. Дијелило се ту у хотелима, долазило је за хигијену и храна. Што се тиче пакета, нисмо ништа добивали. Можда да је испочетка било док сам ја била код куће десет мјесеци, ал највише је фамилија помогла.

Сада свакодневни живот је кућа и посао. Идемо обадвоје на посао, дјеца остају, иду у школу. Код куће имамо доста земље, посијемо. Нажалост, немамо ни једно, ни друго, стални посао. Обоје радимо на црно.

Ја јесам радосна, и дан данас кажем да не поклекнем, али, некад ми наиђе период кад мислим да неће бит наде у животу, ал недам се, ваљда ће бит боље.

Нама је важно да ми радимо, шта би да сад не радимо.

што се тиче мене горе, и односа са комишијама, то су све Муслимани, већином избјеглице. Немам једноставно никакви контакта с њима, а немам ни никакве мржње према њима. А са домаћим исто, нисам пуно људи ни познавала прије рата, јер сам доста радила.

Неки се покажу некад, неки нападају, ал не обраћам пажњу једноставно на њи, а ове избјеглице, од њих стварно нико никад није ни а рекао.

У сваком случају, ми ћемо остати овдје. Кад би се сви вратили вако ко и ја на један кат куће, повратак би кренуо. Али тешко је, ја не знам шта тај свјет мисли, како мисли, како тако слаба воља за повратком. Ја сам ишла доле на море по овим камповима, ја и жупник и неко испред ОХР-а. Не знам, свјет је се успаничио. Кад дође до пресељавања, нико нема да рекне, идем ја, па ћу на један кат, ил ћу под шатор, ал да сам ближе тој свој кући.

Кад би се свак вратио на своје и да мало избјегице оду, свак својој кући, ја мислим да би се у Босни и Херцеговини могло поново живјети у миру. Ја у сваком случају могу живјети у миру.

И прије су сви људи живили и радили у једној канцеларији. Нисмо се посјећивали, нисмо никад једни другим ишли, ал то је се тако, једноставно срасло, кад се скупа радило.

Ал немир је неки ушо. Не знам како се народ може промијенити, јер знам по причама оних који су остали сад за вријеме рата, кажу, први комшија ми је направио то, правио се да ме не познаје а мого ми помоћ, закло би ме, убио би ме, а до јуче са мном каву пио.

По причама старијих људи, никад вакав рат није био.

Никад се није морало, што каже мој свекар, од куће ић. Остајале су старије жене, остајала су дјеца, није се дирала кућа.

Питање је само, јел то све било због новца, ил ради вјере?

Мени је мој идентитет важан за мене, ја се поносим што сам Хрватица, католкиња. Не идем пуно у цркву, кад имам времена идем, исто ко и прије, ништа више ни мање. Али, не мора значити да је добра ствар да човјек има свој идентитет. Важно је да је човјек човјек, а свако свој идентитет друкчије гледа.

Ја лично не мислим да људи више практикују своју религију сада, него прије рата, али народ има јачи смисао идентета него прије. Ја не мислим да је то народ због нације заратовао, нешто је то друго, политика. Политика је гадна ствар, не сватам је никако, јер мислим да би једно пет, шест људи могло бити криво за читав рат. Остало је ти екстрема, остало је те мржње, остало је тог у народу некако, у свим вјерама.

Али, нема Босне без Федерације гдје постоје три народа, и гдје морају живит три народа.

А сада, сад је слаба економска ситуација, треба доста да се крене. Најгори је проблем што нико ништа не ради, од Хрвата мало ко да ради, а и оно што раде су Муслимани.

Али и они слабо раде, јер су фирме слабе. Једино сад кад би то неко узео у приватизацију, па запослио сто, стопедесет људи, па да тако крене. Јер кад би бар једно у обитељи радило, доста би се свјета и вратило. То је један од тежих проблема.

Била је и школа проблем, али ето школа је се регулисала. Дјеца сад иду овдје у жупски уред у школу. Није нам дата ни једна школа, а пружила се шанса да бирамо. Мислим да имамо право да бирамо. До осам разреда је ту.

Средња школа има горе ту ди сам рекла да је хрватска, горе у Горњем Вакуфу, једно пола сата аутобусом. А има ту смјер гдје они иду, Бошњаци, ту иде један мој.

Није било тог смјера у хрватској горе у Скопљу, онда сам га ја ту дала. Иде четверо Хрвата с њим. За сад нема проблема и мислим да их неће имати.

Имам жеље да се сви врате на своје и да се нормално почне живит и радит, да се опстане у том Бугојну ако је могуће и у цјелој Босни, свак на своме.

желила би да останем у Бугојну и да ми муж ради, ако не будем ја радила, и да се остане на свом, да се не морадне ић нигдје. Јер ја мислим да неће бити поново рат.

Што се тиче поруке за читаоце, па, не знам ти ту поруку.

Да се никад не понови рат, ништа друго, ништа. Нек се спомиње, ал нек се никад више не понови.

Имам савјет да се сви врате на своје, да нема без воље, повратка без воље нема, а страх и то, боже мој, може им се нешто десити и на мору, исто је, од судбине не можеш побјећи, а живота у Бугојну ваљда ће бити, ја се надам.

Доњи Вакуф

Муж: Ја сам рођен 1930. године у Доњем Вакуфу. Ми смо живјели близу града. Школу сам похађо. По занимању сам столар. Зарађиво сам лијепо, а послје радног времена, кад завршим у фирми, било је приватни људи, ди си могло отић још да зарадиш. Школово сам сву дјецу. И онда сам ја из своје породице сашо доле, ближе самог града. Ту сам направио кућу. Имо сам радиону, имо сам шталу, имо сам све оне пратеће објекте који су ми требали.

Ја сам касније отишо у пензију. Оболио сам. Кад сам ја радио, чим су ми дјеца почела завршават школе, ја сам им одма нашо поса и одма су могли наћи посла у нас, у Доњем Вакуфу. Оженио ми се син, запослила ми се невјеста.

Нисам се пуно забављо са политиком. Ја мислим да није било никаквих тешкоћа од '45. године па овамо, кад је Тито средио то све. Мого си спават на срид пута да те не би нико барно, не би ти нико нашо, ако ти најде новчаник, уза те паре, нико ти то не би узео. Била је така јака нека политика да те није смио нико дират. Поштен народ био, није се свађало.

Измјешани смо ми били, али већином је муслиманско живље, па српско, Хрвата је било мало. Однос између људи је био супер. И то је се све дружило и живило се ко цареви. Није се нико свађо. Некад се море мало препричит, ал да ти кажем била је, како ја кажем, хармонија на висини, братство и јединство, није било никаквих проблема.

Па пошло је се оно, ја мислим 91. године, препрека, ово, оно. Између све три нације пошло је се некако препричавати, горе и доле, и у томе је и искрсо тај рат. То је било 92. године у мају. Уоћи Првог маја мост је пуко. Онда су Муслимани сви пошли сурљат и повлачит 12 километара од Вакуфа за Бугојно. Оно што је остало, Срби су их ,валда, истјерали. Они су живили горе све док опет они се нису вратили. Не би они нас истјерали, колико сам ја чуо од људи. Великани су то, замјеном.

Било је ужасно кад је мост пуко и они се повукли горе. Онда је се пошло дибидус свађати, рошкати и пријетити, псовати и свашта. Настала је паљевина. Они пале српско, Срби пале њово, шокци гоне, купе стоку.

Жена: четвртог маја војска је се обукла у одјела. Онда је почело чистчење Муслимана. Срби чистили муслиманска села. Било је грозно, брате, ужасно. Гранате су падале, боже сачувај. Било је и рањени и мртви. Ко кад је рат. Тако смо живили, све под гранатама, три године.

Муж: Ја сам осто у Доњем Вакуфу до 95. године. Било је мало порушено. Гранате су падале. Било је кућа порушени, било је и спаљени, али, углавном није дибидус порушено.

Они заједно ратују, Муслимани и Хрвати. Срби су посебно. Била је линија њиова, била је наша. Е сад, кад провале једни другима линију по ноћи, онда се ту воде борбе тешке. Било је и мртви, и рањени, и свашта.

За храну је било грозно. Што ти дадне Црвени крст, оно што си ти имо. Није се радило, није се сијало. Ако мало посијеш, граната падне, запрља, уништи. Нема. Ако изађеш да радиш на њиви, граната ко да је баца с куће. Сваки дан страх, гранате. Код нас једном је по ноћи једна жена нанишла и вели: Пале и жаре Муслимани! Бјежите! То није било тачно. Ја знам наше линије куд су, по чукама, све шуте, нико не пуца. Тако да ја нисам вјерово. Други пут, кад су рекли, ја сам реко да лажу, да није тачно, да није то истина, дочим, била је истина. Сутрадан они дођоше. Било је препреке, било је псовања.

Жена: Избјегли смо 12.9.1995. године. Увече су нам само рекли: Спакујте се с дјецом и ајде! Он није хтио. Ми кренили с дјецом. Потрпо ме један комшија с дјецом и са снајом. Он је осто. Касније смо ми дошли у Бања Луку. Смистили су нас у ове неке школе. Два мјесеца смо били у тим школама. Касније подигоше нас горе, у Слаповиче, у кампове. Ту смо били више од годину дана, без струје, без ичега. Баш ко у логору. Било је и гладни, и жедни, и голи, и боси. Али, преживило се то све. Њега су дјеца тажила преко Црвеног крста. Ето, и дошо је опет. Шта је он провео, како је, ја то не знам. Он зна.

Ето, што нисмо бјежали оне три године рата. Били све Срби, није било Муслимана. То била наша војска, опколила около све. Муслимани били с оту страну, тако да смо ми остали у оном склопу. И кад смо пошли бјежат, боже сачувај, у Јајцу су нас усташе дочекале на мосту. То не знаш ти ко је шта, ил је војска, ил су усташе, ил су Муслимани, ил смо ми. Све је се то измјешало. Онда су гранатирали наше аутобусе. У Јајцу погинуло наших, три-четри аутобуса народа. Погорио све. Не дај боже да се понови више!

Муж: Док су они дошли у моју кућу, одма су они мене отирали. Отирали ме ту доле, у Вакуф. Ту сам био до можда једно десет, дванест ноћи. Онда су нас потрпали у ауто. Било је ту и војске коју су заробили, било је и цивила. Отале су нас за Бугојно, дванест километара. То је било у септембру 95. године. Био сам ти у Бугојну дванест дана у једног магацин. Доле бетон. Ту да смо остали, помрли би. Ту је се држало некакво сточно сјеме, угал, свашта. Отлен су нас дигли, па су нас спровели према Травнику. Долац, творница шибица. Ту смо само три ноћи преноћили. Раздвојили су војску и цивиле, и нас врати опет у Бугојно. У Бугојну каже ће је ко заробљен и одакле је ко родом, ту иде. И нас је вратило и ја сам био пет мјесеци у Доњем Вакуфу. Дали су нам кревете и били смо у једном подруму. Војску је одма отерало сву за Травник. Само остало нас осмеро, дви жене и нас шест. Услови у затвору су били: имали смо што се тиће хљеба довољно, али вариво. Није било меса, није било супа. Танко је било. Прво нам је врјеме био и стражар, па нас је чуво. Имаш људи који попије, долази да те види и ако је неко његов погину, каже Дај да га закољем! Било је свашта, тешки тренутака. Касније сам ја једног свог познаника замолио, па ми је дао катанац да се може закључат изнутра.

За остале чланове фамилије нисам знао ништа док није из Зенице дошло двоје-троје. И онда су мени дали један папир, акт, да се ја могу јавит својој породици. Ја сам само јавио се и посло према Бања Луци. Знаш да су доле отишли, тако да ми је једна ћер у Приједору, доле код Бања Луке, она ме је пронашла. Касније смо се дописивали и нама је касније дошо из Сарајева некакав замјеник, Србин је, тако да смо ми пушћени у размјену. Замјенили се и размјена је била у Бања Луци. Ја сам отишо и више нисам ни отишо никад, ево има три године.

Док сам био у логору, двапут нас је посјетила хрватска организација Каритас. Он је само дошао, зна ме тај човјек и каже шта вам је најпотребније? Ја сам му

реко хране и одјеће мало, па су нам донили конзерви. А хљеба смо имали. Пошто су знали у Вакуфу Муслимани да сам ја столар, мене су запослили. Ја сам око три и по мјесеца радио, поправљо им столове, столице, стаклио, најлон затезо ђе нема стакла. Они пошли отворат продавнице и тако да су ме искоришћавали. Радио сам, ал, ето, боље да се крећеш него да лежиш. Идем ја улицом, иде стражар са мном. Ко кад смо ми ту рођени, све се знамо. Виче мени познаник: Како си? Ја њега знам, одговарам, а онај са штулама, нема ногу, једне или обе, шта ја знам, он јебе четничку матер. Вели: Види, он ода овда, а туко ме јуче, а види мене! Тако да је било ти трзавица. Други ми је човјек реко: Повуци се назад, немој да се препиреш, баџиће ти бомбу па ћеш и ти остат богал! и тако да сам ја ту увек по мало се извлачио. Ја сам онда отлен, дошо у Приједор. Дошо је СФОР, међународни Црвени крст. Била су два аута и што смо год имали, они своји прњца, то си покупио и без документације ошо. Доле су нас чекали наши, родбина и тако да је свак примио свога и одлази онај, куд је отишо, шта ја знам, нисам те људе више никад ни чуо ни видео, ошли су даље. Из Приједора сам дошо у Бања Луку. Дошо ми је син и ја сам и он дошли горе у Слаповиће. Ту сам био годину дана. Жену сам видео кад сам дошо горе, у Слаповиће. То је више Сребренице.

Снаха: У Бања Луци је било мјесто гдје су се размјењивали, Муслимани су ишли на муслиманску страну, а Срби на српску страну. Услови у Слаповићима су били никакви.

Муж: То је био ко логор, 450 кампова, ови кућица. То је све било једно до другога.

Снаха: У сваком кампу, кад смо дошли, живјеле су двије до три породице. У једној овој кућици, петнест људи, у неким више, у неким мање. Нема струје, вода напољу. На почетку понекад суху храну смо добијали. По четврт хљеба или рибу. Онда су нам пошли дјелит брашно и тако тих намирница. Онда смо дошли овде, послје годину дана. Да смо ближе цивилизацији, јер горе је било 15 километара од Сребренице. Овде су услови бољи. Могу нам дјеца ићи у школу, имамо неку струју. Можемо зарадити који динар. Негдје одеш, па радиш.

Муж: Дјеца су мало одрасла и ја имам нешто мало пензије. Ђерка ми мало залети се, па ради. Њезин човјек, мој син, исто. Одлети мало у Србију, па ради. Да донесе дјеци да купи школске књиге, прибор и то. Овде је сад куд и камо боље, премда није ни овде добро. Немамо воде у кућу.

Снаха: Није ни близу онога што смо ми навикли. Што год смо пожељели, могли смо да имамо, да идемо на море, на зимовање. Једној дјевојчици ми је седам година, сину ми је девет. Они ни видјели мора нису. Можда тако, на телевизији. Муж за Србију иде по мјесец дана. Тамо ради, копа канале за телефон. Дође овамо седам дана да се мало одмори и да му оперемо веш и тако. И онда опет.

Муж: Нисмо никако више видели своју кућу у Доњем Вакуфу. Да ти кажем, ови старији имају и наде и жеље да се врате, а млађи не.

Снаха: Немам ни наде, ни жеље да се вратим. Јер ми смо живјели као браћа и сестре и са Муслиманима, и са Србима и са Хрватима. Ја сам имала више другарица Муслимански, него Српкиња. Живјели смо као једно, док се нису ове странке умјешале. И онда је то пукло ко балон. Сад неко ко је убио мог брата, да ја могу да идем са њим да живим?! Да ли бисте ви то могли?!

Муж: Па, што се тиче мене, и ја се сада не би вратио. Само би се вратио кад би се вратило, рецимо, 90% људи. Али овако се вратит сад под њихову команду, да ја опет будем његов слуга. А ако би се било па да се подјели, па да би била нека српска команда, ја би се вратио. Вратио би се свак. Ако би имо запослења и кад би фирме почеле да раде ко што је било прије рата. Ал овако, не може! Немаш се ње вратит. Знам у кући ко ми је од Муслимана. То је убиј боже, то је прљаво. Не би се вратио. Ја вјерујем да је и то што сам имо, пропало све живо. И сад, куд да се вратим ја?! Онда боље, ако би се могло продат, па отић негде купит. Углавном, видићемо шта ће одредит руководиоци. Да ли ће се то моћи продат, или ће се моћи размјенит, чуће се. Ови који су задње време ишли, било је аутобуса организованих, кажу да су изнад нас сва села порушена, попаљена. Ди сам ја лично, моја кућа, кажу, да није. Ја нисам видио, не могу ти ја сад ништа рећ. Кажу да живе Муслимани у њојзи. Његову су запалили горе, а он је више мене горе био дупло. И он је сад ошо у моју кућу и он сад живи ту. Немам никаквог контакта са њим.

Снаха: Нису они прогнаници. Они су наше прве комшије. Живе у нашој кући. Како смо се осјећали када смо напуштали кућу? То је било у неком времену од пола сата. Да сада вама, рецимо, неко дође и каже Напуштајте своју кућу, бјежите! Вакуф је пао! Једноставно на такав начин. Није да је била некаква борба, да су се водиле борбе па да су Муслимани продрли, па да ми морамо бјежати пред пушком. То је била политика нека. Неко је нас продо и ми смо морали да напустимо своје домове. Нисмо имали времена за купљење ствари. Ма, какве ствари! Само да живу главу извучемо! Срећом, био је комшија један, па нас је потрпо у своје ауто, тако да нас је извуко до Бања Луке. Било је људи који су пјешке сто километара ишли. Кроз шуме, цестом и тако.

Муж: Па ја народ је бјежо. Кад сам ја заробљен био, каже ми један човјек : Ми вас никад не бисмо ишћерали из ваши бункера, да није било наређење од великана. Потписано! Повлачи се дотлен и готово!!!

Снаха: Јер ми смо имали војску. То су били све житељи тога града и они су били вољни да чувају тај град. А нису га могли учувати због неких политичара. То је све политика. Једино нас политика може натјерат да се ми тамо вратимо. Да нам не дају никакве услове, да нам све обуставе, да немамо ништа, једино на такав начин, да нас присиле да се вратимо.

Муж: Највеће су бриге, што се тиче мене, ја вјерујем и моји свију, не знам гдје сам и гдје ћу. Неизвјесност. Висим ко сијалица горе. Да је мени да ми каже идеш ту, у тај град, па ево ти плац, прави кућу, остаћеш ту. Ја би сав био сретан. А тамо, ако се могне продат, па да добијем коју пару и да се вратим, да платим тамо да купим. Е, то би ми било највише, јер живим у неизвјесности. Не знам ни куд ћу, ни шта ћу и не знам ни докле ћу овако.

Снаха: живимо од данас до сутра.

Муж: Јер, видиш ти, сваки овај мјесец, свака година је и Црвени крст тањи. Неће ти моћ вазда дават. Давало је се, а сад немаш запослења. Она би сад могла радит, радила је и доле. Ја мислим да је морало доћи до овога рата. Па, колко сам ја мало прочито, а чуо сам и од старији људи, већином муслимански живаљ, који је некако се био и осилио, тако да је неко то пресејко, тај ланац и да је дошло до овог рата. Ја не кривим ни Муслимане, него је морало доћи до рата. Некако је се био изопачио народ један према другоме. Криви су лидери са све три стране, а код нас су ти

били, зна се, Алија, Туђман и Караджич. Нису они сами који су завадили народ. Онај ко је завадио тај је имо интерес. Неко ко је некад живио слабије, сад за време рата је прошло боље. А тако ти је и код Муслимана, и код Срба.

Снаха: За мене су криве стране земље, Њемачка, Америка и остале, да не набрајам. Њих двије су највећи кривац за овај рат. Они једноставно, мени се чини, мрзе нас, Србе. Они хоће да нас једноставно нестане..

Муж: Ја мислим да рат поново нико сад не би желио. Али, ево, сад шта се дешава на Косову, доле у Србији. Неко то мути опет, хоће да се то завади, да се то дође до рата. Ништа није немогуће, све је могуће.

Снаха: Не дај боже. Само рат ми не желимо. Никад више.

Жена: Као прије, људи више никад не могу живјети заједно у Босни и Херцеговини.

Снаха: Никад. Сад сам рекла, како ћу ја живјет са вама ако сте ви мени убили неког мог драгог. Не само мени. То ти је скоро свака породица да је изгубила неког свог. И нас, и њих. И како бисте ви сад живјели са њима? Никако! Када би био поново почетак рата, не знам шта бисмо били у стању да урадимо другачије. Да се убијемо. Само то нам преостаје.

Муж: Не би. Ја, рецимо, не дај боже, ако би дошло до другог рата, само би гледо да спасим дјецу.

Снаха: Па, гдје ћеш их спасит?! Гдје?! Па, сад више немамо куд.

Муж: Па, опет би било неко наређење. Повлачи се горе ил доле! Разумијеш? Америка оће да освоји читав свјет. Ал неће! Буди сигурна да ће и њојзи доћи вријеме. Па, видиш сад, колко ја бар мислим и овако мало погледам, вама се сад удружила Русија, Кина.

Жена: Имам ја сестричну и зета и дјецу њезину. Отишли су због рата у Њемачку, ко избеглице. Камо среће да смо и ми. Да ли ће се они сада морати вратити из Њемачке, то се не зна. Можда ће ићи негде даље.

Снаха: Некад нам националност није било важно. Ми смо сви били или комунисте или дјеца комуниста, и за нас религија није важна. И за мене религија уопште није била важна, а сада ми је важна. Сада ја своје дјете водим у цркву, учим га да се богу моли, да се крсти. Дошло је такво вријеме, једноставно. Они живе у неком другом времену од оног у којем сам ја живјела. Ја сам Српкиња и моја дјеца су Срби. Сви смо ми Срби. Па, нисам се ја никад стидјела да кажем. Ја, кад сам се родила била крштено дијете. Док сам се родила мене је моја мајка крстила. Ја сам увијек била Српкиња, али притегло је оно вријеме комунизма, да сам била комуниста.

Муж: Ја сам то прије доживио нег она. Ја сам исто био комуниста и на послу сам био и био сам руководиоца организације.

Снаха: То нама прије није било важно, јесил ти Србин, Муслиман или Хрват. Ми смо се сви дружили, живјели смо као једно, као браће и сестре.

Муж: Народ је се мало завадио, а како се каже код нас, многа је крв пала између све три нације. И прије су код нас жене водиле дјецу у цркву недељом, и кад је какав светац. Само комунисти нису. Рецимо, ја нисам ишо никад, нит је моја невјеста. Њезина матер јест и моја бака јест, а ова млађа генерација није. И још увјек и овде слабо иде.

Снаха: Сада народ иде далеко више у цркву него прије. Сад иде и омладина, а прије није ишла. Пуно више сада свијета је се приклонило цркви. То је због рата.

Жена: Подјелиле се нације, одма је и то отишло. Ја као жена, мајка троје дјеце, ја сутра се не би желила вратит у онај Доњи Вакуф. Не осјећам да сам сад ко што сам била. Ја сам доживила још један рат. Ово је други. Мене су усташе ишћерале, имала сам можда шест година 41. године, па отерали нас у Србију. Па доживила тај рат, па сад ови. Сјећам га се добро зато што смо били гладни.

Муж: Док сам био доле пет мјесеци заробљен, нема осмјеха на лицу кад га ти поздравиш и кажеш Како си . Он ти је оборио главу и нема ко прије нимало да влада пријатељство. Нема ко што је прије рата, нема.

Жена: Ево, иду наши сад на гробље, да посјете споменике. Каже иза завјесе вире, нема да се гледа.

Муж: што се тиче економске ситуације Републике Српске, слабије се пише него за Федерацију. Јер већина арапских земаља то је слало и зна се коме је то ишло. Вамо наши нису добили ни 3-4%.

Снаха: Нама, у Републици Српској, Србија би једина помогла да станемо на своје ноге. Она то није у могућности због тога што се њој самој то дешава. А стране земље су нам окренуле леђа. Оне ће помоћи и Хрватима и Муслиманима на све начине. Ми смо остали једини којима нико не помаже. Они већ раде, иду на море. Хрвати и у току рата. Г ледала сам преко телевизије, Хрвати су живјели и у току рата као што смо ми живјели прије рата, док ми нисмо у могућности. Ја не видим у скорије вријеме да ћемо ми имати неки живот. Ми живимо од данас до сутра, зато што морамо, што смо присиљени,

Муж: што се тиче политичке ситуације код нас, сад је мало боље. Што невјеста каже, има опет велесиле које наређују. Људи унишли, крстаре по нашим друмовима. Он ти одређује, он ти наређује, тако да се то још држи. Кад би се сутра они повукли, богами било би опет лоше.

Снаха: Тај СФОР хапси увјек српске неке као ратне злочинце. Кад сте ви чули да су они ухватили неког Муслимана као ратног злочинца, а сви смо ми ту негдје. Убијали су и они као што су и наши убијали. Али само су Срби као неки непријатељи ове земље, а ни Хрвати, ни Муслимани нису. И по томе се види да нас мрзе, једноставно нас мрзе.

Муж: Кад би се могло бирати, ја бих лично изабрала оно вријеме кад је Јосип Броз Тито био на власти. То је било право.

Жена: Сви би. Онда је био живот свима фин.

Снаха: Онда смо имали и посо и станове, и све, што смо год пожељели то смо могли да имамо.

Муж: И нико ти није опсово ништа. Смио си попит ракију и спават на друму. Била је јака политика, да није нико смио никога вређат. Што се тиче мене лично ја би најволио да се то опет све среди и да се живи заједничк, ако би могло. Ако се не може заједнички, нека се, брате, подјеле како је и сад подјељењо, али би требало да се једнако гледа на све три нације.

Снаха: Да гледају истим очима нас Србе као што гледају те Муслимане или Хрвате. Да смо и ми у њиховим очима исти, а не да смо ми неки ратни злочинци, нека промашена нација. Ми смо добри људи, само то нико не зна ил не жели да зна.

Муж: Ја би најволио кад би моје жеље сад биле, само да ми кажу шта ће бит и ђе ћу остат, па да могу радит нешто. Јер кад би ја сад знао ђе ћемо ми, ја овде немам ни купатила, ни ЊЦ-а у овој бараци, ја би себи нешта направио. Немам воде, па би можда довео воду уз помоћ свију нас колко нас има.

Снаха: Да нам дају адекватан смјештај и да нам дају посо да ми можемо радит, да са ових десет ноката себи зарадимо паре да можемо да живимо, а не да се патимо. Мој муж ради тамо од јутра до ноћи да би донио који динар, да ја могу свом дјетету купит свеску и оловку и да га пошаљем у школу. Немамо ни пети дио онога што смо некада имали. Само да се не догоди рат, јер то ни душману свом највећем не би пожелела. Кад би поново био рат, јер то стварно не бих могла подњети.

Муж: Ја би пожелио свим читаоцима који буду то читали, да будемо у љубави и слози. Ако би се могло ко што смо некад били.

Жена: Нема од тог ништа.

Снаха: Нема од тог ништа од те љубави ништа. Као што је некад било, неће никад.

Муж: Е па сад

Фоча

Рођен сам 1968. године. Живио сам у једном селу, општина Фоча, са својим оцем, мајком, двојцом браће и сестрама.

Прије рата било је тешко наћи добар посао. Зависи од школе, коју си школу имао завршену, и како је се ко могао снаћи. Код нас је пољопривреда била најважнија. Већина људи је радило пољопривреду, шумарство јер је шумска индустрија била развијена. Босна је имала јаку економију, само што је са том економијом располагала бивша Југославија. Све је ишло у Београд, па из Београда за Босну. То је проблем био. Ја сам по занимању био возач, аутопревозник. Радио сам пуно, и на пољопривреди и на свему. Све сам стизао. Био је добар стандард живота. Добре су плате биле, није било скупо, могло се живјети добро.

Поготово деведесетих година када је Марковић био на власти, он је усталилио велики стандард.

Највећи проблеми и највеће бриге за моје чланове породице су били само рад и ништа друго.

Код нас је било мјешовито становништво, православно и муслиманско, бошњачко становништво. Ја мислим око 60% - 40% да је било више муслиманског становништва. Ништа Хрвата, њих је можда три до четири посто било.

Можда неки доктори и тако нешто.

Био је врло добар однос између људи различитих религија, све до деведесетих година без икаквих проблема. Помагали једни друге. Ја сам имао пуно примјера, пошто сам био возач. Останем у квару са камионом и наиђе човјек који је православац. Стане и остане по пар сати код мене, док не поправим мој камион. Уопште није нико постављо питање које си религије.

чим су почеле странке, онда је кренуло наопако. Кад су почеле странке СДС, СДА, ХДЗ, одмах су почеле подјеле. На примјер у Фочи од 91. године био је аутобус који је ишао, посебно за Муслимане, посебно за Србе, један за другим иде. Нису се заједно више почели ни превозити.

Да ће бити рата у Босни осјетио сам први пут крајем 91. године. Дало ми је до знања, велике концентрације војске које су ишле према Хрватској, када је био рат између Хрвата и Срба. На мостарском ратишту су огромни тенкови прелазили и пуно се пуцало. Пролазио сам с камионом, често сам заустављен, малтретиран, сав транспорт који сам возио прегледан је на барикадама. Било шта да сам превозио, све је прегледано и претресано.

Негдје почетком 92. године, у фебруару или марту почело је да се осјећа да ће бити рат. Све док није почело у априлу. Они су већ били окренули све цијеви, с околних брда, и почели су пуцати у правцу наших кућа.

Тачно 6. априла проглашено је ратно стање.

Кад је Фоча пала, и све било попаљено, Муслимани били протјерани, а ми остали, онда је се мало смирило стање. Онда су дали ултиматум, српске власти код нас, да се преда наоружање. Предали смо доста ловачког наоружања, пушака, пиштоља што смо имали, све на дозволе. Имам четири те потврде од наоружања што сам предао српским властима.

Долазила ми је српска полиција и на врата, али били су ми лични познаници, моје колеге, превозници. Нисам од њих малтретиран, никако. Односили су се коректно према нама. Према мојој породици бар. Тако је било, све док није дошла војска из Србије. Када је дошла непозната војска из Србије, рекли су нам комшије наше, који су били Срби, да би најбоље било да кренемо од куће, да не би дошло до покоља. И тако у ноћи смо избјегли из куће. Све до тада, живио сам у некој нади да ћу остати код своје куће.

Ми смо отишли 18 километара од куће, на наше имање које је смјештено у планини. Читава фамилија је била горе.

Имали смо викендицу на имању нашем и живили смо у њој, али било је пуно опасно, зато што се пуно гранатирало од Приједора, Фоче, из околице, са свих страна.

Само је отац остао иза нас, једно мјесец дана је био доле, али је и он послвије, када су већ напали село, избјегао код нас у планину. На планини смо били све до јула мјесеца.

Ту смо били у обручу, па су нас почели нападати и са границе Црне Горе.

Изводили су сваки дан нападе, пуцали су по нама гдје смо били стационарани. Пошто су они пуно пуцали и моја сестра је приликом бјежања у шуму пала, моја мајка је мислила да ју је погодио метак. Кад је мајка видјела да је пала одмах је дошло до срчаног удара, јер је контала да је погођена моја сестра. Живила је можда три дана, послвије тога је умрла. Закопали смо је на насем имању.

Мој отац је крајем јула кренуо према Игману, са мојом сестром и братом, и путовао је девет дана до Игмана. Након мјесец дана мој најстарији брат је отишао са једном групом исто према Игману. У путу су ударали на засједе и пуцало се по њима. Имали су хране за можда три до четири дана, јер нису могли за девет дана понијети храну са собом, тако да су се морали сналазити у путу. Мој брат је успио доћи до Витеза, ту је нашао уточиште.

Ја и моја два брата остали смо на тој планини. Горе је било нешто стоке, и ми смо покушали ту мало да спасимо, али није могло. Са имања сам могао видјети своју кућу. Изгорјела је негдје у августу мјесецу. Све наше што смо имали, стаје од стоке, гараже од камиона, ауто, све је попаљено, све је изгорило. Све је то попаљено од стране српске војске и ове што је дошла из Црне Горе. Они су палили већином.

Српске комшије које су живјеле са нама, биле су увијек добре према нама. Сарађивали су са нама, говорили су нам да ли ће нас напасти. А ови који су били из Црне Горе, Србије. Они нису ваљали, они су редом све убијали.

Када смо кренули могло се понијети само нешто робе, да имаш у случају кише се пресвући, прибор за личну хигијену, можда неко ћебе, ништа више. Човјек је се тада осјећао тешко, јер видиш како ти све гори што си стицао пуно година. У некој паници не знаш на коју страну да кренеш, у окружењу си, не знаш гдје ти је излаз.

Ишли смо преко Зеленгоре према Игману, девет дана, све пјешке. Био је то јуни, август. Били смо нападнути када смо кренули према излазу преко Игмана. Тада сам и рањен тешко био, па сам дошао у мјесто Трново, и ту ми је указана прва љекарска помоћ, а све до тада сам се лијечио сам. Онда су ме из Трнова пребацили на Игман. Горе сам у стационару лежао мјесец дана, док се нисам опоравио. Цијело вријеме о својима ништа нисам знао, ни гдје су, ни шта су.

Кад сам се опоравио, онда смо покрај Сарајева дошли на планину Игман. Нисмо у град улазили, јер је био окружен. И онда смо имали излаз преко Тарчина, Кисељака, Витеза за Зеницу. До Зенице смо тај коридор могли ићи. Путовали смо нешто пјешке, нешто аутобусима и стигли смо за један дан.

Када сам дошао у Зеницу, чим сам се мало опоравио, одмах сам мобилисан и прикључен армији на Игману.

У Зеници су ми остали отац, брат и сестра, а најстарији брат је био у Витезу. Тамо је био у некој школи смјештен и није знао да су отац, сестра и брат у Зеници. Након можда мјесец, два, Црвени крст га је пребацио у Зеницу и спојио га са породицом.

Ја сам на Игману био до децембра. Крајем децембра 92. године сам прешао у Зеницу. У Зеници је била основана хрватска војска, па сам се прикључио хрватској војсци ХОС, Хрватске Оружане Снаге, која је била у саставу Армије БиХ. Нисам имао шансе да не учествујем у армији, јер полиција је силом гонила у рат. Али, поново не бих желио учествовати, јер сам се осјећао тешко знајући да су људи против којих се борим моје бивше комшије.

У Армији су били тешки услови на почетку. Храна је у почетку била добра, али одјећа, обућа, све је то било слабо. Није било ни оружја, ни муниције. што се тиче цивилног становништва, увијек сам коректно поступао, јер сам увијек помишљао на своју породицу. А што се тиче борби са непријатељским војником, ту сам давао све од себе, јер човјек који пуца на мене, чим је спреман убити мене, он је спреман убити и моју породицу.

Током рата сам на Игману имао контакт са међународним снагама. Ја мислим да су били француски УН. Они су нам говорили како треба поступати према рањеном непријатељском војнику. Они су нас обилазили стално, али њихова појава није промијенила ситуацију.

Армију сам напустио 94. године, и демобилисан сам као ратни војни инвалид.

Сада живим у избјегличком кампу.

Моја фамилија је била прво смјештена у једној школи, гдје су годину дана и два мјесеца патили спавајући на ђачким клупама. Само једна дека је била испод њих и једна дека на њима.

И онда, тражили су породице гдје је неко настрадао у рату, ако је неко погинуо, умро приликом покрета од куће, ради предности за прелазак у камп. Тако су и смјештени у камп.

Ја и мој брат смо били у Армији, и тек смо негдје у шестом мјесецу 93. године добили дозволу да можемо спавати код своје породице.

У овом кампу живим од маја 93. године све до данас. Своју жену сам упознао у избјеглиштву и оженио сам се са њом у децембру 1995. године.

Као у сваком кампу и у овом је живот тежак. Психичко оптерећење је бити у кампу, а имам и физичких проблема зато што сам рањен.

Не ради се, вријеме проводим тако што се трудим да нешто радим, али то је све, није рјешење за рад.

Највеће су бриге што немаш своју кућу, немаш посао, ниси осигуран. А и ово све што радиш, то је све на црно.

Тако да и што се тиче планова за моју будућност, још увијек не знам шта бих одлучио.

Добрих ствари у току рата није било. Једино што сам упознао добрих пријатеља, ништа више.

Неки су имали интереса од рата, јер има оних људи који су научили да живе од пљачке, и чим су нас покренули од кућа, одмах су опљачкали наше имовине.

Када би имао прилику, ја бих се вратио кући. Али, само под условом да буде заједничка војска и полиција. Ако остане оваква ситуација, не вјерујем да ће бити могућности да се вратимо кући.

Ја се надам да се може поново живјети у миру као и прије. Требало би да може, само да се уклоне ратни злочинци и све би било другачије. Јер, онај ко је починио зла, за њега нема више мјеста у Босни.

И у српској страни има пуно поштених људи који су можда исто мог мишљења.

Рат у Босни је био због политике и мржње. Убачена је мржња међу људе. Ја мислим да је само то.

Армија ЈНА је највише крива за рат, она је насрнула на свој народ. Она да је била свјесна, не би уопште кренула на људе који су у њој. И ја сам био у армији и био сам њен примјеран војник.

Народ је вјеровао у армију, а на крају је армија кренула против свега, и против оних који су вјеровали у њу.

Ишло се по изјавама српских лидера да се уништи једна вјера, једна нација. Јер они су изјављивали јавно на телевизији да ће нестати један народ. Караџић је лично изјављивао прије рата да ће нестати муслимански народ. Он је конто можда за 24 сата да нас нестане скроз. Ал не може. Један народ, било који, тешко је истријебити.

Ја нисам никад гледао ко је које религије. Волио сам увијек са сваким дружење, уопште ми није било важно које је религије.

Већина људи сада практикује своју религију различито, другачије него прије рата. Више људи иде у джамију и тако то. Ја лично не пратим, у мене исто све и прије рата и послје. Дружим се са свим религијама као и прије рата.

Сматрам са национални идентитет није добра ствар, јер доводи само да подјеле, а то није добро.

Већина људи није знала ко му је пријатељ, а ко му је непријатељ, све док није рат избио. Ми смо стварно пуно вјеровали тој српској религији. Лично, и ја сам вјеровао у њих. Превише, бога ми. Али бога ми, времена су учинила своје. Зато сам дошао од Фоче до Зенице, што сам пуно вјеровао у српску религију.

Када гледам уназад како је рат протекао, пуно се промијенило од почетка рата до сада. Почетак је био сваки тежак. Није се имало оружја, муниције, одјеће, обуће, што се тиче војске. А сада је армија усавршена, има све од одјеће, обуће, наоружања, хране. Стандард армије је сад висок.

Сада је потребно да што хитније крене привреда, јер иначе, тежак је опстанак у Босни поготово због велике незапослености.

И политичка ситуација је тешка, слабо се назиру промјене. Није баш тешко као прије, али слаби су помаци.

Јер, народ се не враћа. Имате нпр. случај Јајце. Људи би се требали вратити својим кућама, али та политика још увијек кочи.

Ипак је све до политике, а најмање до људи. Лидери су и изазвали рат у Босни. Све због неспоразума ми смо покренути од својих кућа. Ја мислим да су они могли спријечити рат.

што се мене тиче ја бих волио да не буде више рата. Сад ова политика која је, ко зна шта може да буде. Могуће је да га поново буде, све је могуће.

Мени је било добро и у старој Југославији, а не знам шта ће бити у новој Босни.

Пуно сам радио, имао сам доста и пара и свега, а сад пуно радим а немам пара.

Моје највећа жеља сада је, да се вратим својој кући. Читав живот сам везан за Босну. Волио бих остати у Босни, волио бих да постане богата земља, дај боже. Али, када би поново био почетак рата, гледао бих само да бјежим за треће земље. Одмах, само бих то тражио.

Једина моја порука за читаоце је, да се захвалим свим људима који су нам помогли у Босни, који су нам помогли у храни, одјећи, јер да није било њих тешко би изашли из кризе. Рат није нигдје добро дошао, и да је свака земља сретна у којој се не ратује. То бих једино поручио читаоцима.

Гацко

Ја имам више од четрдесет година. Прије рата сам живјела на просторима Републике Српске. Мој град је Гацко у источној Херцеговини. Ја сам дипломирани инжињер и имала сам јако добар живот. Радила сам у једном великом индустријском објекту, који ми је омогућавао угодан и добар живот. Посао у мојој фирми сам добила тако, што сам једноставно дошла у вријеме кад је требало, требали су моју струку и пружила ми се могућност да у то вријеме улетим, да добијем тај посао. Имала сам супер плату, добро сам живјела и онда ме та економија није пуно интересовала. Мислила сам да је свугдје добро ако је мени ту добро.

Имала сам породицу, троје дјеце и мужа. И он је радио у истом објекту као и ја. Имали смо и стан у центру града, двособан.

Била сам ангажована у различитим организацијама, од омладинске док сам била омладинка, па даље до синдикалне организације. У Савез комуниста сам ушла на један чудан начин. Мој колега, који ми је био и шеф, када је имао неких проблема у том свом политичком дјеловању рекао ми је, ако би га питали он би предложио мене. Био је човјек друге вјере, био је Србин и имала сам тада нормалне односе са њим. Тада ми је био шеф и сада о њему имам једнако мишљење ко што сам имала и прије рата. Мислим да је и даље остао са неким нормалним људским квалитетима које ни рат, ни подјеле нису успјеле да промјене.

Становништво у граду је било мијешано. Углавном су ту живјели Муслимани који се сада називају Бошњаци, и Срби. У граду је био већи проценат Муслимана у односу на Србе, али читава општина је имала већи број Срба у односу на Муслимане. Хрвата је било мало, можда их је било један посто.

Било је мало мијешаних бракова, али је било пуно некаких дружења, кумовања, пријатељства међу људима различитих религија. Националних испада није било или су били врло ријетки. Углавном са српске стране је било пар људи који су били познати као националисти, али су се они показали бољи за другу нацију, него они који се нису декларисали као националисти.

Не знам, тада уопште није било никаквих проблема. Односи међу људима су били солидни, може се рећи чак и добри. Могли смо путовати, ићи на море, ићи вани, дружити се, могли смо слободно изабрати своје занимање, ићи на школе које се нама свиђају, јер смо економски добро стајали па смо себи могли приуштити. Углавном мјеста у којим смо се школовали били су Мостар и Сарајево. Ту су више ишли Муслимани, а Срби су више жељели да иду у Београд. И то само они који су можда мало имућнији били могли су ићи у Београд, јер је тамо било скупље школовање. Они мало мање имућнији ишли су ближе на школовање, ишли су у Мостар и Сарајево. Могу да кажем, да је Гацко била општина која је по статистици имала највећи број интелектуалаца по броју становника, свих нација, односно те двије нације.

Ми једноставно нисмо могли вјеровати да ће рат да дође у Гацко, јер су међусобни односи раније били изузетни.

Док су ови са стране можда показивали мало више нешто свог типично националног, старосједиоци су се углавном понашали фино, али мислим да није нико никог тада угрожавао. Тако сам тад мислила, међутим сад све мислим другачије, јер не могу да вјерујем да је рат могао тако људе из основа промијенити, тотално, неко је ту ипак мислио другачије.

За мене је рат био неки имагинаран појам и мислила сам да никад нећу моћи престати да радим, да се Југославија никад неће распасти, јер сам је сматрала идеалном земљом. Једноставно сам у таквом духу била васпитана.

Али, од 91. године нешто се осјетило, једноставно људи су се промијенили, престали су комуницирати људи различитих националности, комуницирало се само на нивоу морања неког, оно кад је у питању поса.

Односи су се страшно дистанцирали, захладњели и били су скроз другачији.

91. године сам и ја осјетила рат. Тада су већ почеле групе резервиста да иду за Мостар. То су била тешка оклопна возила, односи камиони резервиста из којих се пуцало, тако да смо знали да се нешто спрема у Херцеговини. Онда су 92. године дошле колоне избјеглица из Фоче. Једном приликом сам и сама изашла јер је дошао аутобус избјеглица, жена и дјеце из Фоче, једноставно да видим који то људи долазе.

Сљедеће што ме је упозорило на то да ће бити рата био је настанак Бијелих орлова, паравојних јединица у које је био укључени олош из реда српског

народа. То су младићи који нису нигдје били школовани, који су изазивали испаде и раније, а чак је међу тим припадницима паравојних јединица било и дјеце првоборца, тј. дјеце угледних, важних људи који су некада били официри у оној војсци, у другом свјетском рату, који су изашли са неким ордењима, који су служили за примјер свима. Чак су и њихова дјеца пришла таквим неким формацијама и они су сијали страх, и касније смрт над муслиманским становништвом.

Онда је кренуло паљење кафића унутар самог мјеста. Десило се то једно вече у Гацком, негдје пред Први мај 92. године. Тада је дошло до паљења кафића људи муслиманске националности.

Око нас је све било у пламену, и кафићи и продавнице. Ту вече бацане су и зоље и мине.

Ту ноћ су једноставно направили сценарио за рат. Они су пуцали, они су се бранили, ти из Бијелих орлова. Било их је пуно, ишли су чак до муслиманског гробља, исценирали су право ратно стање. Вјероватно се хтјело показати, то је моја претпоставка, шта се спрема у граду и шта нас ту чека.

Та вечер је мени отворила очи и ја сам тад већ одлучила да напустим Гацко. Сви они који су остали, грозно су се провели. Мјесец дана је било затишје, чак су људи радили, али је се све спремало на то етничко чишћење. И они који су остали или су одведени у логоре, или су убијени, или су протјерани за Македонију.

Због опасности по живот ја сам четвртога маја 92. године напустила кућу заједно са својом дјецом.

Када сам напустила кућу, сватила сам то као олакшање, јер ту већ данима нисам нормално спавала, оно био је неки страх да ти неко не уђе на врата, различите су приче кружиле. Породице су се збијале, оно родбински везане или пријатељске, по двије, три па су ноћивале у једном стану. Ја нисам, једноставно мој отац је стално говорио мени, ма какви, то је глупост, од тог неће ништа бити, то само причају луди људи, какав рат, ништа од тога, овдје је народ нормалан, то неће бити. И увијек ми је криво на њега што ме је тако уљуљко и што ми је дао тако нереалну ситуацију, а од њега сам очекивала као од старијег да ми каже савјет, ма сине спрема се рат иди ти, чувај главу себи и дјечи. Можда бих и раније напустила Гацко да је он имао другачији став, а држала сам до његовог става јако.

Отишла сам у оближње мјесто гдје ми је живио рођак. Било је удаљено од Гацка једно три, четири километра.

Сад је тренутно напуштено, јер је мјесто током рата потпуно етнички очишћено и тотално срањено са земљом. То је село у којем су углавном живјели Муслимани, није било Срба, јер су села углавном била немјешана, или су била српска или муслиманска.

Прво су била хапшења једне групе Муслимана. Ухваћени су старији мушкарци и њихови синови, углавном из двије куће су одведена двојица браће са њиховом дјецом и у логор су одведени прво у Билећу, па онда негдје у Црну Гору, не знам гдје. Они су ужасно прошли, малтретирали су их, али остали су живи, али многи од њих су сада инвалиди. Онда је пошло пуцање.

Борбу Муслимани нису могли прихватити, јер нису били наоружани. Било је неких оружја, појединачно је неко имао, било је ловачких пушки, неких мањих, тако да су они употребили то, међутим то ништа није могло, мислим није било равноправно њиховом. На другој страни су били наоружани Срби и резервисти, народ међу којима је било неког бољег наоружања.

Ја сам отшла за Требиње. Нисам ништа могла поњети са собом, мало неких личних ствари, углавном нешто за дјецу. Муж није могао изаћи из Гацка, јер у то

вријеме није био слободан пролаз за мушкарце према Требињу. Он је остао са својом мајком у планини у збијегу жена, дјеце и мушкараца, и ту је живио два мјесеца.

У Требињу сам преноћила код једне требињске породице и сутри дан сам морала тражити излазницу да идем за Дубровник. До Дубровника сам отишла аутобусом. У аутобусу није било никаквих проблема, било је тако пјесама никаквих, националистичких, четничких пјесама, међутим нико нас није дирао збиља до Требиња. На станици смо узели те никакве војне пропуснице које смо морали имати јер смо ишли за Дубровник.

У Дубровнику нас је цивилна заштита јако фино примила. Понуђен је смјештај за избјеглице у хотелу Либертас. То је било само у транзиту, у пролазу, а прихватни центри су били на Корчули, на Пељешцу, тамо је било пуно. У Дубровнику смо остали само једну вече и сутри дан смо бродом кренули за Ријеку, уствари одредиште нам је била Словенија.

У Словенији сам живјела десет мјесеци у прихватном центру за избјеглице из Босне. Ја, дјеца и још једно десет Жена. Укупно нас је било око педесеторо. Отишли смо из услова једног нормалног живота у неке услове, не знам, по мени затворске услове. Што се тиче слободе кретања били смо под строгим контролом. Не знам зашто је Словенија предузимала такве мјере предострожности, можда с разлогом, али мени је то било неразумљиво, поготово према женама и дјечи. Било је и ружних примјера од стране избјеглица, који су ту ситуацију једноставно схватили на свој начин. Било је раскашаног живота појединаца па су можда ради тога они те неке строжије мјере предузимали.

Никакве помоћи није било, углавном оно што је давала та влада Словеније. То је била храна у кухињи, на коју се ми нисмо могли прилагодити. Била је лоша храна, али је била једина помоћ од Италије. Они су збиља свесрдну помоћ пружали, посебно дјечи и избјеглицама колико су могли, изузетно тај њихов Каритас и онда неки богати појединци који су нудили индивидуалну помоћ избјеглицама.

Након десет мјесеци сам ступила у везу са мојим мужем. Он је већ у Гацком чуо да смо ми отишли. Преко радио везе смо некако сазнали да они живе у планини, хране се шумским плодовима и живе на примитиван начин као некад. У стан није смио доћи, јер они који су остали у граду су били похватани. Многи од њих су убијени, а неки су одведени у логор Билећа.

Онда се мој муж извукао преко планина.

Извукла их је једна група наоружаних људи, који су тада били у постројбама ХВО-а. То су били исто Муслимани, људи из Гацка, који су дошли и прикључили се ХВО-у. ХВО је имао боље наоружање, тако да су их они опремили јер су знали за ту операцију да они иду да извуку цивилно становништво. Омогућено им је и отишли су њих десетак и извукли су можда око 300 људи из збјега. Преко планина су путовали можда четири, пет дана, на Игман, и тако су их довели у Мостар.

Причали смо телефоном, он је често звао, знала сам стање, знала сам да је у Мостару исто тако тешка економска ситуацији и да још није рат стао, али ја сам се једноставно желела вратити. Нисам се могла навићи на услове у Словенији, било ми је ужасно тешко.

Послије десет мјесеци ја сам до Ријеке, из Ријеке до Сплита, и онда из Сплита хрватским аутобусом дошла са дјецом до Мостара. Било је то 93. године, пред сукобе Хрвата и Муслимана. Тада сам видјела поново и свога мужа.

Овдје сам нашла мјесто за живот, и то у кући од мога рођака, јер прије него што сам дошла они су мени рекли, има та гарсоњера у тој кући гдје ти можеш са дјецом живити и ја сам ту дошла.

Два мјесеца сам оно живила нормално, била је покоја граната са ових подручја одакле су Срби, с планина горе, испод Вележја и онда 9. маја 93. године почео је сукоб. Тај дан је пало 1000 граната на Мостар. Ја нисам вјеровала да ће ико жив остати, како је то само грозно било.

Овдје је био грозан живот за све нас, слаба храна, нисмо имали шта да једемо. Била је заустављана сва храна која је долазила за Мостар, тако да је народ девет мјесеци овдје буквално живио од ништа. Од траве коју смо брали по ноћи, од риже која је већ била, онај, од неких остатака хране, ни сам бог не зна како смо преживјели. Ништа није било, грозно се живило.

Гранатирање је било сваки дан. Ја сам живила у подруму сигурно једно седам мјесеци. То је био буквално подрум, без прозора, без ичега, атомско склониште. Чак сам три пута селила, кад је оно гранатирано.

Она кућа у коју сам тек дошла, њу су развалили. Прво је запаљена, а онда је ВБР, оно што избацује велик број пројектила, све срушио. Права је срећа била што је било прије запаљено па сам могла изаћи.

Друго склониште је био исто подрумски смјештај, које је исто тако гранатирано и одатле сам морала побјећи. Трећи је подрум ту на главној улици гдје сам провела остатак. Само два мјесеца сам живила оно нормално, а седам мјесеци сам живила под земљом.

Када је рат тачно завршен, вјерујте да ме сад ко пита, не би то знала више рећи, тако ми је то, волила би да се никад тог не сјетим више.

Ми нисмо вјеровали да је рат завршен. Ја ни тад нисам, као ни остали, могла нормално улицама ходат, него са страхом и оно испод стрехе од куће. Мислим да смо за сваког ко је дошао са стране дјеловали ненормално, јер смо живили у ненормалним условима и нисмо се могли адаптирати на то, на чињеницу да је дошао мир, него смо увијек, кад би негдје и ишли мислили, ова је кућа добра од граната, као има се гдје склонити у случају напада.

Од тада није било рата, можда по која граната је и послјије пала, било је неких рањавања, али није више било рата.

Пошто је све било срушено, онда је дошла и Европска унија у Мостар и почела је реконструкција града. Ситуација за храну се поправила, било ју је нешто више. Са овог аспекта гледајући, то је било мало, само ограничене количине. Давали су млијеко, масноћу, брашно, рижу, макароне и тако неку базну храну.

Долазила је и хуманитарна помоћ. Знам да је брашно било америчко, европска унија, не знам изворе, али знам да су мјесне заједнице дијелиле становништву храну у тим картонима.

Те количине хране су на почетку довољне, а како је вријеме одмицало, постајале су све мање и мање, тако да већ има двије године, велика већина људи не прима ништа. Како се ко запошљава, хуманитарна помоћ је била све мања и мања, односно одбијали су становништво од хуманитарне помоћи. Онда сам се ја укључила у организацију и ту сам остала до дан данас. Тај посао сам нашла већ 95. године. Муж не ради нигдје. Дјеца иду у школу. Највећи проблем за мене овдје је та неизвјесност, јер ја сам овдје са привременим послом и са привременим рјешењем за стан. Све ми је привремено. То је оно што мучи свакога прогнаника, та привременост. А то је привременост која траје већ седам година. То је ужасно.

У мјесту одакле смо протјерани, сви су протјерани. Проблем је шта ће бити са имовином која је остала тамо, са становима, са земљиштем и са приватним

кућама. Своју кућу сам поново видјела прошле године. Стан у коме сам ја живила није срушен, али нисам се усудила ући, једноставно сам се бојала те реакције станарке и нисам хтјела себе довести у искушење да ме неко ружно дочека. Неки су покушали тако да уђу, али ријеткима су дали да уђу, једноставно наишли су на отпор, не можеш ући, закључају или тако. Међутим, обишла сам кућу свога оца у којој су Срби. Отишла сам заједно са оцем, и ти људи су нас нормално примили. Ти људи су из Мостара и они су имали некакав сасвим нормалан став према нашем доласку, према томе да ми желимо да дођемо и видимо. Али ја се једноставно нисам осјећала фино. Имала сам један ружан осјећај, ужасно ружан осјећај.

Мислим да је превелик период прошао, да је то можда урађено двије године послје Дејтона тад је народ имао више жеље да се врати. Али то је сад све теже, јер се промјене осјећају у сваком сегменту. То више није оно мјесто у коме сте били. Ми би се морали навикават на тај живот, на своје мјесто. Вјерујте да ја, што се тиче мене лично, ја би се тешко вратила, али не могу у име свих говорити. Знам да би моји родитељи једва чекали да се врате без обзира на околности.

У Мостару је ситуација таква, у источном живи већина Бошњака, у западном већина Хрвата. У Мостару ја то не доживљавам онако као што то доживљавају домаћи. Они кажу, нормално њима то теже пада, многи од њих имају станове у Мостару на једној или на другој страни а не могу да се врате. Има их доста тако, али једноставно није ми то срцу толико тешко ко што ми је мјесто одакле сам ја дошла.

Зашто се све ово десило, никада нећу моћу схватити. Ми смо стално говорили да смо у Европи, да смо европски народ, али мислим да нигдје ни један цивилизован народ овакав чин не би могао направити.

Јер ни један нормалан човјек није имао интереса од рата, ни један нормалан човјек. То за мене, само нецивилизовани људи могу направити, збиља. Ја то не могу да схватим. Неки људи су збиља ишићарили у рату и многи су се обогатили, док је најгоре прогнаним и протјераним, јер они су изгубили све оно што су годинама стицали. Изгубили су традицију, име, у нека мјеста људи се неће никада вратити, та имена више неће постојати.

Неко је једноставно желио да заокружи неку државну творевину и да је сматра својом, ето. Сад смо свјedoци етнички чистих творевина које су направили.

У Босни и Херцеговини имамо та три дијела. У једном дијелу имамо тоталну већину српског становништва и ту Федерацију која је по мени врло климава, зато што су ту два народа која још увијек нису рашчистила међусобне односе. Ја мислим да не би требало бити поново рата, али не знам, збиља не знам. Али, ако би поново почео рат, сигурно га не бих овдје дочекала. Увијек се бринем да имам пасош спреман и да имам могућност да изађем.

То је моја жеља и то би у сваком случају урадила и никад више не би ни дана дочекала у рату, никад. Волила би одмах убит се.

жељела би да и Босна и Херцеговина коначно стане на своје ноге, да се људи ослободе тог националног предзнака и да мисле више економски него тако. Економска ситуација је тешка и тешко је радити и дјеловати политички у земљи која је претрпила тако грозан рат и разарања, али мислим да се сви морају ослободити тог националног.

Боље нека мисле на то с ким ће трговати, ко им је партнер и то. Људи који су правилно сватили економију они се тако и понашају и зато успјевају. Ти људи једноставно и сад могу добро да живе.

Глобално је лоша економска ситуација, треба што више базне индустрије, треба што више слободних радних мјеста, запошљавања, треба дати и право мјесто жени јер мислим да су жене снага која може да извуче ово друштво из кризе у коју је запало, јер жене шире демократију. Оне у основи имају више смисла за демократију него мушкарци. Мислим да је тај социјализам у вријеме прије рата био нешто, што је људе мало успавало. Он није давао реалну слику о економији. Све је то било лажно представљено и мислим да је та економска ситуација доста гурнула ствари низ брдо. Али ја не бих прихватила ни овај модел сад, ни онај модел прије рата.

Ми морамо изабрати неки модел који је сличан западу, јер заштита приватног власништва треба да буде основни оријентир. Мени се допадају ти принципи, поштовање људских права и заштита приватног власништва, то је то што би ми требали прихватити као модел, нешто што је опет прилагођено нашим условима и нашем човјеку. Не можемо ми узети чисто западни, не можемо амерички, ми немамо подлоге за то. Ми нисмо још на том степену цивилизације, наши историјски путеви су различитим, наши су људи различити и то је то.

А ни онај социјализам није идеалан био, оно јест изгледало као у бајци, међутим то је било лажно. Јер ко кула од карата се та економија распала.

А што се тиче садашње политичке ситуације, она је никаква. Опет су националне странке на власти, опет су ту људи изузетно национално оријентисани и ја немам симпатије ни према једном пуно, чак ни према СДА која представља Бошњаке. Мислим да и ту има пуно нечега што ми се не свиђа.

На неки начин је све почело због различитог тумачења религије, односно злоупотребе религије.

Они који припадају другој религији, конкретно сад Срби и Хрвати они су мислили да је та њихова религија на неком већем нивоу од ислама и они су сматрали да то треба уништити. Не сви, али одређене групе људи.

Ја мислим да сваку религију треба респектовати и свака религија у основи пружа добро. Мислим да нам та шароликост даје једно богатство више, религије ми не сметају, чак је по мени то интересантније, збиља. Ја сам тако мислила увијек.

Мене лично највише боли то што сам живила са људима који су другачије мислили од мене, а нисам знала за то.

Сада је сваком човјеку његов идентитет важан, и мени исто тако. За Бошњаке је сада поготово важан. Већина њих није имала некакав свој идентитет, или им је став о идентитету био нејасан. Муслимани нису знали шта су, јер су једно вријеме неки били Срби, углавном ови горе у дијелу гдје је српски, а други су се приклањали Хрватима, а ништа од тог нису били, ни једно ни друго. Онда су их и једни и други својатали, а сад поштеност човјеку је нормално да има свој идентитет и да буде нешто.

Бошњаци нису имали своје матичне државе, нису се имали на кога ослањати, а нису их прихватили ни једни ни други.

Било је тих случајева који су жељели да буду једни или други, а ја сам једноставно жељела да будем оно што јесам, јер ја не могу то да бирам. Ја сам грађанка Босне и Херцеговине. Бошњакиња сам из Босне. То је мој идентитет. Мене је родио Бошњак односно Бошњакиња и ја сам морала да будем оно што јесам, то нисам могла да изаберем.

Међутим има и на тој страни пуно махинација, па су неки постали велики вјерници а нису никада били. Што се тиче мене, остала сам са истим ставом према религији. Узимам из религије оно што је најбоље, однос према људима, хуман, човјечан према свакоме. Нисам постала већа муслиманка него што сам била, него сам остала иста каква сам била по том питању. Религију треба

правилно сватити у смислу да не мрзиш другога. Ако припадаш једној религији да не мрзиш другог човјека, тако ја сватам религију. Нудим мир свакоме, али ја не знам да ли је та моја понуда добро дошла.

За своју властиту будућност желим да имам један сигуран посао, да ми дјеца имају могућност да се образују и да ријешимо своје стамбене проблеме. Највјероватније ћу остати у Мостару, јер ја сам ипак локални човјек. Не бих жељела нигдје ићи, волила би овде изграђиват своју будућност, за себе и за своју дјецу.

Свима би поручила да увијек буду опрезни без обзира с ким имају контакте, да увијек имају једну дозу резерве, јер слијепо вјеровати неком стварно, показало се на овоме примјеру да није добро. Нико ником оно тотално да вјерује, јер стварно та сљепоћа је многе људе довела до губитка живота, до губитка оних највреднијих добара у свему.

Горажде

Ја сам 1956. годиште. Прије рата са мајком сам живио. Направили смо кућу у Горажду, у једном приградском насељу. Имао сам посао професора у Средњој школи у Горажду од 1979. године до почетка рата. Било је лако наћи посао. Фактички нисам ни дипломирао, почео сам да радим. Спадао сам у групу средњег сталежа. Имо сам сасвим довољно за живот. Што се тиче становништва у Горажду, већинско је било муслиманско, затим српско, а можда неколико процената је било и католика. Био је добар однос међу њима, није било никаквих националних трвења. Било је можда каквих испада, занемарљивих, а да је неко некога угрожаво, нисам знао.

На власти су тада били комунисти тако да је дио становништва који је био вјерски ангажован био је на неки начин одвојен. Црква и држава, вјера и држава били су скроз на различитим странама.

Ја сам тада био члан Савеза комуниста Југославије и био сам склон да поштујем сву ту политику и партијску дисциплину. Мислим да било је неких злоупотреба, и било је тих неких проневјера, али, у суштини, систем што се тиче те социјалне заштите читавог становништва био је добар. Можда је требало направити неке промјене у том власничком односу, али држава је добро функционисала и били смо стварно максимално заштићени.

До почетка избијања рата, једно три-четири године, људи су се теже запошљавали. Појавом тог страначког система, национални странака и побједом њиховом на изборима све се промијенило. Тада се већ осјетио раздор међу људима. Људи су се подјелили, свак је отишо према својим странама. И ту је отприлике владала девиза, зашто да ја будем мањина у твојој држави кад ти можеш да будеш мањина у мојој држави и у односу тих релација почео је тај сукоб.

Одједанпут, људима се није ништа могло да објасни, за њих није ваљала држава коју смо имали. Одједанпут били на неки начин угњетени, не могу да остваре неке своје циљеве и тако.

Тада се већ дешавао рат у Словенији, затим у Хрватској. То је било неко наше окружење. Хрвати из Босне добровољно су се јављали у хрватску војску, а с друге стране, српски добровољци су. И тада је почело наоружавање, куповање оружја и тако.

У Горажду је сукоб почео негдје у марту '92. Повод је настао кад је један Србин тражио да наспе гориво на бензинској пумпи. Радници, Муслимани, нису му дали, а он је дошао и завезао цистерну за штрик и повукао. Онда су се створила два фронта. Срби су се организовали на једној страни, Муслимани на другој страни. Било је пуцања сваки дан, оружана дејства и погибије и с једне и с друге стране. И онда се више то није могло зауставити.

Почела је мобилизација. Масовно се одлазило и Срби и Муслимани, све је то излазило из Горажда. Они су пролазили, ишли даље, неко у Србију, неко у Црну Гору, Македонију и одатле летели, путовали бродом, како се ко сналазио. Ја сам путовао колима. Само сам поњео оно најнужније.

Када сам напустио кућу не знам тачно како сам се осјећао. Већ су се дешавале погибије тако да човјек није размишљао пуно о тим стварима. Није ми било ни до куће ни до било чега другог. Пар пута сам навраћао доље, одем да видим, да обиђем. Већ је тада кућа била отворена и опљачкана, па сам то мало заштитио. Надо сам се да ће то остати, и у том све је пропало.

Ја сам тада мобилисан. Знате како је, ако не извршиш обавезе, идеш у затвор. Мораш слушати. У неким нормалним условима човјек не може ни помислити шта може се да проживи, шта може да издржи. Тешке су зиме биле. Мислим, ја до тада, нисам можда три-четри пута логорово или љетовао под шатором. Данима сам спавао на земљи. Чудно је то, али кад дођете тако, у неку ситуацију, онда се човјек бори за живот ил смрт. Онда нема ни пријатеља, ни родбине, ни другова. Ти фактички не знаш ко су. У рату се дешавају такве сцене, да је унутар јединица било теже издржати него и од непријатеља. Нисам ишао тамо гдје није било сигурно, користио сам сва могућа средства заштите за себе и за своје људе.

Армију сам напустио када је рат завршен, '95. године. Можда сам ја у некој специфичној ситуацији, пошто сам имао стан у овом мјесту, па сам ја можда и прихваћен од те средине. Имо сам на нешто да се вратим.

Моја кућа је порушена. За сад немам жељу да се вратим. Немам жељу више да градим кућу. Тад сам имао елана, некако ме то носило да сам стварно успио за једно кратко вријеме да подигнем кућу која је била на лијепом мјесту.

Ја сам сада директор ове школе, тако да ми је то сад неки посао. Имам на неки начин слиједеће четири године обезбјеђен посао. Циљ ми је да помогнем што више овим људима, прије свега омладини, на неки начин да едикујем, да можемо успјешно да развијемо овај систем, ову државу. Е сад колко ће успјети, да ли ћу имати помоћи, не знам. А потешкоћа имам безброј. Толико је тога уништено, а никакве помоћи. Хуманитарне организације и СФОР-ови војници долазе. Доносили су они нешто, скромно, ал нема неке конкретне помоћи. Ја сам ту већ девет мјесеци, нико није ништа конкретно урадио.

Сад прихватио сам овај посао, потписа сам значи то рјешење и за слиједеће четири године не мислим ићи, мислим ако се нешто политички не промијени. Кад сам изашао из Савеза комуниста, мислио сам више нећу никад да приступим ни једној партији, ал ево видите. Добио сам нову функцију, видио сам да ми је то изгледа једино рјешење, да на тај начин могу више да учиним, да помогнем и да урадим.

По мени, исто што на другој страни тврде да смо ми кривци за рат, ја сматрам да су они кривци за рат. Ми смо имали државу, једну државу у којој сам ја живио, Југославију. Имали смо све, ја не знам шта нам је више требало. А они су хтјели да себи створе нову државу, то је морало доћи до сукоба. Ми смо настојали да задржимо оно што имамо, да имамо државу, да живимо добро, да не губимо ништа. Ја не видим да су прије, било чија национална права била угрожена. Ја

вам кажем опет оно, зашто ја би био мањина у твојој држави кад ти можеш да будеш мањина у мојој држави?!

Мислим да се могао избјећи рат, није било потребе уопште. Ја сам дуго размишљао о свему овоме док сам био у рату, на линији. Мени је основно, да су биле слабе комуникације међу људима. Био је један дио људи који уопште није путовао, који није добар дио Европе видио, који не зна шта је савремен свијет. Ево, на примјер, ми смо прије рата имали само два пута, Ишо пут за Пљевље, ишо пут за Горажде. У току рата пробијен је тај пут за Фочу и овај за Међуриће. То је чудо да ће ти људи све учинити да не прође пут преко његовог имања, да му не би уништио шљиву, а не зна да му тај пут значи просперитет. Е то вам је један класичан примјер како су људи затворени, како уско гледају.

И политичари су на неки начин криви. Једанпут се јавила жеља за влашћу, да буду државници, да имају поштовање, да имају своју свиту, да имају своје авионе и оно све што иде уз то.

Па највјероватније да су неки имали интереса од рата. Видим, на свим странама, да су људи изашли богатији из рата: добили неко стан, неко кућу, неко ауто узео, неко ово, неко оно, поузимали предузећа. С друге стране, ми смо осиромашли. Ја сам све што сам имао изгубио, а он је све то одједанпут створио. Па било је и ових обичних људи.

Моје мишљење је да је на овим просторима немогуће избјећи рат. Не кажем сутра, него за један одређени период због тога што се, у суштини, неке ствари овим ратом нису ријешиле. Стално се потенцира на враћању људи на своје и са једне и са друге. Али нису се отклонили узроци свега тога. Боље би било раставити то једном за свагда, него опет правити тако нешто. Није ово једини рат. Било је стално неких сукоба и био је и тај други свјетски рат. Можда је лако било заборавити оно што се десило у другом свјетском рату, знате људи нису имали комуникације, нису имали телевизију, нису пуно видели. Само оно: причам ја вама, а ви мени. А сад је то друкчије. Све смо видјели на телевизији, све је то приказано. И ти ратни злочинци који су били са друге стране. Ми смо доживили то све, тако да људи имају страшну мржњу и на једној и на другој страни. И према томе, не би ја да инсистирам. Боже сачувај, треба некога да доведеш овдје, и да ја одем у Горажде, не до бог, па да човјек не може да живи нормално ко сад. Па боље би отишао негдје на неко пусто острво, да живим као човјек. Да имам све, а да имам проблема?! Јел то људски?!

Тешко, врло тешко да се поново може живјети у миру у Босни и Херцеговини.

Мислим да се на том не би требало инсистирати. Ако то буде природно, разумито да људи дођу да али тјерати људе, или декретом, то је врло лоше. То не би препоручио да нико ради. Ако људи оће добровољно, свакако има своје. Човјек је изгубио пуно тога што не може да надокнади. Да није било рата ја бих сада возио сигурно добро ауто, имао добру кућу, биро мјесто на свијету гдје ћу да љетујем. Тако све човјек помисли шта би све било и како би се добро живило да није било рата.

Када би поново био рат отишао бих одавде. Не би могао издржати. Сад сам се добро изоштрио. Макар и теже живио и љеба немо да једем, ал не би, чини ми се, могао да издржим све оно што сам издржао и што сам проживио.

Ја лично немам ништа против тога да неко испољава свој идентитет овако ил онако, ја увијек слободно кажем оно што јесам. Ја имам дједа, чукундједа, прадједа, он је био оно што сам ја. Ја не могу бити ни друге вјере, ни другог поријекла. Све имам осјећај да су баш ратови на овим просторима код људи стварали да се све уништи, да се не зна ко је што. Ал ипак се зна. Ја сам Србин, православац. То је та православна вјера која је на овим територијама потекла, остала. Ми смо још ту, живимо ту. За мене религија није важан дио идентитета. Моја мајка је вјерник, изузетно побожна и то поштујем. Ја нисам неки вјерник.

Више сам окренут према том атеистичком свијету због тога што сам тако одгајан. Апсолутно сам био атеиста у том периоду. Сад је мало то друкчије. Присуствујем тим црквеним обредима на свим тим светковинама, које су у част тих слава. Па, то је утицај средине и утицај тог времена у којем се сад тренутно живи. И мој народ се промијенио из истог разлога. Ја не мислим да је то лоше. Човјек би ипак, на неки начин, морао бити образован што се тиче те стране. Што ја знам о вјери, научила ме мајка и та моја околина. Сад је друкчије већ. Има вјеронаука у школама и тако.

Сад ми је наметнуто држављанство, ово Републике Српске. Нисам Босанац, мислим да је то само географско опредјељење. Ја потпуно разумијем све људе који испољавају своју вјеру. И међу њима има и поштених и непоштених. Дијелим људе само на поштене и непоштене, и не значи то да неко ко испољава вјеру и моли се богу да је поштен. Мислим да је религија имала пуно утицаја на почетак рата. Ово је, по мени, један класичан грађански рат који је имао доста тих црта вјерског рата.

Политичка ситуација је сада боље. Чини ми се да опет националне странке и на једној и на другој страни воде главну ријеч. Мислим, на неки начин, се морају ове националне странке више форсирати, дати им шансу да се искажу и да видимо је ли то дало неку будућност, неку просперитет.

што се тиче о неком нормалном животу, ја би да се вратим на старо у бившу Југославију. Сматрам да је то била држава у којој су стварно сви били равноправни, стварно није било никаквих проблема. Можда је сам начин руковођења том земљом требало промијенити, да се више питају Хрвати, Словенци, да имају утицаја, да се унутра тога изгради вишепартијски систем. Сви се бојали те клице национализма, јер онда би Срби били изузетно већински у том систему. Дванаест милиона је било Срба, а сви су остали, кад би се удружили, били мањина у тој држави.

Ја имам неких личних жеља за своју будућност да се оженим. Надам се да ми то треба да буде први задатак везано са будућношћу.

што се саме државе тиче, поштујем оно што је створено. Мислим да тај Дејтонски споразум треба мало поштовати и државу у оквиру тога изградит. Мислим да није то без основа направљено, и да има неких добрих основа за једну солидну државу, државу у држави. Па, ако се комплетна Европа ујединила зашто ми да не идемо ка Европи, што су нам битне те границе уопште?!

Моја порука за читаоце је да све што смо ми доживјели, да се добро проучи, да се стварно нађу узроци свега, да се не оптужи ни једна, ни друга страна. Ја сам већ неке књиге читао на сличну тему и максимално се оптужују Срби. Срби су криви само што живе на овим просторима, ни за што друго! Нисам ја ни субјективан да кажем било је вако, било је нако. Нормално да је било свега и сви то знамо. Не треба никога осуђивати ако се то стварно не докаже. Моја судбина није нека специфична има их хиљаду сличних. Шта ја знам. Лако је бити паметан послје свега не каже се ђаба оно, послје битке сви су генерали.

Горажде

Сад имам 24 године и прије рата живио сам у Горажду. живио сам са оцом, мајком и сестром. Ишо у школу, средњу. Отац је радио на Дрини, доље. Није било лако наћи добар посао. Шта ја знам, била је нека криза, ал могло се, на примјер, колико сам ја тада видио, колико сам могао размишљати, могло се зарадит. Ко је хтио да ради, могло се зарадит. Нисмо ми сад имали неки луксуз, али имали смо све што смо пожелели. Кад оћу да купим патике, патике, кад оћу ово и тако... Све је нормално текло. А онда, одједном, народ полудио.

У Горажду је било мјешано становништво, Муслимани у већини, Хрвата није било 1-2%, Срба је, можда, било 25%. Били су добри односи између људи. На примјер, ја сам најбоље другове имао Муслимане, Кема и Пјано. Није се то пуно гледало. И одрасто сам с њима. Људи су имали све, све смо имали што је било потребно за живот. Ја мислим да је просто људима било досадно, досадно тако нормално да живе и онда су хтјели да нешто промјене. Ја тако бар имам визију, да су хтјели да се нешто дешава па макар то рат био, нешто другчије, макар и горе било. Него чисто народ је полудио. Био је комунизам четрдесет година, онда је народ одједном видио вишестраначки систем. То ново: ајде, оћу ја сад да будем Србин, ја Муслиман. Мало по мало, то се дјелило...из глупости. На примјер ја као Србин, шта ја знам, ударим неког Муслимана. Не завадим ја само себе и њега, него завадим одма сто моји другова, Срба, са сто Муслимана! Тако, на примјер, у једном граду десет људи који су основали СДА или десет људи који су основали СДС, заваде цијели град.

Први пут сам осјетио да ће бити рат кад је запуцало, 4. маја 92 То се добро сјећам. А прије тога је било експлозија у марту. Барикаде... Задњи дан сам био у школи 21. марта. Иако се у Сарајеву пуцало, све се мислило да ће бити мир, да ћемо се вратит у школу, да је то само привремено, да ће се народ опаметити. Онда је загуљвало и ето ти! четвртог маја баш запуцало, четвртог маја ујутру. И онда је наставило сваки дан. Нестало струје и воде. Мало помало, први људи почели гинути. Мало помало, сваташ да је рат. Знаш да не можеш доле, у град, ал ти ходаш горе, тек кад неко погине, јој, гледаш.

Ја сам имао седамнаест година онда. Нисам неки страх осјећао него ми је било нешто занимљиво. Знаш...гледаш људе, човјека којег никад прије ниси видио... видиш га с пушком...човјека за којег би реко да не зна рјеч проговорит, а он сад с пушком...главни...води неки вод. Ја сам само луто. Отишо горе, на Трговрх, на онај репетитор што су га авиони касније срушили. Па, онда на Јабличко Седло. Нисам био војни обвезник, него само ишо, разгледо војску. Војска дође, гледаш каква је бомба, каква је пушка, гледаш муницију. То све ново било за мене. Гледаш тамо граната падне, видиш дим...јој, гледај. Све то мени она четири мјесеца било занимљиво. Онда смо ми омладина у једну муслиманску кућу што је остала, ставили акумулаторе, прикопчали на кастофон, слушали музику... свјеће...оно романтика. Старије су горе, на линији, пуцају, ми се зезамо, слушамо музику. Већ је била линија. Доле су Муслимани. Моја кућа тачно на линији била. Ја кући нисам смио. Спавао стари у гаражи. Ја сам спавао горе, код ти Јарана. Како је који дан пролазио све је било горе. Нападали су и једни, нападају други. Хране је било - било је онда они оваца остало, остало крва, телади. То је сваки дан клало, хранило. Струје и воде није било.

Онда су нас они опколили горе, преко Јабличког Седла, Троврх скроз. Ми смо остали доле. Борци оду горе, врате се с линије, говоре неки пробој ће направит. Касније је пробијено преко села и све цивилно становништво је извучено. Камионима смо ми отишли за Рогатицу. Само сам покупио двије торбе, гардаробу и немаш ти ту шта носит више. Носиш оно најпотребније, гардеробу и касете.

Било је грозно. Ал најгоре ми је било, на примјер, знао сам да ће овај друг отић негдје, онај тамо, што ћемо се растат. Да смо сви ми отишли у једно и друго мјесто, ништа не би било. Боли ме брига што сам напустио Горажде. Кућа што оста, оста. Ми смо је направили, није она мене.

Ишли смо у Рогатицу. Ту смо били два дана. Па смо онда отишли на Соколац и ту смо били дан. Баш тада је био онај Остојић, премијер. Он говорио останите, сад ћемо се ми вратит, напаст. Баш Биљана Плавшић долазила на Сокоцу. Ми нисмо хтјели. Нису хтјели борци, разочарани што није помоћ никако долазила. Онда отишли за Власеницу. Били један дан. Па смо били у шековићима један дан, у Зворнику. Онда смо отишли у Ужице. Сви. И онда у Ужицу све се то расформирало. Имају ови прихватни центри у Младиновцу, Неготину, Зајечару, ко гдје оће.

Ми смо одабрали Младиновац. Ја сам имао дјевојку која је избјегла у Аранђеловац. У Аранђеловцу није био прихватни смјештај, него је било најближе Младиновац. Због тога сам ја рекао старцу ајмо у Младиновац. Били два мјесеца у Младиновцу и онда смо отишли за Неготин. Тамо били годину дана и онда се вратили, дошли овде 93. у октобру, новембру. Ми смо нашли кућу. Било је тада доста празни кућа. Дошли смо овде, пошто смо највише фамилије имали. Фамилија ти помогне, да ти кауч, тепих, помогне ти. Било је струје, било је воде. Одма ти дадне хуманитарну помоћ. У некој неизвјесности се живило 93. Онда 94. сам отишо у војску. Моро. Нисам отишо у праву војску због косе. Јер да сам отишо у праву војску моро би да се ошишам. Него сам отишо с овим старијим, са оцем на линију.

Нисам тио бити војска. Пола народа није тило, ал то је било лудо вријеме. Дође војна полиција, пребије те...не мош бит ту, немам гдје тамо. Нисам имо фамилије по Србији да побјегнем. И касније се испоставило, ови што су побјегли најбоље су прошли. Па, војска ко војска. Спавало се свуда, напољу...неки ровови и нека ћебад. Хигијенски услови били минимални, храна мање-више, кување, конзерве. То је све било напето, нервозно. Једни друге би појели да можемо што смо ту. Свак нервозан. Онај што није са женом, што не може да буде с дјецом, што мора ту да дође. Онда кад те пробуди на стражу, у четири кад је најслађе спавати ти мораш два сата да изиђеш напоље с пушком.

Прије сам реко да један човјек завади сто људи. Ја не би пуцао на Муслимана, ал неко запуца и онда ти мораш пуцат, мораш вратит. Није нико имо неку страствену жељу да убија. То је чисто било морање. Моро си. Чисто, тјерала те власт тадашња. Власт те тјерала. Ниси мого добиват ни помоћ ако ниси у војсци, ниси мого добит ни стан. И полиција те тјерала. Хапсила те одмах у затвор и тукла.

Војску сам напустио 95. Свак је био задовољан напустити војску. Добро се сјећам кад су писали, слушали на радију. Да стане, ба, више. То је требало раније. Ја сам сто посто сигуран да се то могло одма 92. урадит.

Овде су старији добро. Отац и мајка, њима је овде нормално. Тих градић, мал. Они раде око земље, обрађују, држе стоку. Ал, за младе је грозно. Па добро...и овде је прије рата било добро. Свугдје је то исто послвије рата. Кад би у Горажду мого живит, можда би се разочаро. Свугдје је било добро прије рата. Свугдје.

Имам другова овде. Цијели град сам упозно, знам све. Мало радим у кафићу. У слободно вријеме зезам се, одем у Вишеград. Имам довољно пара за цигаре, пиће.

Волио би се вратит у Горажде. Под којим околностима? шта ја знам. Да буду нормални људи, да буду колко толко коректни. Не знам како размишљају људи који су тамо. Ја немам ништа против да се Муслимани врате овде, ал не знам какво Муслимани у Горажду имају мишљење о нама.

Ја пролазим тамо и видио сам кућу... био сам у суботу. Живе неки људи. Нисам био у кући, само прођем поред. Станем мало с колима и баш сам видио дјецу, жену неку. Не знам ко је.

Овде се живи од данас до сутра. Не видим будућност.. Прије рата си могло нешто планират. Ето, ја сам са седамнест година планиро завршит школу, одслужит војску, запослит се. Имо сам кућу, спрат свој доле. Сад је то све поремећено. А сад ти немаш шта да планираш. Не знаш ништа шта ће сутра бит. Имам ујака и тетку у Аустралији. Они су отишли прије тријест година. Можда кад ја овај пасош средим, кад би могло некако да се докопам тамо. Моја бака је тамо отишла. И од моје мајке брат и сестра су тамо. У току рата је један рођак отишо тамо. Из Сарајева избјега.

Ма, сви смо ми криви за рат. Сви. Сви становници Босне и Херцеговине су криви за рат.

Никад овде рата више неће бит. Бар док су ови људи живи, ови који су га доживли. Један живот није вриједан овога, а камо ли колко је људи погинло. Ипак, ми смо људи, нисмо животиње. Ја мислим да се може живјети поново у миру, али треба времена. Треба времена, брате! Треба сигурно једно 10, 15 година, минимално, ако не и више, да би се вратило.

А кад би био поново почео рат, одма би отишо одавде. Одмах! Не би чеко ни секунде. Јер знам како би ми било. Онда нисам знао. Прешо би у пустињу, ал само не би ту био.

Од рата су имали интереса ратни профитери. Онај који је, кад се заратило, имо могућности да украде. Онај који је продаво оружје. Ту и војна лица спадају, и политичари, и општинске власти. Мало је ту било поштени људи.

Национални идентитет није ми важан. Важно ми је, ба, да добро живим. Дај ти мени да живим, да се зезам док сам још млад. Послије свега овога није ми ни секунде важно. Ни секунде. А држављанство?! Не знам. Волио би написат држављанство америчко, или руско, или афричко, на примјер. То би ми најдраже било. Свеједно. А задње држављанство што би ставио, то би, на примјер, било држављанство Босне и Херцеговине и држављанство Републике Српске. То би задње било. Волио би сва друга, и албанско, и ирско, било које.

Ма, није ми важна ни религија. Не практикујем. Славим оно што сам прије славио. Прије рата је врло мало Срба који су практиковали све то. Врло мало. Док их сад има море. Како су људи превртљиви. Сад нас вјетар дува вако, и они се сви погињу њему. Сутра вако, они сви вако. Сад причамо о Србима, ал тако је исто Муслиманима и Хрватима. Данас имаш 85% Срба да су Срби, а 15% да су остали комунисти. Ја више поштујем оне што су остали комунисти, оних 15% који су били и прије рата, него ови што су преврнули. Значи, сутра, да дође комунизам, они би опет вамо прешли. Безвезе, то је безвезе. Буди оно што јеси ма макар то било и криво

Сад треба радит, треба направит фирме које су биле прије рата, запослит то. Лоповима не треба дат да краду Ја не знам дал сама влада, сам врх, краде. Док год они не буду поштени, не буду како треба, неће ни ово вамо моћи. Данас је све у неком шверцу, све у неким крађама, препродајама. И ко ради поштено не може од плате да живи. Па најбоље би било кад би се старе Југославије вратило, ал никад се не може вратит.

Волио би да одем у Аустралију. Има могућност. Пасош треба гањат, папире некако и отић. Ма, треба отић било гдје. Треба 15 година да прође да народ постане нормалан. И привреда да почне, и економија. Ма, боли ме брига шта ће бит за БиХ и Републику Српску. Прођоше ми најбоље године. Шта ћу ја касније кад ја будем имо педесет година. Треба вјеровати само себи. Не треба дати да те неко превари.

Хан Пијесак

Рођен сам 1969. године. Живио сам у општини Хан Пијеска. Ја сам од своје осме године пошао у школу. Имо сам редовно школовање, фино ми је било. Школу сам учио од основне па до средње, средњу сам завршио и онда сам уписао факултет и све до 92. год. до почетка рата код нас у Босни. Тада сам прекино школовање, принудно. Што се тиче осталог живота код куће, мислим у породици било је добро, већином се живило од пољопривреде. Отац је радио у фирми, у дрвној индустрији, предузећу, шумско предузеће планинско. Углавном живило се просечним животом. Не да кажем да сам најбоље живио, нисам, било је људи богатији, све је то просјечан живот.

Прије рата ја сам био студент на филозофском факултету, одсјек историја. Живио сам с оцем и са наном, очевом мајком, ето нажалост данас нису ни једно живи. Отац је погинуо 92. год. у рату као припадник Армије Босне и Херцеговине, нена је усред старости, јер је умрла у 92. години живота и услед јаке болести умрла, ето сад ће непуна година дана од њене смрти. С њима сам двома живио, фино ми је било, поштовали су ме, цјенио сам и ја њих.

Па ми смо већином радили, имали смо велико пољопривредно имање, имали смо земље око 10 хектара - то је око сто дулума земље - толико још шуме, своје властите шуме. Тако живило се фино, био сам задовољан.

Па да вам кажем највећи људи су живили, већина је људи било запослено у фирмама у матичној општини, а доста људи је и отишло, мислим неки су људи отишли по Сарајеву и даље, као нпр. стручни људи високо образовани, који нису могли да нађу посао у једној фирми одлазили су, а већином су људи школовали дјецу.

што се тиче комшијских односа одлично је било. Живило се фило, слагали смо се, људи су долазили једни другима, поштовало се, цјенило се, рад се цјенио, цјењен је радник.

Већину становништва у мојој општини Хан Пијесак, сачињавали су Срби са негде око 56% до 58%, Муслимани негде око 42%, а остали је слабо било, можда око 1% сумњам, мислим Хрвати, Југословени који су се опредјељивали.

Људи различитих религија живјели су заједно, док нису почели ови вишестраначки избори, док се национално нису опредјелили. Није се гледало ни ко си, ни које си вјере, нације. Али ето рат кад дође, та проклета 91. година, прво сукоби у Хрватској 91. год, па онда Вуковар тамо у Крајини, то је главни повод за све. То је био почетак свега е онда се касније од априла 92. год проширило на цијелу територију Босне и Херцеговине.

Па прије рата да вам кажем, бивша СФРЈ Југославија, која је сачињавала ова три конструктивна главна народа, Срби, Хрвати и Муслимани, док ови остали су мањина били. Никоме се није бранило да иде у цркву, джамију да се моли, да вјерује по својој вјероисповјести.

Послије Титове смрти 1980. год. овамо је почело све другачије, постепено је све ишло низ брдо. Од 80. године су почели штрајкови, у фирмама, и у школама и

здравственим институцијама. Било је демонстрација, највећи дио проблема до избијања правог рата је било на Косову.

Прије није било дискриминације. Ми смо имали сви иста грађанска права. Сад је ситуација затегнута, али прије за вријеме комунизма било је другачије бар на нашим просторима, јер онакву слободу и онакав живот нећу никад доживјет. Кад сам пратио баш дневну штампу и на радио телевизији сам видио баш 4. априла 92. године, ЈНА је блокирала комплет Сарајево, Бјељину и још неке градове, а већ у Бјељини је почео масакр, убиства цивилних недужних људи, тако и у Сарајеву јако гранатирање, по томе сам мого закључит да неће то бити само на тим подручјима да ће се то проширит на цјелу земљу. И нажалост тако је и било.

Пред сами почетак рата сам ја био код своје куће. Дошао сам јер нисам мого факултета наставити.

На мојој територији први артиљеријско-пјешадијски напади, почео је 4. јуна 92. године. Било је и страха, мало ко је био да нема страха, али људи су се организовали у одбрану, наши војно способни људи дошли су до оружја.

Кад је рат почео код нас, агресорске јединице су ушле у моје мјесто су редом почели палит куће, рушити до темеља. Међу тим кућама и објектима је и моја кућа погођена, запаљена, уништена. Зима је јака са великим сњеговима, љета су краћа, тако мислим било је грозно. Мјесто одакле сам ја је било удаљено од Хан Пијеска једно 20 километара. Главни напад био из правца Хан Пијеска гдје су углавном Срби.

Напустио сам моје мјесто негдје у августу 92. године. Био сам у жепи једно мјесеца дана, па сам из жепе, заједно са осталим цивилним становништвом, прешо у Сребреницу. Педесет до шездест километара смо морали пјешке. То је била наша слободна територија. У Сребреници сам био од септембра 92. до краја априла 93. године, кад су Уједињене Нације прогласиле демилитаризовану зону Сребренице и кад је ушао је канадски батаљон УНПРОФОР-а. То је била заштићена зона УН-а. Тада је отпочела евакуација тешких рањеника, и цивила и болесних и с тим конвојима, а већина мушкараца пунољетних и војно способних испод шездест година који су болесни били су пребачени хеликоптером. Тако да сам и ја хеликоптером отишо за Тузлу. У Тузли сам био све до 11. Августа 95. док је већина мог народа из жепе дошла у Зеницу. Са њима је дошла и моја нана која је умрла након непуну годину после доласка, те тетка и нека друга ближа родбина.

Када сам напустио кућу 92. отишао сам пјешке, што је било аутомобила то је све било ангажовано за потребе армије наше, за пребацивање тешких рањеника до амбуланте, до болнице и тако. Моро сам напустити кућу. Криви нисмо ни за што. Први никога нисмо напали. Ма, ни они нису свјесни шта су урадили. Заједнички се то бранило мјесто, није се гледало чија је кућа док смо могли.

Са мном од куће нана је отишла, отац је био у армији и он је од неколико времена погину у Армији. Успио сам га сахранити. Ми нисмо имали могућност, ни храбрости да га у гробље сахранимо. Још је њих девет погинуло са њим. Покопали смо их на мјесту погибије.

Кад смо примјетили да треба напад, кад српска војска напани нас ми смо већином хране себи спремили да можемо понети и одјеће и обуће. Био је јуни мјесец, 94. јуни, љетни период то је доста народ спашавало, топло вријеме. Није било ни киша, цјело љето је било топло, незапамћена топлота. Ја сам мали период провео баш у жепи, па сам отишо у Сребреницу. У жепи највише на ливади смо спавали већином колибе направљене дрвене, јер то је планина једна, горе се народ склони у планине. Па шпорете овако донијели, народ нам је исто помого. Ко је имо куће своје остале у жепи, онда је народ, знало је бити по

тридесет, четрдесет људи у једној кући. Атмосфера је била добра, већином су се људи знали, доста је родбински повезано и пријатељски, мислим већи дио народа се познаво. И за вријеме мира били су у добрим односима. Ми смо гајили наду да ће ово стати, увјек је се човек надо нечему бољем и тако. Ја сам сам отишо у Тузлу, тетка је била у жепи, а нана у Сребреници. Могла је и она са мном поћи јер је све било сређено што се тиче њеног одласка са мном у Тузлу. Гајила је наду да ће се вратит.

Сад сам сам, нисам ожењен још. Добро је. И тешко и добро. Не знам. Највише времена проводим уз радио, телевизију. Кад одем у град, доле у Зеницу, узмем себи дневну штампу, мало прочитам, мало изађем с друштвом, с неким проговорим. Имам шансе да завршим филозофски факултет, али немам материјалних услова. Немам никаква примања. Животна жеља ми је била да завршим факултет, али рат је учинио своје. Побрко је планове, не само мени него многим. Многи од моје генерације нису ни дочекали слободу, погинули су, нестали су. Али, ето, надам се да ће бити бољи услови. Тренутно, једини мој извор примања је хуманитарна помоћ. Храну свако два мјесеца добивамо. Добијам по 25 кг брашна и ових ситница, намирница. Морам бит задовољан, јер битно је да се преживило оно најгоре. Било је дана кад нисам могао да једем два дана, не што нисам имо, него нисам могао јест. Од страха, од жалости, од свега.

Када бих имао прилику, вратио бих се кући. Бих се вратио. Видио би ако има услова за живот, живио би. Да хоће се дозволити услови, бар да се годишње посјети гробље. Тамо сам одрасто, живот провео. Тамо ми је било најљепше. Ако је сад све погорило, уништено, опет би нешто направио, урадио. Опет би се живило. Сматрам да би ми било боље него овдје. Сад су локални избори. На мојој општини има неких показатеља да би се могло вратити тамо. Има доста људи, Срба, који желе да се ми вратимо. Најбитније је укинути ратне злочинце, оне људе који су нањели зло и радили оно најгоре. Мирне људе једне против других окренуле су ове нове политичке странке. Људе су многе завели, национално их завели и уведена је нека како да кажем национална мржња једни према другим. Па то је било непотребно, због тога су остале тешке последице, проузроковали и рат, и погибије, и страдања и злочина је било и на једној, и на другој и на трећој страни. Има доста политичара који су завадили народ па отишли, побјегли од свог народа. Јер већина људи није била за ово што се десило. Пар људи, екстрема, они су нахушкали људе, подговорили их да се деси шта се десило. А већина народа без обзира на нацију и вјеру и национално одређење није крива за ово и није жељела да се ово деси. Већина људи није имала никакав интерес од рата. Једино ратни профитери који су се обогатили на рачун ратних дејстава, пљачкаши, једино је њима ишо у прилог овај рат. Таквим људима је сад незгодно што је рат стао. Ја не желим да буде поново рата у Босни. Ко га жели, нек иде гдје се ратује. Доста је крвопролића. Ја се надам да ће преовладати разум, да више рата неће бити. Може се живити поново скупа, да будемо јединствени, сложни, да се сви вратимо својим кућама, да започнемо онај живот заједнички ко што смо живили прије педесет и више година. То се све може јер било је још ратова на овим просторима. Није ово први рат. Био је први светски рат, па други, сви су ти ратови трајали по једно четри, пет година, па и овај ево четри године, и после сваког рата се живило заједнички и надам се да ће и ово прећи у заборав, опростит се може и треба ал заборавити не.

Када гледам назад, у вријеме рата, моја сећања су везана за погибију мога оца. Њега сам видио мртва. Доста сам пријатеља изгубио, комшија, колега и родбине. Људе које сам познаво, fine људе које никад више нећу видјети. Један од тешких догађаја је био исто кад сам видио да ми кућа гори моја кућа властита кад сам видио да више нема оно што сам имо. Ал ето. Треба да многе овај рат опамети, да будемо свјесни и млађе генерације које израстају и које су млади нараштај. Ко је ово запамтио, треба своју дјецу будућу да савјетује и да упућује на добро. Требамо млађем нараштају да говоримо и причамо шта је било, да они не раде то што су наше генерације радиле.

Ја сам по нацији, вјероисповјести, Бошњак, Муслиман. Национални идентитет је мање важан за мене. За мене је битно да сам уврштен у групу људи поштени, без обзира на вјеру, нацију. Старији људи који су неписмени, они који су мање образовани, они мисле другачије, да је само тај идентитет којима они припадају, да је то једина права ствар, једини начин живота. Човјек кад вјерује и поштује своју вјеру, своју нацију, поштоваће и све остале. Ако човјек мрзи сам себе, нормално да не може ни другом добро помислит. Политичке вође су водиле национални рат, због једне нације, да једну нацију истријеби са ови подручја, да уништи, али неће успети ни једној, ни другој, ни трећој нацији, јер никаква земља на свјету не постоји а вјероватно неће ни постојати да је чисто једнонационална земља. Па, не може ни овдје бити једнонационална држава, земља. То нигде нема. Јер то је неправедно.

Најбитније је да преовлада разум између три нације у Босни, да се сложимо, да почнемо заједнички живот. Нек вјерује сваки у своју вјеру. И прије се вјеровало, нико никоме није бранио, спречавао да се бави било чим. Свак има своје вјерске празнике и нек слави, нек обиљежава, ал нек не вређа друге, кроз ту славу, кроз тај провадак, кроз то весеље. Прије смо долазили једни другима на Бајраме, на Божиће, једни другима честитали, а тако би требало да буде исто.

Људи практикују своју религију сада различито него прије рата. Колко сам ја мого закључити и видити, од парламентарних избора 90. године, кад су уведене националне странке, већ у многим дјеловима се види да већ преовладава у једну руку више разум. Јер националне странке опадају на интензитету, на јачини. Доће време, биће још тих избора парламентарни, и општи и шта ја знам. Али надам се да ће све бити онако како сваки добронамјеран човјек жели, не само себи већ и другим.

Мене су Срби протјерали са мога огњишта, из моје куће. Отац ми је погинуо од српске руке. Ал нису мени сви Срби криви. Мени је крив само онај човјек који га је лично убио и онај човјек који је запалио кућу. Свагдје добри људи има. А има и лоши. Има изузетака у једнонационалној средини, а камоли у вишенационалној. Националне странке никад неће довести до доброг решења. За мене је најбоље био онај једнопартијски систем без обзира на вјеру, нацију и то.

што се тиче економске ситуације у Босни и Херцеговини, то је сад доста сложен процес. Највише невоља задаје велика незапосленост људи. Много људи завршава и школе, незапосленост се повећава, нарочито у млађим нараштајима. Доста је фабрика разрушено, опљачкато, богатства и шумског и пољопривредно-индустријског уопште, и на српској страни и на хрватској. Док се год не нађе заједнички суживот, да се сви врате на своје и да сви они који су радили у једној фирми прије ступања рата, да се сви врате да заједно обнављају индустрију Једино то може довести до неког напретка у развоју привреде, економије.

што се тиче поновне Југославије, ње неће бити и не може је бити. Нек буде мир и нек се сви врате на своје, па нека их, нека се мјења.

Зажелио би свима много среће, да не доживе ово што сам ја доживио и преживио. Само да се ово више не догоди, не понови, не само у Босни, него нигде у свјету.

Јабланица

Ја четрдесет четири године имам и прије рата сам живио у Јабланици. Живио са женом ми и двоје дјеце. Живио сам некаквим солидним животом. Што се тиче стандарда, био је то просјек некакав, ова средња класа. Радио сам као механичар. Неколико година сам радио и вани са овом својом фирмом, тако да се имало једноставно.

Требао сам и стан добит од фирме, тако да би углавном био рјешио и те неке проблеме.

У то вријеме је било нормално радити, било је посла, могло је се наћи и радити и некако нормално живити. Било је неколико тих гиганата, већих, јачих фирми које су колко толко одржавале економију. Тада је било то све у склопу Југославије. Нормално да су оне, те јаке фирме које су биле, оне су ипак колко толко запошљавале велик број људи и код њих се ишло и вани.

Тада су другачији закони били у оној држави, било је то комунистичко уређење, није тад смио говорит ни ко је Хрват, ни ко је Муслиман, тако је та стега била. Уствари, стега била од те тадашње власти. Добро, нормално људи су ишли и исповједали вјеру. Али, ови који су били на функцијама и то, није он ишо ни у цркву, ни у джамију, ни нигдје. Једноставно он ако је био у савезу комуниста, није смио ићи. Политичари су и тада живили добро, имали су сигурно више него остали људи, имали су виле, имали су добре положаје, имали добре плаће. То је тада било, а тако је и данас.

Тако да је то четрдесет година било све под некаквом стегом. Касније, кад је дошло до овога до чега је дошло, расцјепа Југославије, нормално свак је крено на своју страну, онда су почеле те екстремне струје.

Тада је у Јабланици било мјешано становништво, Хрвата је било, не знам точно број, али рецимо 10 или 12% у односу на Муслимане, Срба је било нешто мање, 3, 4, 5%, не знам. Већина су били Муслимани. Прије рата никад нисам осјетио неке проблеме између људи различитих религија. Однос између људи био је коректан.

Да се нешто спрема осјетило се по кретањима војске ове, тада југославенске, тада су почели ти маневри њихови, почели су се већ тенкови возат, авиони надлећат. Почело се, долазили су већ по опћинама, купили оружје ово, тада је била територијална одбрана.

Већ 89. године, мало по мало почели су ти некакви, та трвења горе у врху, па онда све ниже и ниже док је дошло до чега је дошло. Код обичних људи, овамо доле, то је теже ишло. Људи су ипак живили једни поред други, међутим чим је дошло до рата, кад су Срби овде дошли, напали овај дио, свак је онда ишо за себе нешто.

Овде су дошли резервисти на пример из Црне Горе и Србије, шта ја знам, одотуд онда војска. Почели су маневри, ставили су оне барикаде, ове тамо контролне пунктове.

У Јабланици тада није ни дошло до улаза југословенске војске, јер пресјечени су ови путеви били. Горе је избио рат између Хрвата и Муслимана, тако да су Хрвати овде већ поставили одбрану. Толко да се то спречило да се прође овом цестом према Јабланици.

Онда 92. године, почеле су се тензије некакве се дизати. Онда су се почели мијењати ови лидери. Тада је у Јабланици све било уреду. Све док није овај један, тај што је послан из Сарајева по директиви, тај Сафет ћимо, доктор тај. Чим је он дошо преко ове странке СДА, већ су тада почела некаква трвења. Већ су се убацили ови делегати хрватски и мало помало све док је дошло до правог рата. Но међутим, кад је, онда је дошло до окружења некаквога, ове армије, и тад почима и патња за нас горе.

Онда је све стало, нема посла, какви, стале су фирме, престала производња, а што је најбитније, престале су комуникације. Јер, свако је село ставило барикаду некакву и некакву полицију, једноставно ти ниси мого комуницират. На пример, од Мостара до Јабланице требаш три, четири, по пет пунктова проћи. То је једноставно некакво окружење гдје си, ту си, ниси мого никуда, једино да летиш, земљом проћи никако.

Ја се тачног датума, кад је започео рат у Јабланици, не могу сјетити. Ал, то је негдје трећи, четврти мјесц 1993 био, ту је негдје.

Почело је најприје гранатирање, па онда пуцање. Аутоматски је све блокирано и више нема ни излазит из Јабланице, ни у Јабланицу. Једини пут је био према Сарајеву онај, али за Муслимане, ми нисмо могли, нисмо се могли кретат.

Био сам мобилизиран у радне водове, носио воду на положаје, копао ровове, доле у граду застрђивао дрвима прозоре и тако. Обитељ ми је била горе кући, ја радио по цјели дан и увече би се вратио.

Било је то опасно цијело вријеме. Прво због пуцања, а друго могли су те убит на положају, једноставно глава ти није тада вриједила ништа.

Ситуација за храну је исто била лоша, никаква. Једноставно нисмо могли ни добит ту хуманитарну, а ако нешто и добијеш, то је тако биједно. Сва та хуманитарна је ишла за војску.

Тисућа двијесто марака ја сам једном платио, имо случајно, остало ми пара, за једну врећу брашна да би преживио. А то је огромно тада, могло се за те паре купит ауто, а за једну врећу се плати.

Међународних хуманитарних посјета, јок, није било никаквих. Био је ту међународни црвени криж, дошо, али они нису могли ништ, једноставно им нису дали никакве обиласке. Онда касније дошла ова европска заједница, они су ту исто били.

Али, и они исто, једноставно су им скучили тај простор кретања, нису се они могли кретат пуно, једноставно им нису дали.

Било је доста тога малтретирања. Једноставно вас прозива на улици, каже усташа, гони те. Једноставно се промјенио тај однос, исто ко да сам ја дошо са неког другог планета.

Била је линија коју су држали Муслимани и гдје је држао ХВО. Ја сам био на страни гдје је армија држала. Они су нас, кроз ту мобилизацију, једноставно третирали ко затворенике. Једанест мјесеци сам био тамо. То је присилни рад, присилни рад који те води на линију гдје те море убит.

Али и ту у граду те море убит. Доле су били муджахедини. Долазиле су те екстремне јединице, седма муслиманска, они су те једноставно могли убити кад им је одговарало.

Ја исто ко да сам био у паклу, па то је боже сачувај. Ја сам тотално изгубио живце. На психичкој сам бази страдао сигурно, јер сваки дан гледаш сто пут оћеш ли остат жив, нећеш ли остат, оћел ми убит дјецу, нећел ми.

Онда сам сазнао да су ми доле убили фамилију, а то није било далеко. То је десет километара разлике да проћеш. Не могу доћи до њих, нит су дали њима одоздо, нити нама доле. И ту су их држали три мјесеца, да би их убили.

Једноставно су их спремили за клање.

И онда све то чојека толико психички, једноставно ја ни дан данас, послјије толико година, ко да се пробудиш из неког ружног, ружног сна. Сан сањаш, па се пробудиш, тако је то, ужас један. Тек сад сам можда мало дошо себи.

Ми смо напустили Јабланицу 94. године у трећем мјесецу, ја жена и дјеца. Тада је наступило примирје и дошло је до размјене. Примирје је склопљено између армије и ХВО-а. Једноставно је примирје потписано и онда се већ почело, ко је хтио ишо је ван, јер горе би помрли од глади да смо остали.

Ми смо се тада писали на списак, и ко је био у затвору они су посебно изашли, а и ми смо посебно изашли. У затвору доле, у музеју, било је, ја не могу точно рећи колико је било, углавном било је 200, 300 људи. То је све у камионима било, људи за људе. Кад сте стално под некаквим притиском, пресијом, немате шта јести, гледате кад ће вас убит неко, и онда се нађете на слободно, онда, дође вам то као олакшање.

Нисам ништа ни носио, нисам ни размишљао о томе. Мени је само било битно да изађемо живи одозго, а све остало ништа.

Онда сам дошао овде у Мостар, код сестре. Три мјесеца сам био код ње. Послјије сам нашао неки празан стан. Мјешани је брак некакав био у њему, они су отишли у Њемачку, напустили су сами, то је било разбијено све, полупано. Мало сам то скрпио и данас дан живим у том стану.

И кад смо дошли у Мостар, још су снајпери радили ту и тамо, иако је тада већ било примирје.

Али, овде је било, имо си шта појест. Имали су. Могло се и купит, једноставно било је, ове су хуманитарне организације радиле. Били смо везани на Хрватску и цјели свјет је ту долазио, ове хуманитарне организације цјелог свјета и нормално могло је се ту, једноставно мого си некако, не могу казат нормално, али могло је се углавном живит. Нормално, било је опасно због пуцања, али тамо се близу линија није ишло, кретало се само средином града.

Ја још увијек живим у Мостару. Радим свој посао, дјеца ми иду у школу, ето живимо неким нормалним животом. Имам од посла плату, није ми тако ни лоша. И онај да некаква богатства имам, немам, ал једноставно живим нормално.

Ја се не би никада вратио у Јабланицу. Ни под каквим околностима. Не могу више, не би ја то мого издржат. Можемо ми живит једни поред други, али заједно никад више.

Јер, прво, мени су убили дванестеро најуже обитељи. Петеро мојих најближих, оца, мајку, ето, још су ми двије тетке, два тетка и двије родице убили. То су ми од оца сестре и од мајке сестре.

То психички човјека, мене је бар дотукло, и ја то не би мого издржат.

Ја ту више не би могло опстат, онда, и дјеца ова исто су тешке трауме преживила тако да једноставно не би ишло. Дјеца су тада млада била. Они су чак и видели кад су и побили.

Ја само могу рећ, не поновило се више то шта је се било, а човјек сад да каже ако може опростит неко ће рећ ено луд, полудио.

Јер ипак то је превише што су ми учинили, у мене отац имо преко 70 година, мајка исто тако, па ова малецка, четири године дјетету. То је злочин над злочинима, то је страхота једна. Сви су убијени. Једноставно им дошли и поклали их. Исјекли их на комаде. То је се десило 93. године у деветом мјесецу. Систематски се то радило да се људи раселе, точно систематски. Ту је пуно код нас, баш на овоме подручју ту, пуно страдало Хрвата, а многи су расељени. Јабланицу је напустило 98% становништва хрватског, исто тако и Срба. Моји нису напустили, једноставно су остали, остали су ту у свом селу на својој кући и они су касније дошли и поубијали их без икаква разлога. Масакр. И да нико не одговара за то, нико. Још ни један Муслиман није дошо у Хаг, знају се, крећу се. Ево у Јабланици се крећу ти људи који су били тада на челним мјестима. У Сарајеву исто тако, ходају нормално улицом, кафеће своје имају, а учествовали су доле у том масакру и ником ништа.

Сад је она етнички чиста, само су Муслимани у њој. Има можда кад би сад тражио, можда сто Хрвата, али све старији који не иду у школу горе.

Друго, сад ми горе на примјер да се у Јабланицу вратимо немамо школе. Посла нема нигдје, то је тотално сиромаштво. Ако ти немаш економске позадине, дјеца не би да се врате, а и нико више не би да се врати горе. Пуно је времена прошло да би се то нешто. Дјеца се већ ту школују, врло тешко да би се нешто направило.

Ја сам ишо у Јабланицу два пута. Ишо сам прошле године. Ишо сам, јер нашли су они ове што су ми побијени. Прије нам нису били доступни, нисмо могли никако да дођемо и пронађемо та мртва тијела. Нису нам дали ућ у Јабланицу. Онда смо касније ми тражили преко ови међународни заједница, преко СФОРА, па смо ишли гледат по овим спаљеним кућама не би ли нашли нешто. На примјер, ја још нисам нашо мајку, ни братову жену, ни ову малу, тијела не. Ишли смо то горе гледат, нисмо нашли ништа.

Тако да ћу остати у Мостару. Ја немам куд сад ић даље, него ту остат, па ако могнем ту рјешит нешто. Сада је проблем највећи стамбено питање. Имам ту дјецу, двојицу, требам за њи нешто рјешит.

што се тиче мога здравља, добио сам чир. То је прво што сам добио, горе сам вјероватно и психички доста настрадао. Јер то је ипак годину дана тортуре, онда изгубит родитеље, изгубит брата. Мислим то остави трага. Сад се све почне осјећат на човјеку, на организму. Посебно то дође. Има један период кад човјек на примјер сања мајку, па оца, па некад брата. И онда се пробудим, ујутру, и посље тога више не могу заспат. Мислим то је, то је страхота, и онда некад попијем таблету за смирење, некад, али то су све посљедице рата. Посљедице рата који је вјероватно неком треба. Мени није треба, можда и пола ови људи, можда 80, ајмо рећ 50%, 60%. Ал некоме је треба. Неко га је наметно, или су криве те политичке струје, које су тада дошле на власт, које су свака себи биле окренуте. Вјероватно је свако хтио своје нешто. Онда и било је становништво толико измјешано, испреплетено, то је живи хаос. А ко би могло бит крив за рат? Или тајне службе, ил ове како се зове, странке, или челници ови. Ја не знам то.

Ал, највјероватније кад овако човјек све погледа, сви су ти белаји, сви су ти нереди дошли, од те пријашње југословенске војске и те србијанске политике која је тјела све поклопит и све стиснит. И нормално да се у људима пробудило нешто. Е онда су се почеле осниват те странке. А странке су све биле на тим неким основама етничким.

Нормално, онда пар ти, како би их човјек назво, ти екстрема, убојица, убије у једноме селу, у једноме народу, двојицу, тројицу. Нормално да ће се ови реваншират. Доћи ће до сукоба. И чим је то дошло до више размјере, несагледиве посљедице су биле.

Није дошла никаква добра ствар због рата, само лоше. Толико смо тога преживјели, и народ је изгино, ту нема добре ствари.

Питате ме за национални идентитет. У овоме времену важан је национални идентитет, нормално да је важан. Нормално да човјек, ако сам ја Хрват, католик, да оћу да имам цркву своју, да се осјећам као равноправан у тој држави какву имам сад, да имамо школу своју, да ми дјеца нормално живе, да иду на факултете и у школу.

Сад је то важније него прије рата, због тога јер је дошло до ти подјела етничких, зато је сад то толико важно. Прије се није толико, иако су Срби имали монопол у Југославији тада, али су људи ишли на факултете.

Међутим, ја данас немам никаква права у Јабланици. Ми смо грађани другог реда, јер горе је школа муслиманска, црква не ради, ја то узимам као један примјер јер сам живио тамо и знам то. Језик другачији, бошњачки, са свим некаким тим бошњачким, источњачким, и шта ја знам каквим изразима. А прије није било, било је један и готово, мало више на српски настројен, ал сви смо га прихватили.

А данас то више не може, не иде. Јер, ако нећемо сви исти бит.

Тај што смо требали те кантоне. Имаш свој језик, своје писмо, изволи. А ти нормално ћеш живит са својим комшијом тај суживот некакав. То је најпоштенији начин да се то тако одради да не би дошло поново до нечега.

Ја мислим да сваки човјек, сваки народ, мора да има свој идентитет, своју културу и свој начин живљења. На примјер, ја сам био дуго година по арапским земљама, и ја се не могу поистовјетит са њима, ја никад то не би мого прихватит. А то је дошло код нас. На примјер ту код Муслимана дошли су ти муджахедини који пропагирају тај неки свети рат, вјерске те.

шта ћу ја, ми имамо своју, они имају своју културу. И нормално је да човјек тежи томе свом.

Ма добро, религија можда прати то, ал ја нечу баш сад религију да узимам.

Нормално је да људи ако хоће да иду у цркву, да иду у джамију то је њихово, то је њихова особна ствар оће ли он ић или неће ићи.

Ми можемо бити Хрвати а не морамо ићи у цркву, не морамо. То је нечије особно да ли ће ић.

Ја нисам никада ни у каквој странци био политичкој, никад ми није било забрањено да идем у цркву, мого сам отић ако сам тио, ако нисам тио, нисам ишо и готово. Ја практикујем своју религију исто као прије. Ја сам ишо и тада, и идем и данас.

Све три стране сада практикују више своје религије него прије рата. Ја само могу рећ за Муслимане и Хрвате зато што сам међу њима, за Србе не могу ништа рећ, зато што нисам живио међу њима. Али знам, ево Јабланицу као примјер. У Јабланици никад није се могла видјет она бијела марама, то је сад масовно. Мале ученице, то сам видио. Онај комунистички систем док је био, и тад је мало људи ишло, и то само стари људи преко 60 година који нису радили,

они су ишли у джамију у петак. А данас, данас имају већ оне мараме и масовно се иде у джамију. И жене, жене нису ишле тад. И сад, још једна ствар, шта та организација, код њих горе, они су добивали неку помоћ од неке странке, ко иде у джамију тај добија 50 марака на примјер. Колко знам ту помоћ некакву у храни. Тако да је он био присиљен, он је мору ићи тамо у цркву или у джамију да би добио нешто помоћи, тако да има и ту и тог вјерског, религијског уплива у томе. О гледању на друге религије зато што је био рат, ја не могу говорит, пошто сам ја имо такав случај гдје ми је све побијено. То би можда неко ко је мање имо, коме нико није страдо тај другачије гледа. Ја ипак, јер ми је страдала цијела обитељ, то је за мене мало тешко.

Да споменем и економску ситуацију земље, она је катастрофална! Потребно је, а нема, да се људи, економски и социјално и материјално обезбиједе. Док то не буде, не може се живит неким нормалним животом, нема ту велике среће.

Политичка ситуација исто. Добро, већ се неки напредак види у самом том суживоту, ту ипак некако су профункционирале те јединице државне, те можда мало више закона се уводи, колико толико. То иде споро, али како тако.

Ево сад, на примјер, ипак је успјех да ја сада могу отићи у Јабланицу или у Сарајево. То је успјех да ме нико не убије. То је један напредак. Или Мостар. Људи у Мостару имају велико искуство, и врло лоше искуство, и ту је пуно погнуло народа тако да је то тешко ране заљечит. Односа између Муслимана и Хрвата у Мостару бољи је, него што је био. Сад већ људи прелазе и ови иду тамо и они вамо.

што се тиче избора између старе Југославије или нове Босне, па ја кад би особно биро, ја би најрађе отишо у неку земљу другу, у Данску или тамо негдје кад би имо прилику.

Кад све сагледамо, у тој пријашњој држави, ја сам радио, добро ми тада било, нисам ни обраћу пажњу ко је шта. То је такво вријеме било, човјек то не може да оцјени сад, јер тад сам живио некаквим нормалним животом, а шта се сад промјенило, промјенило се.

А данашња Босна и Херцеговина је специфична држава. Као прво није направљен некакав устрој у држави како треба. И дан данас је ту безвлашће. Друго ови привредни ресурси, фабрике на примјер, људи не раде нигдје ништа. Међународна заједница, ко је радио сада ове подјеле, српску републику одјелио, направио ова два ентитета. Овде је требало, ако је се већ радило, онда су требали те кантоне направити, сваки народ равноправно да живи а једна држава. Ко што је швицарска, сва три народа, једни нека их крај других. Свак има свој кантон, свој живот, своју школу, своје писмо. Јер, сви то теже, и Срби, и Хрвати, и Муслимани. И онда требало им је тако дат.

А ово овако, како је остало, то је само некакво затишје привремено овдје, вјероватно море сутра доћ до некаквог сукоба. Јер, ово што се десило, морало се десити, да није данас, сутра би. Вјероватно би се некад десило, јер ипак је ту, ту је више народа, више држава било. Тада су биле републике у склопу једне државе, те Југославије. Сав монопол су држали Срби, од војске, полиције, шта ја знам, па до политике.

А сваки народ тежи да има своје писмо, свој идентитет. Хоће човјек да се осамостали и готово. То је исто ко једна породица која је живила и сад дођу браћа или сестре, пунољетни су и одлазе, ствара свако себи нову породицу, некакав живот, будућност.

Тако је то дошло. Живили смо четрдесет и кусур година у некаквој стеги, ђе ти је био један систем. Тако како ти је комитет прописо, тако си моро радит. А сад одједном народ се дијели. Е, међутим кад се дошло до тога, кад се ишло на то одвајање, да су те политичке структуре и генерали пустили, да нису радили шта су радили, сваку државу за себе, као на примјер што је чешка направила, онда не би дошло до рата. Међутим, ови нису хтјели мироват и они су сви гледали да закувају тај рат, а то су све Срби направили. И онда је нормално неминовно морало доћи до овога до што је дошло. И то Вам је то.

жеље за БиХ би биле, ако се створи држава, мислим правна, и правна и социјална, што је нормално за нас све који смо ту, да буде то једна држава са три ентитета, да сви равноправно у њој живимо и да се иде напријед. Требамо ми рачунат на своју дјецу, требају и они живит, на нараштај који долази, јер ми смо већ своје проживили.

За властиту будућност желим, малоприје сам реко, ријешит то стамбено питање и дјецу ишколоват, запослит, да раде ко нормални људи, да се не осјећају ни потлаченима.

Да су једнаки са свим осталим и нек живе некаквим нормалним животом ко што живе људи у некој европској земљи.

Посебна порука за читаоце би била, да не буде више рата. Да се људи нормално окрену раду, миру, стварању некакве и међуљудских добрих односа и просперитету овога напаћеног становништва, људи, ето то је једино.

Јајце

Ја имам 42 године. Прија рата сам са мужем и дјецом живјела у Јајцу. Прије рата животни стандард је био добар, живјело се право. Било је добро, могло се живјети и луксузно. Ја нисам имала викендицу, али било је мојих пријатеља који су имали и кола, и викендицу, и стан или куцу. Ја сам радила у Јајцу као благајник. Могло се зарадити пара и за годишњи одмор. Доћ до посла и радит, то је био једини проблем, јер тад можда пред рат, на пет година, вец је наступила незапосленост.

У Јајцу су по четрдесет пет посто становништва чинили Муслимани и Хрвати, а Срба је било осам посто. Моји пријатељи су били Срби, међу њима и моји вјенчани кумови, и Хрвати, а и Муслимани. Сви смо живјели и радили скупа, без икаквих проблема. Ја нисам никад знала људе по националности, јер сам увијек људе гледала као људе, а не Србе, Хрвате ни Муслимане.

У март и априлу Срби сз почели напуштати град и ситуација је тада већ била ружна. Срби су напуштали град зато што је њима преко радио станице дат проглас, да напусте град. А имали су они и своје разлоге које ја не знам. Јајце су напуштали колективно, а неки и појединачно. Наше власти звале су их да се поново врате, али нису се вратили. Напуштали су и станове и радна мјеста и све.

Ја сам била на послу кад је пала прва граната, 27. маја у петнаест сати. Нешто је пукло и паника, сирена се огласила и ја сам почела бјежат кући одмах због дјеце. Нисам знала да је граната.

Тада сам постала тотално свјесна да је почео рат у Јајцу.

За вријеме рата био је тежак живот у мојој кући. У то вријеме читава моја фамилија је била код куће, дјеца, муж је имо радну обавезу на чувању фабрике, а и ја сам исто радила. Радиш док сирена не засвира, док гранатирање не пође, онда страх, чекајући да можеш доћ кући и онда направит нешто што имаш, ако имаш, јер град је већ био блокиран. У марту и априлу мјесецу су заузети пунктови, тако да се није више могло у град долазит, ни храна се више није могла довлацит, тако да је и храна у граду била оскудна. Једно вријеме није било струје ни воде. По воду се морало ић кад не гранатира, кад се мало стиша, рано ујутру или по ноћи кад се мање види.

Било је јако пуно граната. Знало се десити да су гранате без престанка падале данима и ноћима. А знало се десит један период, дан, два, три, да не пане. Ал је разлог био због консултације са Србима. Пошто су они имали још Срба у граду, па да се изврши размјена људи између Мркоњића и Јајца. Е тад није било граната, али је снајпер радио.

До августа мјесеца су само гранате биле, и снајпери, топ, тенк, ал је од 24. августа почела и авијација тући. Авион је био грозан, најопаснији, јер су они бацали те касетне бомбе, крмаце, неке земља зрак, зрак земља, ја се не разумијем у то. Сама помисао на авионе је била грозна, јер тако брзо пролети, зашкрипа и избаци терет.

Ми смо у Јајцу остали пет мјесеци. Од напада пет мјесеци, у граду под опсадом. Све до 28.10.1992. године. Кућу у Јајцу смо напустили зато што је наступила паника у граду. Наводно су линије биле пробијене од стране четника. Прије нас је изашло скоро све из зграде, остала ја с дјецом, онда смо и ми кренули. Пошто смо били сами, отишла сам ради сигурности дјеце до моје мајке.

Тата је код мене осто у стану, јер ми смо добили можда дан, два прије струју и тај дан смо добили воду, а код њих је била прекинута жица, струје нису имали ни да сагледају дневник, ни вијести да цују, тако да је он дошао код мене. Мени је помогао један заповједник ХОС-а у Јајцу, он је дошао по нас у пола дванаест навеце, рекао да се дижемо, да идемо одмах, да ништа не носимо пуно, јер нема мјеста у ауту.

Ишли смо моја мајка, дјеца и ја. Понијела сам само дјеци да имају унутарњи веш, да се могу пресвући. У то вријеме ко да сам била дрогирана, једноставно нисам била свјесна ситуације. Себи нисам поњела ништа. Ишли смо у паници, у страху, гранате су падале тако да смо се бојали да неће на ауто или негдје око нас паст граната.

Мој отац је осто до нешто око један сат у ноћи, а онда је и он кренуо. Брат је осто, јер је он требао на линију.

Ми смо колима отишли до њихове команде преко Врбаса. Сутрадан смо онда кренили у Крушцицу, а из Крушцице смо кренили за Травник трактором, с пријатељем. Моја дјеца, мајка, мој муж и ја.

31. октобра смо стигли у Травник. Киша, хладно, грозно вријеме је било. Храна никаква, јер ја је нисам била поњела, нисам била свјесна, не знам. Мој излазак ја не могу схватити, ни сама себи га не могу објаснит, јер кренула сам без хране, нисам мислила уопште да ја одо, да се нецу вратити. Јер ја сам мислила отићемо тамо, тај дан и враћамо се сутра. Међутим мој одлазак је био, још увијек без повратка.

У Травнику је било јако пуно људи, али најжалосније од свега је што смо ми изашли скупа, Хрвати и Муслимани, и нас су раздвојили у Травнику. Биле су двије гимназије, једна је била за Муслимане, једна је била за Хрвате. Мени је било најтеже кад сам се растављала са својом пријатељицом која је радила са мном и која је становала са мном у згради. Она је била пред једном школом, ја сам била пред другом и тад су нам рекли гдје Муслумани могу ић, а гдје Хрвати

могу ић. Тад ми је било и грозно, тешко и тужно. Без обзира, већ сам и изашла, нисам код куће, ал више нисам ни са пријатељима, нисмо могли бити скупа. У гимназији су нам дали један оброк и два чебета да можемо прострти и да можемо се покрити, ништа више.

Касније нас је један пријатељ пребацио аутом у Зеницу. 1.11. сам дошла у Зеницу. Дошли смо у Црквице, у кино Први мај, јер је то био прихватни центар за избјеглице.

Услови у кину су били грозни. Знало је се десит да нас је било по шест стотина људи, с једним купатилом, са три или цетири мокра чвора са тоалетом и један умиваоник гдје се могло умит. Тамо смо били од октобра 92. до 1. фебруара 94. године. Скоро двије зиме смо тамо били. Храна је била на кухињи Црвеног крста, добијали смо готову кухану храну, грах, лећу, макароне, рижу и двије шните хљеба, а онда су послјије давали по фртал. Тај се колективни центар морао распустит, јер су услови за живота били никакви, и онда су нас смјештали гдје је било мјеста по камповима. Тако смо дошли овдје у камп. По самом доласку из кина, овдје нам је било дивно, јер, имали смо мокри чвор, имали смо гдје се угријат, имали смо на што скухат, а то су били неки нормалнији услови за живот. Мени је било тешко кад сам дошла, јер сам дошла без залихе хране, пошто смо били у кину на готовој храни. Онда нисам имала дрва, није било тад струје у кампу, онда сам морала ић по дрва. Ал је лакше него што сам имала у кину. Другачији осјећај живота. Ипак је мање људи око тебе. Доле нас је јако пуно било, јер су кревети до кревета били смјештени. Храна је била редовна и у кину, два obroка, а и овдје су давали храну у рефузи. Нама су пуно помагали и Норвежани са донацијама своје хране, мимо хране која се достављана од Црвеног крста.

Помало је досадно, немаш радне обавезе, једноличан ти је поса сваки дан, скухаш, опереш и нема смисла за живот. Мој извор примања је хуманитарна помоћ и једним дијелом нешто што добијам од радне организације.

31. јануара 96. године сам поново била у Јајцу. Стан гдје сам живила у Јајцу је усељен, станује породица, не знам из ког мјеста, нисам их упознала. Чула сам да су они из Довратица, двије породице. Али проблем је и тим људима, да се разумијемо, и њима је горе порушено. Е, кад би се сад направило горе тим људима један привремени смјештај, можда би се ти људи и вратили. Ал не може он отић, ако нема гдје.

Када бих имала прилике вратила бих се кући, свакако, зато што је то мој град, што ја немам другог града да је мој. Само да радим, да могу привређиват, да могу обезбједит себи егзистенцију. Ја мислим да ћу се можда брзо вратити кући, рекли су да је година повратка. Села су порушена скоро 80% и то треба направити. И то је проблем што се то не може организовано. Не би био проблем да се направи негдје смјештај, камп, у једном селу, па вратиш село. Прихватиш људе па им онда градиш куће, то не би био проблем. Али је нормално проблем, ако ја немам кров над главом, немам прозоре, немам врата, не могу тако живјет.

И кад одем назад не може бити као прије. Тешко це бит и кад се врати, јер пуно је мојих комшија отишло вани. Неће се они лако одлућит на повратак, јер ипак сад су се они снашли тамо, живе прихваћени од државе у коју су дошли, а овдје су оставили нешто што не могу наћи. Ови из Њемачке нешто ће их доћ у Босну, ал колко сам информисана од других људи, пуно их из шведске, Данске и Норвешке иде за треће земље. Тако да ће поново у мом граду бити неки други људи, односно моје комшије ће бити неки други људи. Бит ће и неких старих комшија, али мало њих.

Проблем је и школовање дјеце. Јер, шта ће дјеца, изгубили су годину у рата и у Јајцу по изласку, по доласку у Зеницу нису кренули, значи губили су ратну

годину, па сад требају још и поратну. Проблем је и здравство, болница. Мислим да има још пуно неких проблема. Једино људи сами, старци, најчешће се они желе вратити, њима пуно ни не треба. Мислим, далеко од тога да им не треба нормалан живот, али они прихватају и мање нормалан живот, јер њих више жеља вуче жеља да се врате, него можда неког млађег који је живио у граду током рата, и сада треба да се врати негдје у село гдје нема ни струје, ни воде, ни пута, ничега.

Све у свему, ја мислим да се може поново живјети мирно у Босни, зависи ко се како постави у животу. Јер, ја ако сам била човјек, и тако су ме прихватили и једна, и друга, и трећа нација, а мислим да сам остала човјек, тако да ће ме прихватит опет. А прихватају ме, одем у Јајце, сретнем се са старим знанцима, прихватају ме, што да ја њих не прихватим. Значи, може бит живота, само онолко колко ми будемо хтјели, појединачно. Не колективно, него појединачно, онда ће колективно доћи само по себи.

Тих пет мјесеци у Јајцу била је патња, ал је и кроз ону патњу, без обзира на гранате и на глад, најљепши осјећај ипак био онај да си још у својој кући, ниси на туђем. Ја сам дошла овдје, имала сам хљеба ал нисам имала дома, е то је.

Ја мислим да Босна као Босна, и ми као Босанци, не можемо бити једна национална држава, без обзира којих градова и градића. Босна ће бити мултинационална, барем ја мислим. Ми у Јајце и ако одемо значи нећемо бити само ми Муслимани, него ће бит и Хрвати, а и Срба још увијек има. Ми ћемо морат живјет од рада, од посла, а не од тога шта си, које си националности.

За овај рат су криве усијане главе које су хтјеле да дођу до власти, оне су завеле народ, на све три стране, барем ја тако мислим. Неки људи су имали интереса и то су искористили. Кома је било доступно све - паре, храна и све, тај је имо интереса. Ја не! Мене је рат уназадио, омаловажио као човјека и обједио. Мислим да је то мањина људи, јер још увијек је већина људи без егзистенције. Ја рат нисам жељела, нит би га жељела више. Ја мислим да не би требало бити поново рата у БиХ, зато што је свијет пуно учинио за Босну. Мислим да неће дозволити послвије толко НАТО трупа ту, не вјерујем. Поготово Америка која је пуно дала.

Мој народ има другачији смисао о идентитету сада него прије рата, на пуно начина. Једни су кроз користољубље, а једни су можда схватили нешто другачије, а ја сам остала још увијек као и прије.

Тад још 90. године сам рекла да неће моћ опстат овако, ал нисам вјеровала да ће се заратит.

Можда је тад требало доћи до промјене система, ал не на националном основу, у то ме нико не може увјерит. Да имам троје дјеце, на примјер, ја у истом моменту њима не могу удовољит, него је увјек један послвије задовољен и увијек ће бити проблеми, јер увјек каже њему прије него мени. Е, мислим да и у овом моменту у Босни, три националне странке неће моћи опстат. Јер, увијек ће бит једна страна незадовољна, ко и моја дјеца.

Ја своју религију нисам ни прије пратила, а ни сад. Неки су сад почели да прате. Оне које сам ја некад знала и са којима сам радила нису прије пратили, меду тим сад су почели. Али, на сву срећу, такви су мањина.

Проблем је у људима што су увјек гледали само интерес себи. Себе, а не около. Приступали су и партији да би били неко у друштву, и сад прелазе у друге странке да би имали свој интерес. Сутра ће бити у некој трећој. Ти људи за мене нису људи. Јер, ако ћу ја гледат само интерес себе, а нећу гледат около

људе и њихов интерес, не могу ја тада лагат ни вјеру, ни себе, ни свјет. Мислим, има њих који преко вјере лажу и мене и народ. А знам их, бар пар људи, па сам изгубила повјерење у њи. Јер битно је мени да сам човјек, да могу разумјет тебе као човјека, ти разумјет мене као човјека, а религија је нешто што би требао човјек интимно чуват за себе. Мислим то је нешто у теби, ако си религиозан требаш чувати за себе, а не ја сам.

За мене је сад важно моје држављанство. Морам бит неко. Не знам на који начин, али важно ми је. Ја сам имала један пут држављанство и била сам Југословен, и било ми је фино. Сад кад немам више Југославију имам Босну, а то је једино што имам, онда сам и држављанин. Не знам каква ће бит нова Босна, али ако вако буде, биће тешко. Ја би волила ипак стару Југославију, али онакву каква је била. Јер она је мени ипак била лијепа. Ја сам била поносна кад сам била Југословен, живила сам некакав живот мира и могла сам ићи, ако сам имала пара, куд хоћу. Мени је било фино и на послу, и с људима, и међу људима, и одлазак и по Србији, и по Хрватској, и по Црној Гори.

Наде и жеље за моју личну будућност су да имам кров над главом, да имам посао, да имам неко материјално примање, да могу обезбједит сама себи, а да не чекам туђу помоћ, него да живим од свог рада и од свог труда. У садашњој економске ситуацији тренутно не видим ништа добро, али надам се у будућности једино послу. Кроз рад ћеш створит егзистенцију, нећеш имат онда проблема, размишљат ни ко си, ни шта си, него ћеш само радит. Незапосленост је највећи проблем. Људима треба једино запослење и мислим да ће бит боље. Код нас је највише политике, а понајмање посла и сви смо политичари, а нисмо радници, не доприносимо. Још увијек се наши политичари надмећу ко ће доћи на сједницу, а ко неће доћ. Још не схватају одговорност, без обзира на све што је прошло, да смо ми још ту, и да се требају договарат не ради себе, него ради нас.

Имам пуно жеља за Босну и Херцеговину. Да се престану препуцават, да се пође радит, да се крене у нормалан и стабилан живот, сви скупа. Онда ћу и ја поћ ко појединац, ако пође опћенито у Босни. Да ја могу отић у Јајце, у ствари да се вратим, и да ја онда могу отић у Неум, да ја могу отић и у Сарајево, и у Бања Луку, без проблема. Једино да ми без проблема то буде, и онда ћу мислит да је ипак Босна права.

Имала бих посебну поруку за читаоце. Не дозволите да се вама деси ово, јер рат не доноси ништа фино. Патњу, тугу, ништа друго. Чувајте себе за будућност својих генерација. Ако једном се то деси, тешко се то врати. Требаће времена и нама, а не би пожељела никоме више.

Какањ

Ја имам 41. годину. Прије рата сам живила са мужем и четверо дјеце у Какњу, у селу. Ја сам радила пољопривредне радове, држала сам стоку, бавила сам се ручним радовима, док ми је муж радио у државном послу. Био ми је фин живот док рат није почео. Радили смо, саградили смо кућу, купили смо оно основно у кућу и имали смо неко ауто.

Мој муж је завршио за ВК бравара и био је занатлија. Пошто је у Какњу било више рудника, било је и за браваре више посла.

Село у којем сам се ја удала, било је чисто хрватско село. Није ту било ни мјешаних бракова, ни других народности, само ми Хрвати. Могло је се ићи сваке недеље у цркву, није ти нико бранио. Што се тиче Муслимана које смо познавали, било је оно здраво за здраво. Мени је на примјер Муслиман кућу саградио, Муслиман мајстор био, долазили су нам ако дрва треба резат и ово и оно. Док нису пошли избори, између нас је био фин однос. Барем код нас. До тада се није знало ни ко је Муслиман, ни ко је Хрват, ни ко је Србин.

Ја сам свога сина родила 91. године, и тада су се већ пошли комешат, ти си овакви, ти си онакви, неће овај са оним, неће онај са овим. Тензије су се пошле, што се каже затезат. Пошли су скидат наше хрватске заставе. Овај скине, овај метне, па га убију.

Тада смо рат у Сарајеву гледали преко телевизора. Детонације јаке, пуцају, ма ајде, реко, то само мало пуцају, то је ништа, то је тамо мало од нас даље. Као и у Хрватској кад је се водио, ми смо сви викали, види оне избјеглице и све то. Нисмо мислили да ћемо то дочекат, и да ће то доћи и нама. Све док тога дана није дошло и нама.

У нас је рат крено, мислим између наших и муслиманске Армије, тачно шестог мјесеца, десетог датума 93. године. Тада смо запуцали једни на друге и то је трајало до тринаестог. Свега је било, и гранатирања, пуцања и снајпериста. Све су Муслимани заокружили, узели су с брда положаје и онда су само збијали у средину.

Видимо ми села, која су од нас била мало даље, да горе, да се јаке борбе воде. И ми видимо, већ из ови села свјет одлази, прљав, дјецу носе у наручју. Питамо их ми шта је, кажу бјегте куд знадете, поклаће вас, побиће вас, већ се примичу нашем селу, кренули су с брда.

Кажем свом мужу, шта ћемо ми, четверо је дјеце, куд ћу, шта ћу. Каже он, иди види куд ће сусједове жене па иди и ти. Иди са сусједима из села, па шта с њима буде нек буде и са вама.

Тада сам питала мужа, имали смо мало неки пара, и реко, оћеш ли то себи оставит или ћу ја поњет. Каже он узми ти, па с мене шта буде. Ја сам то узела и то сам поњела са себом.

Нисам ја могла понијети ништа пуно, само малом сам понијела млијека, једну деку и сасвим мало гардеробе. Немаш ни времена, а не можеш ни носит, јер морала сам дјете носит. Нисам ја смила дочекат да ме истјерају, да ми дођу у кућу, јербо сам ја имала троје женске дјеце, а свашта се прича, те силовање, те ово, те оно. Тако да сам скупила своје четверо дјеце са себом, и напустили смо село тачно шестог мјесеца, десетог датума.

Кренула сам са осталим сусједима путем куда се једва могло проћи до те траке. То је било само трње, боцато. С друге нас стране снајпер гађа, види да ми идемо, да бјезимо.

Ту је било исто опасно, могли смо лако погинит, трака је ишла, возила је шљаку и пепео. То је прљаво, прашина, не видиш ништа. Најстаријем дјетету ми је зло дошло. Све пјешке, немаш чиме се пребацит, немереш ти сада тражит превоз, борбе се воде, нема превоза. Бјежиш куд знаш, само сакривај се, не смјеш бити на отвореном, да те види. Не смјеш главном цестом ићи, само оно гдје расте трње.

Дошли смо у ту термоелектрану, нас око седамстотина, гдје је био УМПРОФОР. Стајали смо пред једном зградом задуго, сви они који смо туде дошли. Давали су нам воду у тетрапак паковању, и док су се они договорали, пошли су нас

прегледати оним апаратима да немамо шта, тако да су нас пошли пуштат у ту зграду.

И ту кад сам дошла, онда ми јавише да су муджахедини ушли у село и да су ми мужа заклали. Плакала сам и ја и дјеца, не знамо ништа. Док су ови долазили на ту траку, могао си добит неку везу. Након два дана питам ја шта је, да ли је погину, дал није, само да ми је знати да ли је жив. Кад кажу није. Убијен је и он и још један.

Све је отишло, само њи двојица остали, ранили стоку, он је мислио то ће стат, трајаће те борбе можда мало и вратит ће се свако својој кући. Ко кад је свако имо краве, свиње, имо кокоши, они су то све морали ранит.

Мога мужа и тог другога је тражила њиова муслиманска полиција. Имали су они и блокиће и све кога траже, док они питају овог једног, како се ти зовеш, ће је отај, отишо је доле. Док питају другог, ће је овај, отишо је доле. Само је срећа била што они њи нису познавали. То су били, можда из Високог, можда из другог мјеста полиција. Да су то били наши, познали би их одма.

Мој муж је дошо послје седам, осам дана, кад су прошли ти напади, тад је он стиго нама у термоелектрану.

У термоелектрани су нам дали наке мале спужвице. Ко ће, каже кревет, нек иде напоље па ће добит под шатором кревет. Шта ћу, ја сам имала четверо дјеце, мени оне спужвице мале, доле је бетон, мислим жао ми дјеце, оболиће ми дјеца. Зато сам ја рекла, ја ћу ићи ван под шатором, само ми дајте кревет, а кревети од цераде, жељезни, само церада танка, затегнута канафом, ништа. Ја сам била са своји четверо дјеце и мужем на вану, мраз, сњег пада, мокро, ладно, она церада слабо помаже. Онда сам молила тог најглавнијег, дај ми болан, пусти ме унутра у ту зграду да негдје униђем с дјецом. Жао ми, реко, дјеце, студено је, немаш шпорета, нит гријалице, нема ништа. Тако да ми је једног дана он одобрио, ако могнемо ће, каже нађемо ти мјеста и смјестићемо те.

Ове сам двије кћерке на једно мјесто смјестила, док смо се муж и ја и ово дјеце смјестили на друго мјесто. Онда су навалили комарци неки, врагови, искладоше, не можеш спават, не можеш ништа. То навалило на дјецу, та ниси могао нађ чиста тијела да то све није избоцано, због комараца.

Рана је готово била никаква, највише леће и пире, готове конзерве, све без крува. Ону би лећу скували и у њој нема шта нема, и камења и гранчица, и пире, без зачина, само у води. Највише смо то јели.

Санитарије нема ништа, воде њекад је било, ако оћеш се купат ил њешта, мораш вамо на вани мало наложит ватру, па у једној кантици да би угријо воде и да би се мого окупат. Струје њекад има, њекад нема. Нису нам нит тоалет папира, нит шампона давали, тако да су се и вашке појавиле.

Могли смо добити неке робе и тако нешто, јер би нам то довукао свећеник. Рану нам није мого доносит, јер није имо. Имали смо ми мису ту, нису бранили униђ нашем свећенику. Ми би се туде скупчили и он би нам држо недељом мису. Кад нас је посјетио Винко Пуљић, тада су нам они доњели ко нека паковања кекса. Њега су пустили, он је био с нама и држо нам је мису.

И туде смо ми били, ниси смио изаћ, ако изађеш, не можеш се вратит.

Зграда је била велка, и они су њу жицом затрнули, скроз окол. Било је неколко струка жице, да нико не може изаћ ни ући. Била је то само једна пругица, скроз мали рстор, за мене прави затвор. Али, они ти гарантирају, ако се туде шта деси повешће рачуна о теби, а ако би изашо ван те жице, они нису

одговорни и кад би те неко убио. Пођи за Вареш, уфате те, воде те у затвор и примлате те. Тако да смо остали туде до примирја, док су потписали. Девет мјесеци пуних смо ту били, значи од шестог мјесеца, а изашли смо у трећем мјесецу. Читаву смо ми зиму ту приборавили.

У трећем мјесецу (1994 о.а.) одлучили смо да идемо даље, додијало нам, додијала нам глад, додијо нам УМПРОФОР више, све обећава биће размјена, биће ово, а никад ништа. Не би ми смили још изаћ, ал ето ко неко прође и јави се преко радио Кисељака, пришо је тај, пришо је овај, и тако да смо и ми једно јутро одлучили да и ми изађемо. Муж и ја, и још неколико нас је изишло. Ми смо ишли све пјешнице, главном цестом од Какња према Кисељаку. Кад смо дошли иза Високог, застави нас муслиманска полиција. Гдје ћете? Хоћемо у Кисељак. Не можете! Назад! Проведу нас назад, ајте у Високо у полицију. Увели нас шеснестеро у полицију. Полицајци су одводили наше мушкарце, једног по једног. Ми нисмо знали куд их воде. Иде један наш тај сусјед, гиба се, ми мислимо да су га испребијали. Дошо ти он, сад треба да иде мој муж тамо на испитивање.

Нама су ту дали црног круха намазаног са неким пекмезом и мало воде. Испиташе нас људе и вичу да идемо код свећеника у Високо, да идемо код њега ноћит. Кад смо доле њему дошли, одведе нас он тамо у једну просторију и овде ћете, каже, ноћит. Простре нам он неки дека. Деке су прљаве, дрољаве, доле је патос. Јесте ли гладни упита, ми сви кажемо да смо гладни. Доњео нам је само једну килу оног петит кекса, на нас шеснестеро. Ту смо преноћили, нисмо могли ни спават, немаш се с чим ни покрит. Изјутра, виче он, дижете се, ајде доручак. Тад су нам спремили нако фин доручак, било је крува, бијеле кафе. Ми смо вас крув покупили са столова, и онда смо морали ићи из цркве куд знађемо. У Какањ нам се не иде, у Кисељак нам проћ не дају, а куће су уништене и не можемо се њима вратит. У том су моменту Срби пошли гранатирати Високо. Гранате падају, ја кажем, да оће једна сад међу нас, јер не знаш кућеш више и шта ћеш више. И онда смо отишли и вратимо се опет назад у Какањ. Нисмо се вратили у УМПРОФОР, не дају нам више ући. Ја сам онда молила бога, да ми је сад ућ, па да и на бетону спавам. Сад не знам куд ћу. Куће немам, проћ ми не дају. Одемо ми код једног рођака мало ту у ћатићима. Немаш шта јест, немаш на чему спремит. Нас је шестеро, дјеца траже јест. Ишо ти је мој муж, тражио од свећеника у Какњу, па су му они дали мало уља, мало шећера, мало млијека у праху. Ишли смо ономе и у Краљеву Сутјеску и од њега смо исто искали, дао нам и он мало брашна. Један дан кажем ја мом мужу, ми ћемо ић, жене и дјеца. Морамо, немамо од шта живит.

И ми се одлучимо, пјешнице, све главном цестом, опет за Кисељак. Кренем ја, и још три, четири жене. Само су нам мушкарци остали. Три, четири дана ми смо морали тамо провест. Неда ти проћ. Ми појдемо, он врати, ми појдемо, он врати те. Ми смо ти ишли, ишли, прошли ти ми Високо, тамо ти ми идемо баш ће се те борбе воде, виде се и линије. Заставише нас једни на цести. Гдје ћете? Ја сам имала уза се сто двајест америчких долара, па ми је то дао свекар да имам, пошто идем са дјецом. Сад сам мислила узеће ми то пара, а ако ми и узму, да ми неће дјецу дират. Даћу му и паре и све, бар да ми дјецу не дира. Нису нам то узели ништа, пустили су нас. Кажу не идите, погинућете, Срби гађају. Ви нас пустите, ако Срби оће да нас убију, нек нас убију. Ми се немамо више чему веселит, ни надат, што ће бити нек буде.

И тако смо ми ишли, кад ми видимо преко ријеке стоје двојица војника. Док смо ми мислили шта ће бити од нас, они нас зовну преко једног моста: Дођите вамо, дођите. Ми смо тако дошли, а он каже, идите вамо горе за нама. Горе смо ишли уз једно брдо, не може бит горе, пут никакав, више провалија, и кад смо изишли, каже он нама сједите за један направљен сто у шуми. Ми само гледамо гдје ће која жртва бит, јер причају, да кољу, убијају. Виде они да смо се ми успаничили. Док овај оде и нама донесе једну блузу и на њој је ознака од ХВО-а, значи да је то Хрватско вијеће одбране. Али, ето ми смо мислили да је и то лаж. Немамо ми ни у њега повјерења, ђаба што то он прича, коме данас да вјерујеш. Кад он зове везом двојицу војника, дођите, имате да ове проведете до једне школе. Дошли су они, та двојица војника, а уз нас иду ова двојица. Бојиш се ти. Све пише, минска поља, минска поља, куда смо пролазили. Тешко је, шта зна дјете, одлетиће мало с пута, готово је. Кад смо дошли у школу, посједали смо туде. Пођоше нас испитиват како се ко зове, шта смо, куд смо пошли, тамо, вамо, горе, доле. Пошли смо у Кисељак рекосмо. Јесте ли гладни?

Ми сви шутимо. Јесмо. Кад су пошли међат, нисмо могли замислит да ћемо више видит прид собом читаву штруцу крува. Туде су нас брате наранили и конзервама и саламом и дадоше нам касније једну гајбу киселе. Тек смо тад мало душом данули, видели смо да смо дошли ће су наши. Ето кад смо се туде фино најели, сад зову том везом да би неко дошо прид нас, да би нас вуко у Кисељак.

Кад смо доле дошли, хоће опет у полицији да нас питају. У том сам ја имала срећу што сам имала ту сестру, па сам ја изашла. Остали су јадни отишли у те школе, смјестило их је тамо у неке центре.

Ја сам ту била код своје сестре иако је и у ње смјештај никакав, мал. Њих је било четверо, нас је било петеро и њен муж дошо. Нема ни бање, немаш никаквих услова ни ту за живот, ако ишта, имала сам шта јести.

Једног дана, не знам шта ћу, куд ћу, немаш ни стана, заузете и муслиманске куће, одлучим ја да уђем у ту богомољу, ће су муслимани богу се молили.

Пошла сам да склањам по оном мејтефу, оне слике, и оне њиове куране и то све, реко метнићу их на таван, испод крова нек им не кисне, да ми је се само смјестит, мало с дјецом и то. Кад сам пред вратима видила ће оно мртваце перу, знаш она колица и оно, е ту ми је мука било, реко, сад ми се овде не борави, стра ме неки узео.

Једна жена ме посматрала, што ћу ја у мејтефу. Дошла она код мене, и пита шта ти туде радиш и шта оћеш. Ја сам јој тако казала, ја немам куд, ја имам четверо дјеце и муж ми треба да дође, нас је шестеро. Каже она мени, она је била близу ће су те црте, ја ћу се вратит својој кући, а ја ћу ти ову муслиманску кућу дат, па ти у њој живи. Док је она то мени рекла, мени драго, нећу у мејтефу, стра ме. Она је из те куће покупила све, што је год могла, све је ствари одњела. Ал је мени било само важно ућ. И она, кад је се одселила, она је мени дала кључ.

Мени су се опет добри људи нашли, помогли су ми, неко ми је дао тепих, неко ми је дао кауч. Ту сам ја боравила два мјесеца. На Ускрс ми дође и муж, успио је неком везом да стигне до Кисељака.

Био је он с нама једном на Палешкој чуприји и кад смо видели да у Кисељаку немаш посла, ту смо одлучили, јер су сви ови наши из Какња ошли према Херцеговини, Хрватској, идемо и ми једног дана.

Кажем ја свом мужу, ићу ја са дјецом, јер за мушкарце није било сигурно да иду из Кисељака до чапљине.

Путовали смо из Кисељака догде посебним аутобусом, и овде су нам прије већ једни пријатељи ошли, па смо чули за овај камп и то да има кућица и да није лоше. Ја сам дошла овде у овај камп, без мужа, опет са своје четверо дјеце и

понила сам туда из Кисељака мало више торби и ствари. Кад сам дошла обратим се том најглавнијем, могу ли и ја добит кућицу, каже он мени, не можеш добит кућицу. Што не могу? Не можеш, то се чува за војску, то се чува за рањене, то се чува за породице погинули.

Видим ту усељени којим није нико ни погину, нити ишта друго. Добро, ја сам шутила, ајде.

Ходала сам ја једно три дана овда, по овом кампу, ноћи код овога, ноћи код онога са својом дјецом. Шта ћете, давали су ми јест, она ми дадне ко данас ручак, онај ти да вечеру. Немамо ми ни пара, немамо ништа, дошли смо, па ето. Један дан дошо је овај шеф главни, и ја сам њему фино рекла, ја више немам овде никог. Ил ми дај кућицу, ил ето теби четверо дјеце, ти се за њих брине, а ја ћу с оног моста тамо што иде у чапљину, скочит у Неретву, па шта буде.

Он је био фер према мени и реко ми је, немој се сикират - ја ћу твој проблем рјешит. Касније сам ја ошла опет тамо у опћину, тамо у чапљину, да видимо шта ћемо с нама, јербо су нас три породице дошле заједно из Кисељака овде. Он ти је за нама стиго, тај што даје кључеве, идите каже, ја сам Вам дао кључеве, уселите.

Кад сам дошла овде, био је го под, био је један сто, мало већи од овога, и двије клупе, они су кревети жељезни били. И кад сам видила своју дјецу ко да сам ја све добила на свјету. Све.

И ето ту боравим већ пету годину. Дошли смо на Петров дан 29.6.94. године, то значи прије пет година. И муж ми је дошо након седам дана из Кисељака овде. Успио је, јер је било одобрено да војска може да иде аутобусима. Он није био војник, он ти је био као у цивилној заштити. Војник није био јербо, нису њега ни хтјели, јер кад је се организовала она права војска он је био 55. годиште. Имо је пуно година, нису хтјели да га приме.

Кад смо дошли овде било је ране. Војска нам је давала рану. Добивали смо и онда по један оброк, по пола крува на особу и добијемо варива, мислим на нас шестеро. Ја донесем у једној шерпи, па могло нам је бит.

Било је овде пуно боље кад смо дошли. Имо си ко њеку слободу, мого си се слободно крећат, то нам је било најважније. Ниси се бојо ни мрака, ни оно, знао си да је ту само наш народ хрватски, да је ту наша војска. Кад смо ми дошли рат је већ стао, ми овде нисмо видели рат.

Мого си се кретат, отић и прошетат и ако ти се могућност укаже неки динар зарадит. Ишли смо код оваа овде мјештана радити.

Наш свакодневни живот овдје није тежак, али не знамо сутра куд да кренемо. Мислили смо се опредјелит да овде правимо кућу, јер ја се никад не бих жељела у Какањ вратити, гдје смо ми живили. Јербо смо ми проживили свашта, и ја не би опет водила своју дјецу у исту ситуацију. Мислим каква је ова ситуација, да неће дуго моћ да буде мирно ту. Ко је се год наш вратио тамо, убијен је или је примлаћен.

Ја могу само богу да се захвалим што ми је дао здравља, да могу да одем зарадити својој дјечи. Не могу ја само живит што се мени дадне данас пола крува по особи и што ми се дадне оно варива. Добро дадну они некад, те организације што дођу, дадну некад јаје, мислим треба казат то. Ал то је све мало, без новчане помоћи.

Морам ја свом дјетету узет хлаче, хоће сладолед, хоће воће, хоће оно, не мореш ти само склопит руке и чекат пола штруце и то.

Ја и муж одемо вако код ког, зарадимо, и више ништа друго немамо. Идемо брат паприке, вадит кромпир, свашта. Дан радимо, онда нам тај чојек плати, одемо онда неком другом чојеку радит и тако.

Ја се не желим вратит, ја сам баш и овде дала изјаву кад су они питали, ко жели се вратит, ко жели да му се кућа обнови. Моја је кућа уништена. Ја вам могу фотографије, ако хоћете показат о њој, ми смо недавно ишли да је снимимо, пошто смо ми одлучили да идемо за ту Цанаду. Да имамо успомену од ње, слике и то.

Ја сам тражила да они процјене колко моја кућа вриједи и моје то земље, и да они мени дадну надокнаду. Они су мени рекли да се о томе још не рјешава, о надокнади. Сада се само оправљају мање оштећене куће.

Овде сам више од четири године, и тешко ми је сад и одавде кренут, већ сам упознала и пријатеље. Е то ми је сад тешко, као што ми је било тешко напустит своју кућу и отић од своје куће, е сад ми је тешко изаћ из ове кућице, ако ми вјерујете. Ми смо сконтали да идемо у Цанаду, па како ће и тамо бит, бог зна. Не вјерујем ја да ће мени и та Цанада нешто добро понудит, не видим ја ни тамо неку срећу.

Мени је четрдесет једна година, да ли ћу ја моћ језик свладат, да ли нећу, какво ће ми здравље бит, каква клима, како ћемо то све подњет. Идемо у Цанаду и због дјеце, што не желимо више тамо, у оту ситуацију коју смо ми проживили. Можда ће бог драги дат нешто, не треба наду губит. Сад, кад ме буде муж звао у срједу, знаћемо који дио Цанаде је, у који град идемо.

До свега овога је морало доћи, и дошло је. То је све због политичких ствари. Не знам ко је крив за рат, али по моме свему, као да је то дошло однекле са стране. Неко је имо интереса од рата, неко је изгубио, а неко је добио. То ти је увјек било.

Док сам ја изгубила све, неко је добио још онолко колко је имо. Неко је добио бољу функцију, добио је можда бољу кућу, добио је бољи стан, воза добре ауте, то му је све рат помого. За све три стране је то исто.

Ја мислим да би требо да буде поново рат у Босни и Херцеговини јер ово није ништа сређено, као Срби су се наводно одвојили, имају и ту своју српску републику, док су нас и Муслимане опет спојили у Федерацију.

Тешко је да ја данас живим са оним сусједом који је гледо да убије мене, који је убио мојих седам рођака, који ми је убио од сестре сина, мени је тешко са таквим људима више живит. Ја не могу ту да живим, ја то не би могла више ни да гледам. Више заједничког живота између нас и Муслимана у Босни и Херцеговини, барем у Средњој Босни одаке смо ми, нема.

Нисам ја нека особа која би могла неке освете да правим. Нисам ти ја за то, немам ја те слободе ни те снаге да би ја сад могла њекоме нешта урадити. Тако да смо и одлучили да нећемо то радит, ни освете, ништа и да ћемо отићи неђе да то више не гледамо.

Национални идентитет је важан за мене. Не знам зашто, тако смо одгојени, и отац и мати били су Хрвати и вјеровали су у бога. Тако су нас васпитали да смо морали ић на вјеронаук, да смо морали вјероват, иако га нисмо видјели. Али, знамо да постоји нека сила и да бог постоји.

Ако је мој отац вјерово и моја мајка вјеровала, и моја сва родбина, е данас ја вјерујем у то, вјерује мој муж, и ја данас своју дјецу васпитавам и ја се надам да ће они васпитат своју дјецу.

По моме, нек си ти друге националности, ако си ти чојек, мени то не смета што си ти Муслиман, а што си ти Србин. Док није дошло до сукоба ишли су Муслимани у джамије, ишли су Срби у своје богумиле, није нико никоме бранио. Није ни он мени до сад сово матер усташку, док се није заратило, ни онај њему четничку, ни онај њему балинску.

што се тиче гледања на друге религије, сад је то мало незгодно. Оно док сам ја дјете била и удала се, сви Муслимани су одали нормално, и жене и све. Док ја сад видим толику цурицу, и она је се сад већ замотала, то није прије било. Видим жену сва се замотала, шта ја знам, то ме подсјећа, то ми је мој отац причо, да су то прије тако одали замотани Муслимани, значи да би се они вратили опет на оно 500, кад су они владали.

У Босни би сада било потребно да се отворе радилишта, да би људи могли радит, да не би убијали досаду. Без рада, без фабрика, без творница, овде нема живота. Политичка ситуација је ионако тешка. Све, ко нешто рјешавају, ништа не рјешавају, нешто договарају, ништа нису договорили, ништа боље не иде. Шта је боље, то је што се не пуца и не гине се, то је једино, ништа друго.

Кад би бирала између Босне и бивше Југославије, не знам шта би више волила. Било је њих добрих док Тито није умро, па онда оће овај на власт, оће онај на власт и одмах су настали проблеми. Док је и Југославија била и тад је се осјећало, ко је горе, повуче свога на то мјесто. Тада смо ми Хрвати били увијек доле. Све по већим положајима били су Срби, генерали и друго. Нама је Хрватима било и тад, нисмо могли боље проћ ко што су други могли проћ. И тад смо ми били нижег ранга. Ми смо Хрвати народ који је у Босни и Херцеговини најмање заступљен, и увјек смо били сиротиња.

Мени је драго, што смо ми на примјер добили у Босни и Херцеговини право, ко и остали народи, Муслимани и Срби. Ал не можемо ми имат право ако нас нема. Нема нас Хрвата у Босни и Херцеговини, наш је народ, хрватски, отишо. И сад они не дају да се излази. Сувише касно, јер је народ отишо. Гдје ћеш се ти сад вратит? И онај ко се врати, врати се стар. Дедо, баба умру, умрло је све и готово је.

Ја би за Босну и Херцеговину желила, кад смо ми ту већ створили неку Херцег Босну која није могла да прође ни у свјету, ниђе, коју су ето побрисали са папира. Ја би желила да су нас подјелили у три тора, да друкчије не кажем, ко стоку, нас Хрвате у један, Муслимане у други, Србе у трећи. Тако би било пуно лакше живит у Босни и Херцеговини. А пошто то нису урадили, вратили су нас опет у 91. И 92. годину, да ја идем тамо, да ја гледам кад ће онај комшија Муслиман убит мога мужа, само што је он Хрват. Да би сутра моје дјете ошло у школу да га зову, ти си усташа, ти си ваки, што књиге пишу, ви сте клали нас, ви сте усташе.

Не видим ја живот ту. А да су нас одвојили, ту живе Хрвати, ту живе Срби, ту Муслимани, па се ви пазите, па ви одајте једни другима, па сарађујте. Али ово што су направили, ово се мени ништа не свиђа. Ништа.

Било је тешко три пута ићи без мужа са четверо дјеце, можда да се никада не видимо, ал је било тако. Живиш у браку, одвојиш се од брака, састанеш се, опет се растанеш. Само ми је тешко што се морам и од овог народа растајат, то су све тешки тренуци.

Посљедња жеља читаоцима је, да виде шта сам ја препатила и због чега сам морала да идем, и да се то, наш крижни пут, не деси иком. Ето.

Коњиц

Имам 45 година. Прије рата живјела сам у Коњицу са мужем и са дјецом. Приватно смо нешто радили, тако да сам имала добар посао. У ономе мјесту гдје сам ја живила сви су имали посао, и сви су добро живили. Нећемо рећи да смо досегли стандард запада, али смо живили на једном нивоу. Скоро свака обитељ имала је стан сређен, ауто, викендицу на селу, или кућу своју приватну. Годишњи одмор се обавезно проводио на мору.

У мом граду је било одприлике негде 50% Муслимана, а оно 50% Хрвата и Срба, мало више Хрвата него Срба. Негде Срба одприлике 20%, а Хрвата тако 30%. Људи су радили и живјели нормално заједно. Не знам да је неко имо проблема на националној основи. Можда највећи проблем у то вријеме да је било да се добије стан, јер су станове дијелили у предузећима и установама.

што се тиче вјере, људи су могли сами одредити да ли вјерују ил не вјерују. Прије овог, како би рекла, плурализма, у нас је прије једноставно владао комунизам. И ко је био комуниста, он је мого остварит лакше своја права, такво је друштво било. Онда је дошо тај плурализам гдје су људи могли слободно изразит своју вјероисповјест, ић у цркву и тако.

Онда је око деведесетих година већ нека напетост почела да се осјећа, јер су људи мало превише почели изражават свак своју вјерску страну. А то се десило због тога што су људи у комунизму били спутавани, не да су били спутавани, могло се тад ићи у цркву, али једноставно, сви водећи људи на положајима у предузећима и било гдје, они су били комунисти, а ко није био комуниста није мого бити тај неки водећи.

Већ око деведесете се осјећала напетост, да ће се једноставно нешто десити, јер су почеле ове републике се отцјепат. Кад се Словенија отцјепила, затим Хрватска, онда је нормално на ред требала доћи Босна и Херцеговина.

Рат је код нас почео 92. године негдје у прољеће, чини ми се у четвртом мјесецу. Једноставно су се Срби издвојили, почели су бјежати из градова и селити се само у те српске средине гдје су они већински народ. Евакуирали су се на сигурно мјесто, јер су знали да ће рат почет. По неко је осто у граду, ал тај понеко није ни био важан. А онда су почели први Муслимани, а такођер и Хрвати, на нека сигурнија мјеста бјежат.

Срби су били запосјели сва узвишења око града и онда су једноставно почели пуцати по нама. Гранатирање је почело негдје око Ускрса, у април те године. Кад је прва граната пукла ја сам, мислим, не знам, једноставно тај доживљај вам не могу описат. Кад сам чула прву нисам ни знала шта је граната, она је прозујала изнад нас, и онда је звизнула. Једноставно нисмо знали шта се догађа. После смо се навикли и на гранате и на све. Већином се дању гранатирало, а и ноћу понекада. Било је сат два између, па онда опет тако, док се припреме. Ми смо сви били у кући. Пуно времена смо живјели у склоништу. Човјек у тим моментима не мисли ни на шта, само малтене, да преживи, ништа друго, немате никаквих других потреба.

Коњиц има своју природну воду знате, тако да није било проблема са водом. Струја се, што је и била, није смила палит у ноћи, а хране је било у неким залихицама, а нешто се и посадило.

То гранатирање је трајало скоро годину дана. Читав живот се одвијао између граната.

Ја сам напустила Коњиц у деветом мјесецу 1992. године. Ја сам била до тада у Коњицу зато што сам имала старога оца који није могао никуда и он је умро то лето. Кад је умро, онда сам ја отишла. Прешла сам у Бутуровић Поље, то је доле на Неретвици, Острожац, доле смо имали викендицу. Доле нису могли Срби гранатират. Отишла сам са дјецом, а муж је осто и даље радит у Коњицу. Четверо нас, троје дјеце и ја. Дјеца су била млада. Аутобусом смо преко српске територије отишли у Бутуровић Поље. Никад се није ишло на сигурно. Ако дођете, дођете. Аутобус је ишо из Коњица у једноме дијелу који је био заклоњен мало, тако да се није могло то гранатират. Поњела сам само особне ствари, ништа друго, торба на раме.

У Бутуровић Пољу, може се рећи, живјело се некако нормалнијим животом. До трећег мјесеца 1993. године. Онда је почела напетост с Муслиманима. То је ескалирало у четвртм мјесецу 1993. године у рат. Кућу сам напустила због гранатирања, због опасности и због дјеце. У ствари мој муж је осто у кући, није кућа била напуштена, а ја сам повремено долазила. Дјецу сам склонила на сигурније, а ја сам долазила два пута у тједну кући, и одрађивала оне све послове кућне. Било је опасно, али ја једноставно сам се осећала да морам доћи кући, а и да морам бити и са дјецом.

Било је пуцања, било је, а и покољ је био. 23. априла је био покољ над Хрватима од стране Муслимана. Гдје су год кога нашли мушкарца, убијен је тад, у селу Трусуна, а жене су заточили и дјецу. И с тим се тако живило негде три мјесеца, четири, у потпуном окружењу.

Онда смо стварно морали напустити Бутуровић Поље. Ми смо доле били у једној мањини у почетку. У почетку један Хрват, четири Муслимана, а касније је било један Хрват, десет Муслимана. Викендицу сам напустила у седмом мјесецу 1993. године. Тад нам је речено да ћемо само пет, шест дана да се склонимо. Бјежали смо у ноћи преко једне планине гдје, што кажу, ни вукова нема. Такав је терен ружан. Пјешнице. То никад нећу заборавит, неће нико од нас. Читаво оно што је остало хрватског становништва тамо, бјежали смо преко те планине. Ишли смо у збјегу сви скупа. Дану смо се крили у шуми, а по ноћи смо ишли. И тад се је по нама пуцало, није могло опасније бити. Пуцање од Муслимана. Нису тада дјеца с мном била, није нико ни за кога знао. Ја сам сама бјежала тад, таква је настала паника да нико једноставно ни за кога није знао. Нисам знала гдје су дјеца док нисмо изишли. Имала сам само оно што је на мени било, ништа друго.

Пјешке смо ишли, ишли смо два дана и двије ноћи. Ни капи воде нисмо имали. По ноћи је пала толика киша, ма небо се отворило, вјетар је толико пухо, грмело је, сјевало. Али то нам је ишло мало у прилог, јер се није ништа чуло у ноћи. Толико је вјетар пухо, сутра дан кад сам ја покушала с лишћа да росу, да кап воде узмем, није било нигдје ни капи воде на листу, знате, мислила сам барем ћу сквасити уста, ал није нигдје ни та кап била.

Дошли неки камиони, ја не знам ко је дошо по нас, па су нас довели до Прозора.

Из Прозора су нас покупили неки теретни аути, па смо ишли, преко неког пута спаса, преко Вран планине понова, до Посушја. Из Посушја смо дошли у чапљину. Али кад смо дошли у чапљину, они су такођер исто у једном прогнанничком центру били смјештени као и ми. То су били Муслимани из источне Босне, доле Требиње, Столац. Они су исто били смјештени у том колективном центру гдје смо дошли ми Хрвати. Њи је било тад 80, а тај центар је примио нас 40. И живјели смо скупа. То је био један ђачки дом и живили смо скупа ту скоро годину дана. Хранили смо се скупа и живили скупа, поново. После свега онога што су нам учинили Муслимани, ми смо дошли и живили са њима ту поново. Било је тешко, ал није ни један инцидент био. Храна је однекуд долазила, ја у тај моменат нисам знала одакле, али било је лоше. Но, они Муслимани док су били

ту смјештени, они су нешто прикупили знате, јер су хуманитарне организације долазиле и дјелиле им. Ми кад смо дошли, све се то пореметило. Али смо ишли оно у баште и крали парадајз, паприку, смокву, грожђе, да би преживили то. Рат је бјеснио свугдје околу. Није чапљина гранатирана у то време кад смо ми дошли, али јесте било пуцања околу. Послије је и чапљина исто гранатирана. Муж је осто и убијен је у Коњицу тад, од стране Муслимана. Он је убијен 22. априла одма на почетку сукоба са Муслиманима. А ја сам тек чула негдје у деветом мјесецу, кад је први конвој дошо одозгара са нашим људима, који су исто такођер остали заточени у Коњицу. Знам све што се десило с њим, али то сад нећу да причам.

Кад се расформиро онај камп тамо, гдје сам раније живјела, онда су нас пребацили у овај камп. Нисмо сви пребачени ни у овај камп, једноставно смо се распршили оно гдје је било мјеста и како је ко могло да се снађе. Пошто се ја нисам нешто боље снашла, ја сам и даље остала у кампу. Једноставно нисам могла прихватит да живим у туђој кући.

Овдје сам сад негдје око двије и пол године. И тамо сам била негдје око двије и пол. Љепше нам је било у чапљини. Бољи су услови били, био је центар града, па сте могли лако доћи и до поште, аутобуског колодвора и до жељезничког, град је град.

Овдје ми једноставно преживљавамо. Нико нема могућности да се брине за сутра. Оно што добију као данас поједу, ако нешто зараде на неким сезонским пословима то иде дјеци за школу, или за обућу, одјећу. Води се једноставно голи живот. Углавном, сва дјеца која желе ић, иду у школу. Очеви, ако имају сезонског посла, раде, мајке такође исто раде по пластеницима и обављају онај дио кућних послова, као свака мајка и Жена. Пошто је пуно развијена пољопривреда, воћарство, нађу се лакше сезонски послови.

Имам кућу у Коњицу и знадем какво је стање. Кућа је оштећена ратом, ал је усељена. Па настојат ћу се ја вратити, јер кућу сам ја правила и мој муж. Нисам је ни од кога добила на дар ни ништа. И ако се створе услови да се моја кућа испразни, да ја могу у њој живјети, вјероватно би се ја вратила. Сад се не могу вратити и кад би хтјела. Ја сам дала захтјев тамошњим властима да ми се кућа испразни. Видјећемо шта ће они одрадит.

Највећа глупост коју је човјечанство учинило - то је овај рат у Босни и Херцеговини. Ту нико ништа није добио, сви смо губитници. Ја мислим да је читави свјет, оне водеће силе да су криве, што га у почетку нису спрјечиле. Па могли су, како су год сад рекли стоп ово, стоп оно, могли су и у почетку то, а не да се побијемо, и да се покољемо, и да онда нам дође и да нам каже. Сад нам планира и заставу, и изборе, и таблице, и валуту и све могуће. Зашто то нису одма у почетку рата?

У овом рату сви смо ми оштећени, да се разумијемо, и физички и психички. Ја се осјећам оштећена физички зато што сам оперирана, што један дио тијела немам једноставно, и тако да ми је сад по среди и притисак и шећер. Све су то неке посљедице нервних шокова.

Ја мислим међу обичним људима није било интереса од рата. И за нас је то чудно, то шта је окренуло мирне људе једне против других. Ја сам живјела прије рата са својим комшијама Муслиманима и Србима, славили смо њихове празнике и они са мном моје. И баш нам је добро било. Али, ево сад се десило. Доста нам је рата, можда онима којим није нико нестало из обитељи, они не знају како је то. Онима којима је неко нешто из обитељи они су га сити. Али и мир по било којој цјени, није ни то ништа. Ако ћу ја цјели свој живот остат у овој згради,

онда боље не живит, једноставно ја не знам како наставити заједно више. Док крв није пала могло је се то све некако, послје врло тешко.

Мислим да се поново може живјет у миру, али једни поред други, а скупа никако. Онај човјек ко ми је све уништио и кажем, остала сам без игде ичега, да ли да се ја поново ??

Ево ја ћу вама поставит питање. Да ли бисте се ви вратили сад ако је на мом прагу и на мојој кући онолике рупе, гдје је мој муж убијен, ако је све моје уништено што сам стекла за 30 година брака. И сад идете ви онако погнуте главе и кажете, дошли смо, вратили смо се.

Мој национални идентитет је важан за мене. Ја сам Хрват, католичке вјероисповјести. И по држављанству ја се осјећам као Хрват. Национални идентитет, па све оно што једну нацију чини нацијом, култура, језик, нормално да је то важно. Ако ја то не могу, ако ја у свом мјесту сад не могу казати тисућа, морам казати хиљаду. Иначе боде очи ако ја кажем тисућа, онда је врло незгодно то. Ал ако ће ме у мом мјесту тај човјек примит исто кад ја кажем и тисућа или хиљада, онда то не би било никакво зло. Значи ја онда губим слободу ако ја не могу казати тисућа, одмах ја губим слободу говора, изражавања.

Мислим да мој народ има другачији смисао о идентитету сад, него прије рата, јер се то затјерало, знате пуно се то затјерало. Так се оно нешто пробудило у човјеку знате, па зна своју историју и повјест своју, зна то кроз овај рат. Јер доста тога у ствари нисам знала. Ево рећу један конкретан случај у школи. Алојзе Степинац, наш бискуп, је проглашен као ратним злочинцем, тако смо га у школи учили ми. Но, сад сам тек сазнала ко је тај Алојз Степинац био, који ће се ови дана прогласити важним, а црква врло тешко људе проглашава важним, да се разумијемо. И њих не проглашава један човјек важним. Црква као црква, ја мислим да је најјача сила у свјету, оно католичка јел. И нормално да, ако они једног човјека прогласе, значи неко ми је лаго у то вријеме кад сам ја школу учила, знате.

Ја мислим да је религија важан дио националног идентитета. Ја сам била вјерник и прије рата, и послје рата, и уз рат, и бићу док сам жива. Што се тиче мог народа, па можда мало више практикују своју религију после овог сада, знате. И због рата, и због страха, јер човјек се увјек окреће некоме ко може помоћи, а у овом случају једино нам бог може помоћ, нико други. Ја мислим да Хрват може бит и муслиман, и Србин, и католик. Знате Хрват као нација не спутава ни једну вјероисповјест. Према томе, ко жели вјероват нека вјерује, а ко не жели, фала богу, он има свој неки други правац у животу. Моја су размишљања о вјери можда сасвим другачија него обичнога човјека, јер по вјери, не може се спасити човјек само католик, да се разумијемо, мора се спасити и муслиман, и Србин, и протестант, шта ја знам колико већ тих вјера има. То значи да нису само католици исправна вјера, него сам ја рођена у тој вјери и желим је сачувати за своју дјецу и за своју унучад. А немам ништа против, нека други сачувају своје. Ни једна религија човјека на зло не учи. Нас вјера учи да опростимо, наша вјера. Што се тиче тих муслимана, нек им бог опрости, ја као обични човјек не могу.

Ја не знам како да говорим о држави Босни и Херцеговини. Ако је призната српска република, онда значи ипак није она цјеловита Босна и Херцеговина, по мени. Мислим, није више оно што је била. Па добро, Хрвати су се као народ ипак изборили за тај свој, овај национални дио, знате, имају слободе. Било је прије рата те неке слободе, ал једноставно је било, а није је било. А сад једноставно

можете отић у цркву, можете доћи и у униформи у цркви, што раније није се смјело. Било која униформа није могла отић у цркву, знате, сад то може. И једноставно мало се другачије славе ти наши празници. Чапљина комплетна, одише неком свечаношћу пред Божић, пред Нову Годину, што на примјер није случај кад сам била прошле године прије Божића у Коњицу, никакве обиљешке није било. И Божић и Нова Година је седам дана између. Ни за Нову Годину нигдје ви нисте могли видит ни јелку, ни неки украс седам дана прије. Знате како то послјије оне средине ружно изгледа, кад ви дођете сад у тако једну средину, ви уопће не можете схватити да долази и Нова Година и Божић. Ја не знам како је кад им је Рамазан, ал ја знам да ништа није било у Коњицу, ама баш ништа. И не знам како су се ти људи осјећали. Јер честита се Божић, Бајрам, ја знам у осталим земљама државници измјењују честитке. Зашто све тако и код нас није могло, ако је већ прихваћено да остане Хрвата. Зашто им се није могло омогућити барем да се види то обиљежје. А исто сам тако, чини ми се да ти дана у Коњицу, видила један велики плакат преко читаве цесте гдје је писало: Сретан вам надолазећи Бајрам, или нешто у томе смислу.

Када би бирала између Босне и старе Југославије, ја не би изабрала стару Југославију. Па не би због једне владајуће странке која је била комунизам. Једноставно треба дати прилику свима. Није ни то добро ако вас неко нешто спутава и ако ви нисте та странка, те не можете бити ни директор, ни ово, ни оно. Још увијек нам је држава ново формирана, ето још увијек ми одамо, још увијек лутамо, али ја се надам да ће то послјије избора да се ипак мало нешто деси. Треба да оживи привреда комплетна, јер ово је све омрчено, све раскомадано, све творнице су разорене. Оне се вјероватно помало доводе у ред, јер је најпотребније да људи имају поса, да раде и да живи свак. Кад људи буду имали, онда неће вјероватно бити ни оног Србина, ни Муслимана, ни Хрвата.

Опет напомињем, што се тиче моје властите будућности, немам никаквих жеља. Желила би да дјеца моја живе нормалним животом, да имају кућу или стан. Да нормално живе, тако да не морају живјет нигде у туђој кући, ни у кампу, да имају нешто, да имају поса, да раде и живе и одгајају своју дјецу. Најрадије би да сви људи живе у миру, да могу радит и зарадит, а нек се политичари договоре да сви имају подједнака права и обавезе. Овај дио, овај остатак живота ћу настојат да проживим због дјеце и да га мало продужим, зато што немају оца, па барем да сам ја уз њих.

Порука за читаоце - најрадије би да се ово више ником не догоди што се нама догодило. И да ови обични читаоци добро размотре наше патње које смо преживјели за пет година. До сад пет година, не зна се још колико. Па ако им то буде дошло у главу да они тако нешто чине, да имају једну поуку од нас, да нисмо ништа добили овим ратом, само да смо изгубили и обитељ, и куће и све.

Мостар

Муж: Имам 64 године. Цијело вријеме сам живио у Мостару, рођен сам у Мостару и жена ми је рођена у Мостару. И она је мостарка. Ја сам био наставник у школи средњој. Просвјетни радници су били увијек слабо плаћени у односу на остале, али смо ипак живјели нормално.

Ја нисам имао ни викендицу, јесам кола имао своја. Имали смо двособан стан, намјештен. Могао сам да одем на море, код пријатеља.

Мостар је имао највише муслиманског живља, па онда православаца, Срба у ствари, и било је и Хрвата, само што су већином Хрвати више били у околним мјестима, по рубу града. Али што се тиче града као града, живили смо нормално. Нико није гледао шта ко каже. Доста је бракова мјешани. Ми, просвјетни радници, могли смо да осјетимо да су та дјеца нормално живила, без обзира био Муслиман, Хрват, Србин. Сви ко један. Радиле смо и живили без проблема икаквих. Нико нас није ни за што питао, слободни смо били, радило се.

Босна и Херцеговина у односу на остале републике које су биле у саставу оне Југославије, није она тако била моћна и јака, јер имала је она сировине, али није имала у односу на Словенију, у односу на Хрватску, на Србију и по платама, рецимо које су у то вријеме биле.

Колико ја знам мало и то је већином старији људи су ишли у богомоље, цркве и джамије. А гро, могу да кажем 80, 90% нико није то, због тога и бракови ови, море бракова је мјешани. Мислим да је Мостар предњачио што се тиче тих мјешаних бракова.

Ја сам толико вјеровао у заједнички живот, јер сам као дијете почео да живим у тој новој Југославији после другог свјетског рата и кад су на власт дошле националне странке и то кад је већ почело некакво одвајање, нисам могао да вјерујем да може доћи до тога да се то све распадне и да дође до таквог крвопролића и тако прљавог рата. Сваки рат је прљав, али овај је био, јер ја се као дијете сјећам, онај рат сам преживио, али ни сличан овоме мене није био. Многи су побјегли из Мостара, ја сам остао управо због тога што нисам могао да вјерујем да може доћи, јер нити сам коме шта радио, нити сам икада иког ружним оком погледао, а не да сам се с неким свађао. Према томе, рачунао сам ко ће мени што, зашто, због чега?! По моме нема невиних у овоме рату. И с једне и с друге и с треће стране било је лоших ствари, иако је било веома добрих и финих, честитих и поштених људи на свим странама.

У априлу 92. године почело је пуцање, гранатирање, снајперисти на сваком мјесту, чији, како, од кога то, онда нормално зависно од мјеста у коме је већина тог живља. Ако је већина било муслиманског живља онда су они имали власт над овима, ако је било српског или конкретно у Мостару Хрвати су имали већину и тако даље, шта ја знам.

Многи су из Мостара осјетили да се нешто велико спрема. Моја кћерка је у мјешаном браку. Ја имам зета Хрвата. Они су отишли, изишли су кћерка и син и дјеца, а ја смо и жена остали ту у стану, јер рачунамо они ће се вратити за који мјесећ.

У то вријеме била је српска војска око Мостара и Муслимани и Хрвати су били нападнути од њих. Пошто су Муслимани били на страни Хрвата, они су заједнички рат водили тако да смо ми Срби били ти који нисмо могли нигдје изаћи, а они су ишли. Могли су да иду и у Хрватску, на море, дочим, ми нисмо све до маја 93. године, када су 9. маја заратили између себе дојучерашњи савезници.

што се тиче хране, ми нисмо гладни били. Постојао је Каритас који је бринуо о исхрани, чак шта више и нас Србе је укључио у то и ми смо добивали. Двадесет и два дана смо били без воде, без струје. Ја и моја жена смо седмицу дана живили само на тосту. Из куће нисмо смјели да изађемо. То је било оно кад је на Србе био притисак. Ми нисмо ништа криви за ту политику, пуцање са страна, одозго.

Кад је рат почео, онда су прве комшије, Муслимани већином, мало који Хрват, су били против нас. Они су нас и истјерали из стана и довели су полицију да нам

кола узму. Све тако до маја 93. године, кад је дошло до рата између Муслимана и Хрвата. Онда су нас штитили, малтене, Хрвати

Жена: То нису били мостарци, Муслимани из града. То су све силазили са села у нашој згради. Један комшија, наставник је био исто као и ми, пита мене: шта ти мислиш чији је рат? Сељачки, реко!. Ни један грађанин из Мостара, било које нације, није у рату, нит имају појма. Ово , реко, сељаци воде рат .

Муж: Ми, Мостарци, живили смо као браћа, без обзира не вјеру. Мостар је после другог свјетског рата имао 17 хиљада људи, да би за 45 година имао 140 хиљада људи. Гро људи је долазило са свих страна, са села и у индустрији радили. Прије самог рата није било прави мостараца 10%, а мостарци никад не би, без обзира на вјеру и нацију, никада започели рат.

Жена: Сва та муслиманска раја, кад смо отишли у Мостар, прилазе нам срдечно. Љубе те, грле те, те што сте ишли? , те нисте требали .

Муж: А исто тако на хрватској страни.

Жена: Ваљда што смо ми били наставници, обљубљени смо били.

Муж: Ми смо радили, поред нас је генерације и генерације ученика продефиловало, чак шта више, наши ученици су сада деде и баке које смо ми водили. Никада се ниским нисмо замјерили и ко нас је год видио, сада после више од пет година кад смо дошли у Мостар, свако је с нама фино, зову нас да нас часте. Многи су се чудили зашто смо ми отишли. Али страх, страх. Многи су главе губили, јер вреднија је била главица купуса од људске главе.

Жена: Затрован је народ био, чим су створене странке.

Муж: Обавезно је сваки дан гранатирање било.

Жена: Гранатирање је било и кад се завршио рат са Србима. Завршио се врага! Срби се повукли, а нису толико град срушили.

Муж: Муслимана погинулих до маја 93. годину рату са Србима, нема их ни једна четвртина, као у рату са Хрватима. И није толико срушено било, није толико гранатирано као касније. Касније је било много горе.

Жена: Кад су Хрвати гранатирани њих, лијеву обалу, ма, то је била лудница.

Муж: Ми смо изашли из града 2. Фебруара 94. Рат скоро да је стао. Све смо ми то преживили, не може се то испричати. Ми смо смо становали на првој линији, црти, гдје је се највише ратовало између Муслимана и Хрвата. Тамо нам је зграда била у којој смо живили. Спавао сам нормално. Сваку ноћ, то је само пуцало и пуцало.

Жена: Гранатира тамо Муслиманима. Нама нема опасности. Мени је њих било жао. Из дјечије собе смо видјели љиву обалу, муслиманску. Годину дана, ни запаљене шибице свјетлости није било. Гдје су ти људи живили, како је то живило, то је грозно. Ми нисмо стварно знали ту ситуацију. Сад ми то сазнајемо тек, да су се грозно патили ти Муслимани. Прије свега ни воде им нису дали, ни

струје. Нису смјели запалит ни свјећу. Ми смо то гледали. Нас нису више дирали. Ми смо били мирни.

Муж: Људски ум не може да свари шта се то десило, зашто, због чега, како Маса свијета није тако размишљала, то је шака људи. Ја се сјећам добро, негдје давно сам прочитао, питало је Ајзенхауера шта је рат, јер је он мјеродаван да то каже. Каже овако: Рат је један период времена у коме се убијају људи који се уопће не познају, на заповјед оних који се веома добро познају, али се они не убијају. То је веома добро рекао. Е, то је то, значи шачица људи је, рецимо, вртила свим тим свијетом.

А сад, зашто смо ми изишли из нашег града? Рат је малтене био већ завршен. Није нас нико више дирао. Али ми нисмо могли издржати притисак на душу, на мозак. Цијело вријеме човјек је био несигуран и ми смо да идемо било гдје, само гдје је мир и гдје нам неће нико ништа учинити. Дошли смо у нову средину, овдје. За нас је све то било непознато, али смо били сигурни да нас неће нико убити. Страх је најрђња ствар. Ја бих радије био гладан, али не бих страховао.

Жена: Мостар смо напустили 94. године, у фебруару. Када смо кренули из Мостара могли смо поњети неке ствари, захваљујући томе што смо остали читаво то вријеме. Кола су нам већ били узели. Онда су нам игром случајева кола вратили, нашу ладу. Онда смо нашли неку стару приколицу, па смо поњели оно основно, рачунајући да наши немају ништа. Дјеце су отишли са торбићима на леђима, с књигама. Пошто смо били у кћеркином стану, у нашем је све остало. Нисмо из нашег стана ништа могли узети.

Муж: Робу смо носили, ништа друго нисмо поњели. Нешто смо продали, али у бесцјење. Рецимо, телевизор сто марака, соба дјечија 100 марака. Скупили смо кћерки, рачунајући да иде мужу у шведску. Путовали смо с конвојом, али са својим колима.

Размјена је била тако да је одређен број Хрвата требао одавде прећи у Мостар, а Срби из Мостара овдје. То је било преко Црвеног крста, уред за размјену избјеглица и ратних заробљеника.

Жена: Међутим, није био довољан број Хрвата за размјену колико је било Срба. Хрвати нису хтјели сви да иду иако је било договорено. Нас је било сто двадесет и нешто, а Хрвата је било негдје око седамдесет. Ми смо стајали дуго, преко два сата. Хтјели су да нас врате поново у Мостар

Муж: Пут од Мостара довдје није био опасан. Ми смо били обезбјеђени. Њива полиција, ХВО-а нас је допратила, као да идемо на излет.

Жена: Само хајте!. То је то!

Муж: То је то чишћење.

Жена: То је све на фин начин, али хајте. Доста сам тога и заборавила о почетку рата у Мостару. Нерадо се и сјећамо.

Муж: Ја сањам често, она зна.

Жена: Јесте, има немиран сан и сада и увијек се враћа на то.

Муж: Када смо одлазили из Мостара било је тужно за нас. Ту смо рођени. Ту смо 60 година провели и радног вијека, пријатеље и свега. Тешко је то било.

Али за егзистенцију, за живот, за главу коју треба да сачува човјек, све се то некако компензирало, како би реко.
Ми смо вјеровали да се никада нећемо вратити.

Жена: Никад се не бих вратила. Можете мислити, у стану сте своме, не смијете упалити свјетло, немате ништа појести, нико вам не улази. Кад су њега одвели на саслушање, три сата сам ја плакала, нико мени није ушао, врата сам оставила отворена. Нико, а било је комшија. Једино кад се вратио, тројица њих су ушли, Срба који су ту били, и то све са неким страхом

Муж: Нисмо смјели навече свјетла палити, није нам нико смио ући. Вјечито су упадали унутра, носили су из куће шта им се свидило. Ниси смио ништа да кажеш, а гледао си кад ће те само повести и то је било за неиздржати.

Жена: То је била та тортура што је натјерала. Каже, што сте ишли? Кад се ја вратим у оне моменте, у они страх, па ја сам слом живаца добила кад су дошли тројица поново. Више нисам могла издржати

Муж: Овдје је све организовано. Овдје су нас јако фино дочекали. Ово је под патронатом УНХЦР-а и спањолци су ово држали. Овдје је један хетореген састав и по годинама, и по образовању, и по навикама. Нама није лоше. Најбитније је то да смо опуштени, да психички, душевно нисмо ничим оптерећени, да не страхујемо да ће нам неко упасти. Упознали смо неке људе који су исто из тог дијела, из долине Неретве, око Мостара, из Мостара, тако да нам није толико необично као да смо отишли негдје гдје нема нигдје никога.

Жена: Највише је необично што нам нису дјеца ту. Лани је била прва година кад су унуче дошле из шведске. То је била срећа. А ове године је дошла ћерка и зет. Онда је дошао син са својом породицом. Сви смо били ту, у овој соби.

Муж: Нисмо никога изгубили због рата. То је највредније. Кад неко некога изгуби за њега су сви ратови завршени, све је за њега свршено Ми нисмо и то нас држи.

У нашем стану живе неки други. Ови који имају тамо власт, Хрвати. Хрват је у нашем стану.

Не бих се вратио. Ја сам тешка срца напустио Мостар. Сад би ми било још теже да поново одем у Мостар. Ја сам био после пет година у Мостару. Био сам три дана и на једној обали и на другој. Али нема Мостар душе, нема Мостар оно што је било. Ја ни по коју цијену не бих живио тамо. Једино тај стан у коме смо живили ја и жена, да га некако уновчимо, па да нађем некакав смјештај овдје. Ал да се вратим, да живим тамо, нема теорије.

Ми смо пензионери, живимо онако, од данас до сутра. Нада нам је кад добијемо писмо од дјеце и унучади, кад се чујемо телефоном. Од једнога до другога разговора то нас као држи. Ту имамо неких пријатеља, познаника које смо упознали из долине Неретве, Мостара. Најгоре је то што смо у неизвјесности. Не знамо докле ћемо бити у том избјегличком центру, кад ћемо имати некакав свој смјештај. Е, то је оно најгоре.

Врло је тешко рећи зашто је био рат у Босни и Херцеговини, јер ми не можемо да докучимо са ове позиције. Је ли то наметнути рат са стране, нечији виши интереси неких виших сила. По мени, док је постојала некаква политичка равнотежа у свијету, између Америке и великог Совјетског Савеза са Варшавским уговором, то је некако функционисало. Пошто сада Америка као једна велесила, и Уједињене нације, и Савјет безбједности, и НАТО командују

свим, чији је интерес да се разбије Југославија, да се то распадне, да се заваду народи. Не би рекао да је изнутра. Можда је и изнутра било труло, докле, како?!

Жена: Сви смо губитници, сва три народа. Ништа ратом добро није дошло, ни за кога.

Муж: Ми смо раније 45 година живили у благодању. Сви смо скупа живили, па нам ништа није фалило. Ишли смо гдје смо хтјели, радили смо шта смо хтјели. Били смо слободни. Пошто смо ми просвјетни радници, имали смо период љетног ферија кад нисмо радили и ми би прикупили нешто новаца па смо са дјецом ишли од мјеста до мјеста, без обзира која је република. Могао сам да паркирам кола у било којем граду у Југославији, да легнем на клупу да спавам, да преноћим а да ме нико не дира. А сад не смијем испред куће да изађем па да легнем.

Жена: Сада опет, можемо живјети у миру једни поред других, а заједно, ја мислим, врло тешко.

Муж: Тешко. Послије свега овога што се десило нема повјерења. Увијек постоји црв сумње.

Жена: Једни поред других увијек ћемо живјети и дружити се, силазити, одлазити, али оно што наш народ каже, свако себи. То би најбоље било. Овдје би давно било готово да то ураде, ал ово је мука што нас нешто све силом спајају. То није у реду. Мени нико не смета, ни један народ не мрзим, никоме не би рекла ништа, ни увредљиво, само из овога што смо доживјели, најбоље би било рјешење свако себи, а да се дружимо. Било је примјера људи, и Муслимана и Хрвата, који су били људи, а врло је тешко у рату човек бити. Било је примјера да су, кријући од својих комшија, настојали бар да ти се јави фино. То је оно фино било.

Муж: Тад сам био наиван, па сам остао у свом родном граду. Сад да се зарати, сада бих, вјероватно, ишао негдје. Нешто би чинио да одем негдје, било гдје. Можда својој дјечи сада која су негдје, кад би ме примили.

Жена: Некад помислимо да нам је жао што нисмо одмах отишли.

Муж: Били смо држављани СФРЈ, оне Југославије, а данас смо држављани, ваљда, ове овдје. Ми смо и прије били Срби, а и сада смо Срби, јер тако ме мати родила. А сад, шта ће ова Босна и Херцеговина као држава, ако буде држављанство, онда ћу бити држављанин њезин. Што се тиче религије, ја сам с тим давно раскрстио. Такав сам посао радио, атеиста сам. Свугдје се сад мало више потенцира религија, без обзира на којој страни. И Муслимани сада више, и Хрвати, и Срби. Тај истиче православље, ови католицизам, ови ислам.

Жена: Свако има право на своју вјеру и треба да је поштује. Ако ја поштујем своју вјеру, онда поштујем и другу.

Муж: Рат је имао утицаја на различите религије. Велики утицај.

Жена: Искористили су вјеру да би народ завадили.

Муж: Потребан је рад, рад и само рад. Без рада нема ништа, јер нама може међународна заједница помоћ, али колико је то, док се мало не опоравимо.

Маса интелигенције, маса ствараоца који су школовани овдје, отишло је вани. Отишло је свугдје по свијету, нема ту сада фундамента, нема темеља онога на коме би могло.

Жена: Па и ово што је остало, да има могућност да се запосли, да ради. Било би боље.

Муж: Ако смо ситуирани, ако смо економски добро стали, онда нећемо се ја и жена ни чути баш пуно. Неће долазити до проблема. Тако и у држави.

Жена: живјели смо 50 година и никада више онако нећемо живјети. Било ко да дође на власт, то се више никад поновити неће. Никада не може бити боље сада, него што је било. Не може мени то нико упоредити. То је период гдје смо ми најљепше године провели.

Муж: што се тиче жеља за властиту будућност, то је здравље. Да су нам здрава дјеца и да имамо неки мали кутак свој, гдје можемо до краја живота да преживимо те старачке дане. Овдје, у српској републици, а не би се вратили у Босну. Ми смо сами, али ради се о томе што смо већ овдје навикли после тог рата. И друга ствар што смо се аклиматизирали. Поднебље нам одговара, јер је исто као у Мостару. Доста смо познаника овдје стекли. Мостар, овакав какав је сада, нема душу. Град не чине објекти, зграде, чуда, него град чине људи

Жена: Није то више што је било, а не може се никад ни поновити.

Муж: Исто тако, ја не бих живио ни у Србији. Ја сам као дијете, четири године за вријеме оног рата, био тамо, па нисам могао многе ствари да поднесем. Ето, Србин сам, а не бих живио у Србији. То је други менталитет, они имају друге резоне, они друкчије закључују ствари.

Жена: жеља нам је да не буде рата, да сви људи живе у миру. Да сви људи да живе у добру, да се пазимо, дружимо. Да се ово све смири. Што да желимо некоме зло?! Онда га чинимо и себи.

Муж: Јер, највеће је зло кроз историју било, што су се дијелили људи по вјероисповјести. А сви смо од крви и меса, а толико различити у тим некаквим. То је зло.

Кад би могла да Европа буде као једна заједница, једна држава. Камо среће да је тако, да ја могу у сваки дио Европе доћи. Мислим оно, без некаквих проблема. Јест да дијеле језици, ово и оно, али могу се људи споразумјети. Сви смо ми од кости и меса, сви смо ми људи. То је то, камо среће да може тако да буде.

Мостар

Имам 32 године. Прије рата сам живио у Мостару. Ту сам се родио и оженио. Живио сам са мајком, оцем, и женом. живот прије рата је био солидан. Од нас петеро, троје је радило. Отац имо пензију, ја радио, жена радила. Немам се ни на што жалит, није лоше било. Моја генерација није могла наћи добар посао, јер је пуно незапослених било. Било је три, четири хиљаде правника, било је електричара пет стотина, хиљаду,

гомилало се. Посо је било лако наћ некад, прије двадесет година, а пред рат на пет година није. Ја сам радио оно што нисам хтио радит.

Босна је тада имала јаку економију. Мислим, било је запослених. У Мостару је било фирми доста. Била је Предионица са 6000 запослених, био Соко 10000 запослених, био Алуминијски комбинат са 6000 запослених. Била је индустрија, а гомилала су се занимања која нису била тражена, тако да је дошло до пренапућености у неким занимањима.

Љети је Мостар био транзит за туризам. Из Дубровника дођу у Мостар да виде стари мост, тако да је од маја до септембра Стари Град био пун странаца. И тако сваке године све до деведесете.

У Мостару је било мјешано становништво. По попису из 1990. године 40% Муслимана, 40% Хрвата и 20% Срба. Али, о томе није вођено рачуна никад. Нисмо знали ко је ко, до првог метка. Ја од Срба нисам имо Србина пријатеља до рата, ни сада, а ја сам Србин. Разумијете, ја сам кум Муслиману, Муслиман ми је кум, пријатељи Хрвати, из мјешаних бракова имам много пријатеља. Ниси треба неког питат шта је, па да се дружиш с њим. Родиш се, па од малена растеш с тим људима. Сад је смјешно причати о томе, јер, живило се нормално и одједном ненормално.

Први пут сам осјетио да ће бит рат одма после избора, чим су побједиле националне странке. То је било 1990 године. После проглашења изборних резултата, осјећао сам да ће рат бит . После избора сви су гледани по својој националној припадности, то су политичке странке захтјевале од свог народа, ништа даље. Одма су гледали ко је подобан.

Прије 50 година био си комуниста, а сада су гледали подобност, јеси ли добар Србин, Хрват, ил Муслиман. Дали идеш у цркву или джамију.

Ако је побједио ХДЗ, сад они треба десет директорски мјеста да имају.

Скидали су ко год није у ХДЗ-у, без обзира колику школу има, разумијеш.

Био је овдје прије рата ватрогасац, командант професионалне чете, Србин. То је запало српске странке да она стави директора. Јер су, човјека који је исте струке скинули, зато што није у тој странци, а ставили су свог, који није за то посла, разумијеш. Све је окренуто, иста ситуација, само на различит начин упакована.

Подизање тензија је започело чим су резервисти ЈНА дошли. То је било 91. године у септембру, октобру, нисам сигуран. Дошло је пуно људи који нису одавде, који су из Црне Горе, Србије, из забити. Најмање је дошло градских резервиста, већ људи с мало мање школе, са пуно лошијим начином живота, културом. Они су дошли ту да би почели пуцат по граду, бацали бомбе, пјани ходали, раздрљени. Сметали су свакоме. Мислим, ја их нисам мого оком видит. Онда су људи почели напуштат куће. Срби су почели напуштат куће у априлу, и у марту 92. године пред сам рат. Напуштали су куће зато што им је говорено да ће их неки Хрвати и неки Муслимани убит, је ли. И то је подизање тензија. Онда, чак су и мене звали, ти како се каже, ти политички представници у мјесним заједницама. ЈНА је дјелила пушке Србима, пред рат. Само Србима, мада је ЈНА била. Разумеш, ја сам исто тако, испито сам све човека и на крају сам одбио пушку, разумеш, а сазно сам све одакле, како и где и шта, али реко сам нећу. Смишљено су урадили тај свој дио посла. Неко уз помоћ Србије, а неко уз помоћ Хрватске.

Званично је рат у Мостару почео 4. априла 92. године, и то гранатирањем.

ЈНА је почела, односно резервисти, четници, су почели пуцати на логоре и на нека хрватска насеља. Онда су ови почели враћат. То је било спорадично, петнестак, двајест дана док се није директ кренило, док резервисти нису директ кренули у освајање источне стране Неретве, лијеве обале, коју су и успјели узет послије, дваест, трицет дана отприлике.

Онда су у граду биле борбе једно четрдесет дана, па је наша војска прешла у протуофанзиву и они су отишли из града.

У то вријеме су овдје биле двије различите војске. Мислим, званично је постојо мостарски батаљон, а постојало је и Хрватско вијеће одбране. Хрватско вјеће је слушало наређење из Груда, а мостарски батаљон из Сарајева. Никад то нису биле двије зближене војске, оне јесу ишле на линију, мислим ишле су на фронт, али никад то иста војска није била, никад. Ни по начину ратовања, ни по понашању, ни по чему. Мостарски батаљон је био на неки начин партизанска војска без плата, добровољна, без униформе, без пушака за сваког војника. А ХВО је већ био обучен, униформе, сви са пушкама, са топовима, са свим.

У мостарском батаљону је било највећи број добровољаца. Ја сам добровољно отишо у мостарски батаљон, јер, шта ја знам у ХВО-у већ је радила и мобилизација и силом су водили људе на фронт и свега је ту било. Није ми никад штимала та, тај дио одбране Мостара који је био под хрватском контролом.

Увијек је нешто ту, разумијеш ти, видиш црни аутобус вози, протјерује неке Србе, сад да ја идем у ту војску то не иде на примјер, као Србин јел, и тако даље, разумијеш. Мислим, ја сам се само слободно осјећо 92. године кад пређем шантићеву улицу, кад пређем на ову страну, сада слободни дио града. На оној страни полицијски сат у осам сати, а ја морам у шест сати кући.

Свак ти је даво до знања да си Србин и да не ваљаш, и из ХВО-а, и од доброг дијела Хрвата.

Одмах у мају 92. године привођен сам на некакве информативне разговоре два, три пута. У августу ХОС ме одвео у затвор с намјером протјеривања, шта ја знам, у српски дио. Ето то је ружно јер си крив само зато што си то, разумијеш. Овде кад сам прешо ја сам овде нашо, у Срба којих је било овде, иконе на зидовима, слике светаца разумеш, а тамо нисам смио имат књигу ћирилицом у кући.

Да се разумијемо, нисам отишо, нисам имо разлог због којег би напустио кућу.

Није ме никад занимало шта људи раде у том СДС-у, никад ме то није занимало. Чак гледам да ме ни дан данас не интересује, јел ме разумеш. Осто си у свом граду са својим комшијама, са својим пријатељима, са свим својим. То је било важно за мене.

Ја сам већ те 92. године сам осто. Фамилија је већ била у избјеглиштву у Црној Гори. Али, битно је да неко од породице жив остане, разумјеш. На сваки начин смо хтјели да задржимо свој стан, своје све, јер нисмо имали никаквог разлога да то напустимо. Који је разлог, ако сам ја Србин треба напустит то или ако је овај Муслиман треба напустит, ил ако је Хрват треба напустит? Управо је то жеља ти некаквих странака била, да нас што мање живи скупа без обзира што смо ми хиљаду година живили скупа.

живот је те 92.године био никакав, али је онај ко је имо нешто уштеђевине мого живит. Ко није имо, није мого. Струје није било, осим на западној страни. Тамо је било и струје и воде. Храну су почеле дјелит оне, како се кажу, хуманитарне организације, а било је купит свега.

Са фамилијом првих шест мјесеци нисам имо никакав контакт, нит сам ја знао гдје су они, нит су они знали гдје сам ја. То је било тешко. Тек негдје у новембру сам ја прву поруку преко међународног Црвеног крста добио да ми је жена написала нешто и слику дјевојнице наше послала.

Ја сам се борио на линији одбране града. Ратовало се на партизански начин, али је храбра и другарска војска била. Мостарски батаљон је био мијешан, јер ја у ту војску не би ушо да није било свих.

И у ХВО-у је било мјешано, било је Муслимана, било је нешто Срба, али је се послје све то људима вратило. Јер, то је хрватска војска, војска хрватског народа. И сад то је мало нелогично да један Муслиман ил Србин ту буду, а ти у самом називу имаш, јел тако. Љепше звучи босанско херцеговачка војска јер ми сви живимо у Босни и Херцеговини, јел тако, и живили смо увијек.

Од почетка 1993. године смо ишли на линију према четницима, а имали приправност према усташама. Мостарски батаљон тада је већ био четврти корпус. Свако десет дана идеш према истоку, а свако пет дана према западу на овој садашњој линији, на булевару.

9. маја 93. године почео је рат између Хрвата и Муслимана, на дан фашизма. На дан пада фашизма они су нас напали. То је мало ко у стању урадит. Сад замисли да неко некога нападне, Енглеска Америку за Божић, ил за неки празник разумјеш, за Дан независности Америке. Мислим страшно, поготово на девети мај. То је дан на који не би требало се ни на кога пуцат, ни из било којих разлога, мислим у људској моралности, у људском бићу. То је дан кад је пао Хитлер.

Тај дан сам случајно био кући, спавао са 8. на 9. мај. Исти минут кад је почела пуцњава мени су дошли на врата, јер сам ја тада био припадник Армије. Ухапшен сам 9. маја ујутру у пет сати, и одведен у Дому пензионера. Тамо сам провео неколико дана.

Е онда сам одведен на факултет. На факултету сам већ мало, како се каже, прогледао шта се дешава, јер су довели жене и дјецу. Доведен је сав слој муслиманског становништва: дијете од десет дана, дијете од мјесец дана, дијете од десет година, људи од 25 година, момци, старе жене, стари људи од 80 година. Све је то било затварано. Онда су нас пребацили на хеледром. Е доле је била трагедија. Један пар, као да га видим и данас, плачу, обоје држе мало дијете од двајест дана у рукама. Около све снајперисти.

Срећом па је тај УМПРОФОР то снимимо, па су морали тај логор распустит, бар са женама. Распустили су све осим нас. Остале су двије групе по педесет људи. Педесет су сакрили у Љубушки, и педесет су сакрили у чапљини. Ја сам био у Љубушком. Нико за то није знао, осим ХВО-а. Двајест дана смо били у Љубушком, па двајест дана опет на хеледрому.

Али, кад је Армија Босне и Херцеговине направила пут, излаз према Сарајеву, кад је ослобођено Бијело поље, е тад су све Муслимане затворили. То је било 1. 2. јула. Тамо гдје је било под њиховом контролом све су затворили. Жене и дјецу су протјеривали на страну гдје је Армија Босне и Херцеговине, а све мушке су затворили.

Ја сам у затвору био 320 дана и то највише на хеледрому. Услови су били никакви. Храна једном дневно, тек толико да можеш преживит. Воде је било, ниси био жедан. За смјештај су биле двије филскултурне сале, бивша школа оне армије, како се каже средња војна школа и био је затвор који су они направили, односно зграда коју су у затвор претворили.

Ја сам био у тој сали једно два мјесеца. А у сали је било још једно двјесто људи, ко рибе у конзерве поредане. Чак су и свлачионице биле пуне људи. Спавало се на поду без спужве или на чебету. Услови за хигијену у тим филскултурним салама су били никакви. На четири стотине људи била су само два чувавца. Онда сам пребачен у школу, гдје је било исто толико људи само у учионицама. Све мушкарци, можда десет, петнаест жена.

У затвору је најљепше што ти се могло десити провокација. Да те неко провоцира је нешто најљепше што ти се могло десити. Јер, људи су одвођени на послове на којима су убијани. Ја сам рањен исто тако, рањен од војске којој сам ја правио бункер, којој сам ја гледо да направим заштиту за његову главу, а он је моју хтио скинути. Рањен у прса, само без везе, хтјели ме убит. То је несватљиво што је све без везе. Без разлога си претучен, без разлога си убијен, без разлога си заклан, без разлога си силован, све без везе. Нико ту није кривац. Кривац си само што се не зовеш како треба.

Холокауст што је био за Јевреје, сад је био за Муслимане. Исти начин, исти принцип, све.

А најгоре у затвору је била глад. Глад је била најгора. Мислим, ја сам два дана био тучен и по дани и по ноћи, ал ми је горе била глад, изгладњивање. Били смо у Дрету, једно три дана без воде и без хране, е то је било већ опасно, то је најтежи моменат кад ти неко не да јест.

Црвени крст је био долазио до распуштања хеледрома, значи до 22, 23. маја 93. године. У Љубушки није долазио, ни у Дрете није долазио. На хеледрому се појавио негдје 15. августа да региструје колико је затвореника. Они су имали ограничен мандат и зависили су од воље политичара. Јер, прво су ишли питат тадашњег шефа Херцег Босне, Мату Бобана.

Прво крену од њега па према доле. Онда они дођу, донесу нам храну, а чим оду, полиција нам узме ту храну, чак и кексе и пластичне ствари, све. Мислим неописиво је понашање, неописива је мржња ту била, прави концлогор.

Црвени крст је разговарао с нама, и кад уђе нису дозвољавали да буде полиција ту. Они су разговарали са свима о условима, с тим да то што те региструје Црвени крст није била никаква гаранција. Мене сад региструје Црвени крст, кроз минут дође полицајац, и одведе мене на поса гдје ја погинем. То је био затвор, логор без правила.

Од нас педесет што смо било од првог дана затвора до задњег заједно, можда је пет, шест успјело разноразним везама да буде пуштено да оде у иностранство.

Мислим да по свим неким гледањима, да су Дрета и Габела тежи од ових развиканих логора Мањача и Омарска. И по броју мртвих и по броју ружних ствари и на крају крајева, по дужини трајања. Ја сам био 320 дана у затвору, а ови су неки логори трајали по 80 дана, по 70.

Не могу заборавит, а опростит..... Мислим да је добар дио њи радио свој поса, разумијеш. Они који су били за тучу и тако даље, њима немаш шта опростит, мислим без њиховог извињења, како им опростит док они не свате што су урадили. Па кад кажу извини што сам то радио, онда се може опростит, а заборавит не може, ко ће заборавит, како. Ја би волио то све заборавит. Јер није свак крив. Од 500 војника двојица долазе да те туку, сад не можеш већину кривит због те двојице. Та двојица не треба да постоје на овом свјету, јер сметају.

Недавно сам срео полицајца у шантјевој улици, који је био доле у затвору полицајац, а и сад је полицајац, који није никог ружно погледо да сам ја видио. Знаш да је чак добар према затвореницима био. Ако га питаш воде, даво је, било је људи за цигаре питају и тако даље, све, ништа није ускраћиво људима. Ал сам се ја најежио кад сам га видио.

То је тај траг који вјероватно мора остати, дуго је то трајало да би се заборавило.

Размјена је била 19.марта 94. године, после Вашингтонског споразума и трајала је два дана. Само сам ја размјењен. Пребачен сам са хеледрома камионом у Мостар, мислим на ову страну.

Када сам се вратио из затвора у Мостар то су била осјећања из пјесама, то су осјећања слободе највјероватније. То је као за дијете ватромет један велики. Одлично је било.

У свој стан нисам могао ићи, нисам смио, нит знам бил тамо преживио. Људи с којима сам био 92. године су ми одма нашли гдје ћу становат. У кући једној сам био, спавао, јео. Ја на спрату а доле испод мене избјег лица. Шест мјесеци сам био ту.

Опет сам наставио у војсци бит, јер команда је одма после мјесец дана тражила кога има да се јави, јер није било људи.

У западни дио се није смјело ићи, нити су они могли овамо. Тако је било све до 94.године. 95.године се почело радит, и ситуација смириват што се тиче пуцања, па је онда кренуо живот.

Иако није било правог рата, није се пуцало, чувала се само стража на линијама. Испочетка само су жене прелазиле и то у ограниченом броју. Прво двадесет, па педесет, па онда шта ја знам двјеста, да би се на крају, како се каже, успоставила слобода кретања.

жена и моја фамилија су се вратили 95. године у фебруару. 95. године у новембру, децембру је рат званично завршен у Дејтону.

Ја не знам да ли би се икако вратио кући. То је тешко питање. Без сигурне полиције нема ту повратка. Полиција је фер, како се то каже, према својој националности, ето тамо према Хрватима, а за друге је проблем већ. И дан данас момци добијају дегењек, претучени буду и тако. Не знам, нема неке сигурности да би човјек смио отић тамо.

Била ми је жена, био ми је стари и стара, ишли су тамо да виде стан. Тамо живи један мјештанин, који има већ један стан. Сједили су с тим људима, и кажу да нису лоши људи. Ја се надам да ће некада бит могућности да се вратим кући.

живот је за мене сада ко велика замка. Преживљавање је сада, гледаш гдје ћеш који динар, марку потрошити и шта ћеш купит, шта ћеш ручат. Стална је борба. Не знам ни да ли ћу уопште остати у Мостару.

Боље смо живјели те 96. године, нег 98. године. Једноставно је сада пао стандард, пуно је пао. Ја сам у предузећу, у којем сам радио, имо нека примања, да би временом остао без примања, да би био седам, осам мјесеци без плате. Сад седмично једном радим у кафићу и то је. Живим на ивици егзистенције.

Проводимо вријеме дружећи се, идемо код комшија, комшије нама долазе, идемо ако имамо пара за кафе, попијемо кафу и тако. Мислим, да имамо гдје радит, ми би ишли радит.

То је тренутно и највећа тешкоћа и брига, беспосленост. И ако си запослен имаш мало плату, значи требају ти два, три посла да можеш нормално живит. Можеш ти хране купит, разумијеш, ал не можеш ципеле купит кад ти треба. Једино се на здравље не могу пожалит, хвала богу добро је.

Ја мислим кад би се дигао стандард народу, да би се могло поново живит у миру у Босни и Херцеговине, што да не. Не знам да ли би могло као прије, али док смо год на ниском стандарду лако нас је опет завест на пуцање. Прво су требали фабрике направит, па онда те неке ствари. Док су год важније джамије и цркве од посла, неће бит добро.

Мени религиозност није важан дио националног идентитета. Није ми уопште важно. Не придајем ни неку важност свом националном идентитету. Не знам

како да ти објасним свој национални идентитет. Србин сам, православац, мада сам више атеиста. Не знам ни да ли сам Босанац, мени се чини да сам највише Мостарац. Национални идентитет је добра ствар, у правом исконском смислу јест, а даље од тога не ваља. Чим један национални идентитет другог а маловажава, не ваља.

Нисам никад практиковао своју религију, ни прије рата ни сад. Многи људи сада практикују своју религију мало више него прије рата, само што је то пуно смјешније. Најмање се искрено пријегава религији, најмање. Те побуде су кроз друге природе.

Та национална разлика испада да је увезена, да је наметнута творевина. Преко ноћи се дошло до националних разлика, а то се отприлике десило пола године пред изборе. Рат није био због различитих религија, није. То је све наметнуто.

За рат су криви национални лидери, нико други. Све стране, само не подједнако. Свака војска, свака странка је имала свој екстремни дио војске, која је све чинила да том другом народу лоше буде, а да свој као заштити.

Ти лидери нису знали водити ни политику, ни економију земље, разумијеш, то нас је онда одвело у рат. И само су политичари имали интереса од рата. Ни један од њих не живи само од своје плате, ни један. Сви су се они обогатили кроз рат. И сад сви послје рата имају проблема како да остану на власти. Сви ће гледат да рат избије да би они мало дуже били на власти. И сви се надају да ће владат по четрдесет, педесет година, тако се и понашају, врло видљиво. Али, што се тиче глобалне политичке ситуације у Босни и Херцеговини, иде боље. Прије су националне странке освајале 95% гласова, сад освајају 60% гласова. Мада им је и то довољно за побједу на изборима, али им је бар проценат успјеха опо процентуално.

Очигледно да се то мјења, да мало више људи почињу тражити грађанске странке, а не националне.

што се тиче избора између старе Југославије и нове Босне, не знам. Стара Југославија више не постоји. А нова Босна и Херцеговина, надам се да ће кроз једно двадесет година да буде права држава, а сада, сад је расуло. Кад заживи економија, кад заживе фабрике, па онда ће се можда моћи поставити такво питање, стара Југославија ил нова Босна. Сада је рано за то. Живот у бившој Југославији био је добар. Имо си државу, био си у миру, био си сигуран, све си имо, један систем који је функционисо како тако, а очигледно лоше, док је довело доведе. Али мислим да Југославија каква је постојала, можда неће више никад постојат.

Имам жеље да падну све националне странке, да неке политичке странке крену другим правцем, да не мјере више људе по аршинима националним. што се тиче нада и жеља за властиту будућност желио би исто тако сигуран стан, сигуран посо, ништа друго. Када би био поново почетак рата, ишли би сви заједно што даље одавде. Само заједно, јер је било врло тешко бит раздвојен од породице.

Посебна порука за читаоце би била, да је важна само боја очију код људи, ништа више.

Орашје

Ја имам округло 50 година. Прије рата, до деведесете године сам живио у Хрватској, гдје сам и рођен. Прије рата био сам полицајац у Хрватској, а супруга је радила као референт, тако да смо добро живели.

Када је у Хрватској дошла нова власт, тада су дали повољне услове за мировину и ја сам концем деведесете, отишо у мировину. Супруга је напустила посао у Хрватској, и тада смо се преселили у своју кућу у Орашју. Ту смо кућу изградили ранијих година и у њу смо долазили викендима. Распадом Југославије, видјели смо да је већ на помолу рат у Хрватској, и ми смо доласком у Орашје мислили да смо ту нашли мир.

У Орашју је било мјешано становништво. У самом граду су већина били Муслимани, а сва села су около била једнонационална, хрватска. У Орашју је било све добро, вратио сам се, мало сам се тешко привикаво, али све је било добро до једно два мјесеца пред сами рат. Тада је дошло до наоружања територијалне одбране. Осјетило се да пуно резервиста, Хрвати и Муслимани, носе оружје кућама. Под призмом територијалне одбране наоружавали су резервни састав.

Тада је дошло је до постављања одређених пунктова на вањске дјелове града. Био је баш један хрватско-муслимански пункт једно километар иза циглане, према српским селима, према Лончарима. На том пункту су све контролисали. Ако наиђе овај, прође, наиђе Србин, руке на ауто, претрес, лези, малтретирања, провокације, е то је. Када су Срби то осетили, онда је дошло до наоружања Срба од стране војске. 16.4.92. године дошло је до интервенције војске бивше ЈНА да се становништво из Орашја исели мирним путем, јер је у мањини тамо, да не би дошло до неких незгодних ситуација.

Није се могло нешто баш изнети, нисмо ни осећали, ја бар нисам осећао, ја сам мислио да ће то проћи, можда та нека ратна психоза, можда неће доћи до оно баш сукоба великих и нисам ништа покушавао изнети мада сам имо пуно ствари. Изнео сам само слике и ове фотографије, све друго је остало, изашо сам у одијелу нормално.

Ја сам ишо још ових десет дана у Орашје у своју кућу, ишо и купао се кући. У кући сам имо продавницу једну што сам Муслиману изнајмио, међутим он је ствари већ иселио из куће. Бојо се, већ је знао да ће доћи до рата.

Видим да они граде, већ од врећа праве заклоне, праве на тим улицама све, значи припремају се за рат. Праве бункере код моста, Муслимани и Хрвати заједнички.

Сво српско становништво се извукло тихо и лагано из својих кућа, и нису се више ни враћали, тако да је, што се тиче Срба, Орашје било напуштено. То је трајало око десет дана. Срби су се тада повукли у своја села гдје су били у већини. Неки су се повукли у село жабови, а неки у село Лончаре. Ми смо изишли у то наше село Гајеви гдје је једно наших шеснаест кућа. То је сада порушено до краја, нема ни темеља.

У тим Гајевима смо били тога дана када је рат почео, 29. Или 30, када су почели да нас опкољавају и нападају од стране Видовице и Орашја. Ми смо имали оружје и тада смо узвратили.

Из те ватре смо се повукли назад једно два, три километра у село Лепницу. Одатле су кренуле те акције и сукоб на Видовицама. Те Видовице су они изгубили и добили Орашје.

На том селу речено је да се ту заустави и да се не иде на Орашје.

Ми тада нисмо имали доста људи и тако да смо ми те линије држали, и цијело вријеме је та линија била мало жешћа, у односу на ову страну према муслиманској федерацији на дијелу према Тузли. Та територија се граничи и с једне и с друге стране, међутим ова страна, орашки тај джеп, он је био мало жешћи. Ни они можда нису имали неке планове на ова велика српска села, али су држали се, нису дали се.

То је трајало негде до десетог мјесеца кад су поново хрватске снаге заузеле Видовице, и још једно чисто српско село. Срби, који су се ту нашли, они су се смјестили у напуштено Брчко, јер је и у Брчком дошло до тих проблема. То је било у десетом мјесецу 1992. године, и од тад се значи почело смјештават у Брчком, и од тада живимо све овде.

У Брчком сам добио статус избјеглице и овде сам се налазио при војсци. Био сам један обичан војник, ништа конкретно. Прије тога био сам у српској војсци обичан војник, нисам ништа, једноставно да вам кажем искрено, не да сад нешто се правдам, нисам нигдје живу мету видио. Био сам тамо, судјеловао сам, али никакве кривње немам.

Да је се десило случајно да сам затеко свог бившег комшију тада не би га мого, не би мого ништа учинити. Ја бар тако осећам, ми нисмо такав карактер, нисмо тако одгојени да би могли нешто учинит неком, још поготово неком кога познаш.

Услови у војсци су били добри. Ниси имо пара, али није ти ни требало ништа, храна је била добра, све си добио тамо, породица је добијала преко Црвеног крижа те помоћи нешто.

Сналазио сам се, ишо сам, доносио неку робу из Бугарске, тако прехранио своју породицу.

Породица ми је тада била овде у кући, у Брчком. Имали су једну чврсту, добру кућу, склањали су се у подруме у случају гранатирања и опште опасности. Брчко је доста било на тапети одмазди, тако да су и из Хрватске, да би помогли овим у Федерацији, користили далекометне те топове и то. Кад је било гранатирање народ се склони. Али, већ се народ и привико, тако да није било неких психоза. Јест мало било кад су напади близу на тим линијама, па мало, да ли ће Брчко заузети ил неће, да ли ће народ морат опет бјежат. Било је мало те психозе, али обзиром на чврстину неких наших снага и није толико народ био у паници, тако да се живило углавном солидно. Живили смо скромно, у туђим кућама где се и сада налазимо.

човек да вам сад прича како је се осећао кад је напуштао кућу, па, кад сам видио да и други тако, лакше сам преболио то. Рецимо да ми је неко онда нешто на кући направио, док сам био у кући, да ми је разбио прозор, теже би то поднио.

Овако изгубиш кућу, отишо сам и помирио сам се да главу спасим, првенствено да сачувам своју породицу. Међутим, нисам ни размишљао о тој имовини, али сада је обратно.

Сад смо сви живи који смо живи, изгубио сам брата једног, два рањена сам имо, а ја сам нетакнут, ја нисам нигде ништа оштећен.

Е, сад је проблем око имовине, да ли размене, да ли продаје, међутим морам регулисати ту мировину, морам сад бити становник федерације, морам се вратити.

Сад ћу покушават да се вратим, бар подњет захтев за повратак, да добијем документа њихова да би остварио право на мировину.

У Орашје се већина не жели вратити. Што се тиче мене, ја би се сутра вратио у Орашје, јер сам се ја иселио из Хрватске гдје сам живио двадесет година. Ја бих се вратио у Хрватску, тамо сам имо стан и станарско право. Тај стан су ми узели. Они су тај стан дали за своје потребе полицији.

Моја интенција је да је Орашје један мало тежи случај, што се тиче враћања људи. Мало је тамо крућа једнонационална хрватска власт, мада живи мало и Муслимана.

Међутим, они по својим неким стварима не дозвољавају неки мирнији повратак. У односу на тузланску страну колико сам чуо, Орашје је једна мало екстремнија страна. Због тога већина Срба, по мом вако разговору са људима, не изражавају вољу да се врате, али изражавају вољу да врате своју имовину, да дођу у посјед своје куће, као и ја сам.

Ако се створе услови, политички услови да се могне вратити, али да се створи мултиетничка, као и овдје у Брчком, полиција, царина, опћина, да створе се неке те структуре мјешовите, некако би онда било лакше за повратак, то је кључ. Ако то буде једнонационална тамо и једна ХДЗ главна водећа странка, не вјерујем да ће народ уопште тежити за повратак.

Ја изричито имам вољу, мени уопште не би сметало, јер ја знам, вратио бих се из својих неких разлога, нешто би рјешио своје, своје егзистично питање.

Ријешо би питање мировине, рјешио би пуно ти питања, замену куће, ту продају. А да ли би се осећо сигурно, о том по том. Ту би требало проћ мало времена, али ја би сад, овог часа ишо на повратак и највероватније да ћу ићи, поднети захтев за повратак да дођем у посјед своје имовине, јер друкчије нећу моћ доћ. Значи то је више економски потез што би људи користили право повратка, али сви изражавају да не би тамо било живота. Јер управо, примјер један да вам кажем, контактиро сам са неким њиховим у полицији преко тог једног пријатеља из хрватске националности. Добро, он мене не зна, није хтио да иде у друштво да сједне, неће са Србима сједити, јер он је рањен, а треба неку помоћ. Он ће можда и учинит неку помоћ, ал неће да види, не ради себе него да га не виде други, значи они не желе да се Срби врате, да се посећују, они то одбијају.

А шта се догодило даље. Више страха постоји за повратак у Орашје, зато што струји неколико књига о ратним злочинима. А то су све обични људи који нису уопште били у команди. Баш из Орашја ове људе знам који нису судјеловали у неким командним структурама, били су обични војници, морали су се одазвати на оне све војне позиве и тако да су бранили тај дио свој становништва.

Међутим, и они се третирају као ратни злочинци. И ти људи се још боје, не знају да ли су још на тим неким њиховим списковима, да ли је то амнестирано.

Међутим, многи са списка, сви они се крећу, ти људи код нас на нашем, у Српској Републици, али ми то не знамо тако ко они. Зато је људе мало више страх. Мада сам ја био у Орашју три, четири пута са људима хрватске националности, водили ме, ишо сам у своју кућу, затеко сам унутар четири породице, Хрвати и Муслимани.

Своју кућу сам задњи пут видо прије једно пет дана. Стање куће је добро, нема никаквих проблема. Кућа је сачувана прилично добро, осим у горњем дијелу гдје је војска била, па је то уништила, купатило и то, али то ове породице све одржавају, већина намештаја мог је остала.

Овдје жена и син живе са мном. Син је завршио школу, па и он нешто заради за себе и тако.

Ми овдје у Брчком тренутно осјећамо једну велику неизвјесност. Неизвјесност је зато што не знамо шта ћемо? Да ли ћемо размјенит? Да ли ћемо се вратит? Да ли ће бити могућност за повратак у Орашје?

Та кућа у којој ја сад живим, тај власник Муслиман је био код мене у гостима, ја сам њега лепо угостио, он је попио кафицу, видио своју кућу да је у реду. Он је био у Њемачкој иначе и прије рата, он се снашо у животу, тако да му и није толико циљ да се врати у ту кућу. Ја мислим да се неће враћати, тако да ја не бих имо проблема што се тиче тога, јер тај има и у Њемачкој кућу и у Федерацији је купио кућу.

Посла овдје нема, не може се наћи. Нико ништа не ради, моја породица и ја живимо, овако, сналазимо се. Купим ауто, продам, зарадим који динар ето преживљавам с тим. Имо сам неку продавницу, радио сам мјешовиту робу, међутим, мало су и порези и те дажбине велике, и нисам могу одржати, и сад радим ово. Углавном опет некако човек пролази, зарађује на тај дивљи начин. Сва срећа здравље је супер. Ја се са педесет година добро осећам. Супруга је мало, вјероватно је можда рат мало дјеловало, оболила на срце, има срчане сметње.

Да Вам кажем како је све почело.

У Хрватској је прије рата било мјешано становништво и било је доста Срба. Није конкретно у оном мјесту, у Врбовцу, тамо није било довољно, али мало даље, рецимо двајест, тријест километара у Бјеловару, тамо је било огромно Срба. У Хрватској ја сам живио нормално, нисам ни планиро да ћу тамо оставит стан и ствари све.

Сви они моји пријатељи који су у полицији били, који су хрватски држављани били, и ја сам тада био хрватски држављанин, они су се приклонили једној оној националној партији ХДЗ-у. И од тада је већ почело, већ је се осјетило раздвајање тих људи, пријатеља, кућних пријатеља. Одвајали су се у друштву, видило се да те избегава.

То је било 90. године, већ је тад почело. Успостава власти била је 30.5.90., значи ових шест месеци ја сам још радио тада. Тада сам пресељен из Врбовца, као због потребе службе у Дуго Село, ближе Загребу, јер је било пуно Срба у полицији у Хрватској. Србе су тада разбацали у више тих општина, СУП-ова, да не буду хомогени на једном мјесту.

Тензије су се почеле дизати 91. године. И то због политике осамостаљења и жеље да се буде једна цјеловита држава, и да вам кажем, Хрвати су највише инсистирали на самосталности својој, то и сада њихов предсједник говори. Иза њих су Словенци, који су исто желели да се осамостале.

У цијелом пријашњем животу су они говорили да их Београд пљачка. Они су желели да ту добију оно море и то све, јер су сматрали да сав туризам и сви приходи иду за Београд. Да Београд вуче себи и изграђује нека мјеста. Они су инсистирали на самосталности, то им је био циљ да се одвоје од Београда, од Србије, да изађу из Југославије, јер су сматрали да им је то тежина, да сиромаше, да постају сиромашни због њих и хоће да буду свој на своме.

Сви су живили на неком, како да кажем, на братству и јединству, слоги. Међутим, Хрватска је желела од некада да се осамостали, па је тих година раније, рецимо 71. године, сећам се кад сам дошо у полицију, тада су већ имали тај свој масовни покрет, гдје су под призмом Матице Хрватске хтјели да се осамостале.

Нису успјели, тада је Тито то сузбио. Дошло је до 81. године, дали су да Косово покуша тај исти принцип, да не би они себе излагали, међутим ни тада није успјело на Косову.

Онда је дошло до 91. године. 91. године је дошло до распада Југославије и осамостаљења Хрватске.

То је све узрок рата и онда се рат прењео у Босну. У Босни се сматрало да га неће бити, три народа имају иста, једнака права. Међутим, дошло је да су се два против једнога удружила и тако је дошло до рата и великих разарања.

Кривци за рат су сви, само једни више, једни мање. Кривци за рат су они који су хтјели самосталност, који су заговарали самосталност са изласком из Југославије. Мјесто да су тежили да побољшају односе у Југославији, стварањем те прве Југославије тада 18. године, значи требало је њу само доградит, она је требала да се изграђује на некој демократској основи. Требали су да је одржавају док се не ојача, што кажу док дјете не нарасте. Кад је дјете нарасло хоће да се отцјепи, тако су и они чекали погодан тренутак. Значи, ту су кривци највише ови који су хтјели самосталност, Хрвати и Словенци. Затим, било је и националиста у српском становништву, и они су опет имали своју идеологију.

Сви су прије рата живили ко браћа, живили су, женили се и удавали се, то нико није толко гледао. Мирни људи једни против других окренули су се зато што је дошло до формирања националних партија. Те националне партије су узрок највећи.

Свако је почео се бусат, дошли су велики Хрвати, велики Срби, сви велики у тој националној, као спасиоци те нације. Они су кривци што су народ довели до растурања и до просјачког штапа.

Мени мој национални идентитет није нимало важан за мене, ни најмање. Мени је битан само грађанин, поштен човек с ким можеш сарађиват као с човеком од интереса да све добро живи. Тај национални идентитет ми је најзадњи, ја сам пуно пута говорио да ми је то најмања важност.

Срби су у Србији, православци су овде, ја не знам, ту сам негде између. Срби су у Србији, ја сам у Босни, ја сам значи босански православцац.

То значи нешто што не припада, јер Хрват не воли Босанца из Босне Хрвата, а ни Срби у Србији не воле Босанца. Значи из Босне је специфичан народ, гостољубив, свугде отвара, прави људи те увек добро дочекају, добро те угосте и све, значи људи су који се воле дружит. Међутим, нигде ниси добро дошо. Било је потешкоћа и у Србији, моја породица је била у Србији, код фамилије, код родбине, па нису наишли на разумевање.

Нама религија уопште није важна. Ја нисам никад ишо до сада у цркву, сада видим обичаји су такви, па сад цјеним то. Сад то пратим, прије никад нисам ишо у цркву ради свог посла, јер сам био у полицији, то није било спојиво. Комунизам је и то је било некако раздвојено.

Ко оће да вјерује није брањено ником, мого си да се определиш, оћеш да идеш у цркву, оћеш све своје славе. Али, ко је био у полицији, а био је и у савезу комуниста, то му није ни падало на памет. Ја нисам ништа ни славио. Ишо сам ја на славе код браће, оца и родбине, а ја никад не.

Срби су прије рата слабо посјећивали цркву, сада је далеко бројчаније. То је управо због тих странки које су за собом повеле. Те ти си Србин, или онај ја сам Хрват. Хрвати су већ билли хомогени, они су стално у цркви, њих је црква и одржала. Хрвати су више држали до те вјере него Срби. Али, Срби су се у овом рату мало окупили око те вјере и око тог поштења, међутим да ли су то нечији интереси и тако, не знам.

Ја сам у рату био у полицији па сам имо неких тих сазнања. Било је неких тих свећеника који су проповједали неку само своју ту националну бит, што каже самонационалну ту своју структуру, врло изражено. Нек је вјерник ко хоће, али немој да то буде на штету другог, то је грешка. Ти можеш да посјећујеш цркву и да будеш духовно на нешто опредељен, да ли исто и овај крст и онај крст. Кад би ишо у историју свега постанка и настанка и то су била браћа, значи и Срби и Хрвати, али је само грешка код појединаца који су то злоупотребили.

Хришћанин нек буде хришћанин, али он је злоупотребио то, он је тај народ окупио ради својих интереса у Хрватској. Стално се враћам на то.

Рат је овде био због различитих религија, кажем од религије је и кренило, од тих националиста. Били су за само једну своју нацију, да је она једина која је права, они су то покренули народ и масе, и они су довели до тога. Ја никад не кажем да су свећеници криви, али сви ти који су се пробили, они су националисти. Он је сад дошо у цркву, а прије није ишо, он је гледо само свој интерес.

Могуће је да је интерес од рата био и свјетског карактера. Управо на тај начин, на ту карту да се разбије та хегемонија братства и јединства те бивше Југославије, то је могуће. Ја би реко да је интерес Америке да инсталира своје базе на овим просторима и Њемачке. Све базе су пресељене овде, значи те базе треба стационарат мало ниже доле према Косову. То је циљ померања, јачања тих утицаја на источни дио свјета.

На овим просторима није ништа дошло добро са ратом док се не скину ови. Кад се скину и демократизација дође, ја вам кажем, ја се волим ослонити на брата који је богат а не на онога који је сиромашан. И ја сам исто више за запад јер знам да боље живе, економски су јачи, а људи снажнији.

И Мађарска је до јуче држала пушке на граници. А сада се нормално понашају и богатији су постали од нас. Мађари, који су били далеко иза нас, чим су се значи ослободили једног источног јарма.

Значи да у сваком случају треба се према западу везат, без обзира на све ово. Јер, да нису дошли Американци и не знам, све те снаге, ја би још био у рову, овај би мене још држо у рову да се борим ко дивљи народ. Они су нас значи спасили, не гледајући сад кад би ишо анализирати све какву су стратегију доласка примијенили.

Прво да заратиш па владаш.

Али, углавном сад су они мировњаци у правом смислу.

што се тиче економске ситуације овде, потребно је да се почну изграђивати објекти, неких мањих капацитета. Нека само прораде предузећа. Овако гледајући изгледа да није никоме циљ да прораде предузећа, већ је лакше га откупит у неком сакатом дијелу, мислим ако је у лошем стању.

Сада овде у Босни испливали су велики власници творница, а остала велика сиротиња, нема средњих. Дошло је до пљачкања државе. Значи појединци су добили за мале паре творнице, и сада нормално он ће све продат, па и раднике. Ја знам појединце који сад имају своје робне куће, имају свој ланац продавница, месница. Био један обичан, не знам да ли је имо да купи добро ауто, а сад кад чујем да он тако, значи то је пљачка државе.

Ја се надам да не би поново требало бити рата, него би требало само смјењиват све те исте који су овдје довели. Да се нико не нађе на неком положају. Значи све нове људе довест, млађе људе са неким погледима грађанског живота, не националног. Да не гледају кроз националну природу и боју, да гледају само квалитету живота и на будућност да би се боље живило.

Да ли људи могу поново живјети скупа као прије, тешко је рећи. Мора проћи доста година, јер су људи, и са оне стране и са ове, доживили разне ставари.

Има људи који су рањени, доживили су у породицама неке трагедије и они ће тешко, тешко се с тим помирити.

Погледајте Брчко. Па Брчко им је пример почев од слободе кретања, слободе изражавања, слободе радног мјеста. Ја сам контактиро са овим у општини код нас и био сам са овим Муслиманима који су допредседници, заменици, секретарице Муслиманке и све лијепо.

Мени ништа не смета и тако једна мешовита, то је једна будућност овде, то је знак и за сигурност људи да могу да се врате. Тако се да догодити исто и у Орашју и у другим мјестима. У Тузли знам неке Србе који су се вратили у Тузлу и немају проблема, али Орашје је опет мало тежи случај.

Орашје је мени на срцу, живио сам у Хрватској тако дуго, па сам тамо кућу направио, значи толко ме је вукло у тај родни мој крај. Ја сам отишо рано у Хрватску, као младић, и већи сам дио живота провео у Хрватској. Тамо сам зарађиво и било ми је добро, а овде сам градио кућу зато што је то моје родно место, што сам ту живио са људима, и Муслиманима и Хрватима.

Али, ја не видим да ћу тамо повратком добити посао, да ћу нешто моћи радит, или дјете ту не видим, ту нема будућности ништа.

Брчко би требало бити узор за све. Оно је постало мултиетничко и испуњава све обавезе.

што је најбитније човеку, то је слобода кретања, да се слободно осећаш. Мада ја не кажем да ће се Муслиман осећати још сигурно, али он већ може доћ, може своју кућу поправљат, која је кућа слободна, и градит, значи слобода је најбитнија.

Између старе Југославије или садашњу ситуацију, тешко је рећи шта би изабро. У старој Југославији живили смо добро, а да смо могли још боље, то стоји. Оној старој Југославији требало је промјенит нешто мало, ићи на нешто демократскије друштво. Владали комунисти чврсто, они комитети били, свака општина комитет. Они би рекли јесил ти подобан ил ниси. Ако си и имо стручну спрему, а ниси члан савеза комуниста, ниси подобан, ниси мого ништа. Значи ту је требало мало ту демократију поправит. Међутим, не могу рећи да је ово сад боље. Никако није, јер немаш слободе.

Да је оно остало онако како је, само са неким побољшањима, онда би било најбоље друштво. Са мало рада могло се добро живити.

жеља је моја да се вратим својој кући и да могу нормално да остварим своја права, да ми се дете може запослит и радит. То су жеље сваког човека, немам неке посебне жеље, значи вратит се својој кући или своју имовину адекватно да продам и изаберам си где ћу градит нову кућу и да се ту скрасим и да живим.

Обзиром да је друштво сад осиромашило, привреда не ради, ништа, врло ће тешко бит тражит неко запослење, али видећемо. Углавном само треба побољшат слободу изражавања, слободу кретања. Слобода кретања је сада најбитнија за Србе у другом ентитету. Ту треба ићи на то, то је за сад исто кључ, онда би се процес повратка имовине лакше одвијао. Овако си у страху, не смијеш отићи тамо, бојиш се затвориће те, осудиће те у одсуству.

Моје жеље за Босну и Херцеговину су, да се направи мултиетничка власт, суд, да ни један нема претензију, да сва три народа имају иста права и да имају своју конституивност, да су једнаки у свим доношењима одлука. Значи да постане једна мјешовита бивша Југославија, да постане мала Босна, да постане бивша Југославија састављена од три иста народа са истим правима и ништа више. Никако да дође један народ и да он буде главни, без обзира на бројно стање.

Кад би био поново рат, ја би отишо за Аустралију или Канаду, која год би земља давала уточиште за азил. То би ја направио. Никад се више не би борио, нит би

био уопште на овим просторима. А земља која би дала азил, још да је климатски добра, из ње се никад више не би вратио. Мада ће се они просторно успоставити. Ратови се воде сваки четрдесет, педесет година, то је значи, 18, па 41, па 91. година. То је значи неко нестабилно подручје.

Али, ми сви, људи који смо за свој крај, тешко би поднели да нису у својој домовини, врло тешко.

Порука за читаоце би била - Телевизија не даје никад објективност, не знам, из неких разлога, вјероватно је и то у служби нечега. Али, ово што сад ја кажем то сам говорио из дна душе и то осећам. Поручујем свакоме да избегне свакако сукобе и рат.

Ако виде да политичари воде ка рату, тражити промене тих политичара, у сваком случају само избегавати сукобе. Ништа нам то није допринело, ови који су наштимали били су бистрији па су отишли са ових простора, вратили се опет, ништа им се није десило, значи ништа није изгубио фактички само је добио.

Значи ми који смо остали овде, најгоре смо прошли. Сваки сукоб је опасан и носи само зло и ништа више. Значи, само избјећи све сукобе и ратове и зезати се, само не ратовати. Боље да сам отишо негде, азил потражио, сконио се годину, двије, пет, и да сам дошо ако има услова вратити се кући.

Али, нисмо ми мали обични људи криви, то је неко од ових наших који нас воде, они су то криви и допринели, и сад се то покушава вратити у првобитно стање. Немојте ми се захваљивати, ја вам се захваљујем, реко сам све како мислим, нисам ништа увељићо, нисам ништа одузео, све што вам ово говорим и стојим иза тога. Другачије не, то би било прича још, могло би се причат, али не, боже мој, најкраће, сажето све, уопће моје виђење у томе.

Приједор

Ја имам 55 година. Прије рата сам живјела у Приједору. Нас петеро је живјело скупа. Живот моје фамилије је био сасвим солидан, јер последњих десет година, пред рат, радили смо сви у породици. Имали смо двоја кола, велику кућу на спрат, гаражу, љетну кухињу. Ишли смо на море сваке године. Било је лако наћи посао. У Приједору је било предузећа; Селпак, Мира Цикота, производња кекса и вафла и бомбона и чоколада, још једна фирма доле у Брезичанима, производња сокова

Становништво је било мјешано у Приједору. Гдје сам ја била запослена нисам знала колико је било једних, колико других, колико трећих, док није заратило се. Нит ме је то занимало, нит ме је ко питао. Кад је запослење било у питању, била сам и у савјету, никад нисмо рекли овај је Србин, овај је Хрват, овај је Муслиман. Запошљавали смо по неким критеријима својим које смо имали у Правилнику.

Био је сасвим другачији однос религије у односу на сад, у току ратног стања. Није било да попови и ходже народ хушкају на ову или ону нацију. Ишло се у цркву. Муслимани су најмање ишли, само Рамазан кад је петком кад се та джума клањала, и то можда десетак, петнест људи изиђе из джамиие. А недељом сам видјела Хрвате и Србе како иду у цркву. Нит је ко коме сметао, нит је бранио.

Мени су се више допадали лидери прије десет година који су били на положајима у Југославији, у Босни и Херцеговини и у свакој републици. Пред рат су на власт дошли националисти, које ја не подржавам ни дан данас, јер не

раде уопште у интересу народа, него за свој лични интерес. Прије рата, политичари Југославије док смо били, ту су били заступљени и Бошњаци, и Срби и Хрвати, то је било једно предсједништво, нису се републике разликовале, све су имале иста права и исто учешће у највишем органу власти. Сад, у овом периоду, се разликију. Једни вуку на свој рачун, једни вуку на своју страну. То је што се мени не допада. Мени је стварно жао распада Југославије. Било је далеко боље за све и једну републику, не само за Босну и Херцеговину. Рат је у моју општину дошао 23. маја 92. године. Ми смо двадесет дана радили нормално и Срби, и Муслимани, и Хрвати. Срби су 30. априла заузели власт. Примјетила сам пуно непознатих људи у Приједору, као војска. У нас је био гарнизон, служила се војска у Приједору, али то нису били млади људи. То су били старији људи, преко двадесет пет, тридесет, четрдесет, до педесет година.

Све је то мене забрињавало. Кад излазим од своје куће, пролазим крај Дома официра. Била је ту и једна љетња башта и рибњак, пекла се риба, и они ваљда ту долазе на доручак и ручак. Међутим, 30. априла кад су они преузели власт, ја сам пошла ујутро на посао, Неколико дана прије 30. априла, кад су они преузели власт, рекла сам једном свом колеги, реко: Мени ово не мирише на добро. Каже: што? Реко: Пуно ми непознатог свијета у Приједору. Каког свијета? Реко: Војске, и то екавски говоре. Ја кад идем с посла или до продавнице, сретам њих, екавштину говоре, реко, ал највише има Србијанаца и Црногораца. Ма, није то то! Тај колега ми је Србин. Кад сам пошла 30. априла ујутру на посао, стоји десет на једној страни, десет на другој страни, десет на трећој страни. То је једна раскрсница. Ја сам видјела да ја ту никога живог не познајем, нит ми ко вели добро јутро, нит ишта. Кад сам прошла поред СУП-а и Општине видјела сам вреће пијеска и митраљеска гњезда и онда сам у себи сконтала, да су они преузели власт преко ноћи, пошто је председник био Муслиман у општини. И одмах је преко радија рекло да су они то морали тако урадити јер су Срби угрожени у Приједору. И ја назовем мужа, кажем: Кад пођеш, немој реаговат ни нашто, не окрећи се, на посао мораш ићи, ал они су ноћас преузели власт. Ал нормално се хода по граду и тако Тако је било двадест дана до двадесет трећег маја. Петак је био. Они у задње вријеме нису залазили у муслиманско село, ту је ТО, Муслимани. Тако, ако је српско село, Срби су били у ТО. Они нису залазили код нас у наш дио града, мост нас дијели. Међутим, тај дан они су кренули горе, према Хамбаринама. Њих четворица. Наши су их, та ТО зауставила и питала гдје ће. Наводно да је дошло до сукоба између њих, и као наш је пуцао и убио је једног војника. Али то је опет намјештаљка била, јер одмах су за њима кренули тенкови, јер они нису могли ни јавити ни да је било, ни да није било. Тенкови су кренули и почели су тући Хамбарине. И онда се врате поново на Козарац и онда су два три дана тукли Козарац. Тукли, тукли... Након десет дана, појавила је се једна табла. Гдје је била табла Козарац, ставили су село Радмилово. Радмилово село нигдје није било у Приједору, ја нисам Приједорчанка али нигдје није било Радмилово село. Радмило се звао командант војске српске у гарнизону правом, редовне војске. И доводе из Енглеске новинаре са камерама Једна професорица говори енглески и она њима каже ово вам је српско село Радмилово које су уништиле Зелене беретке. И мени једна моја колегица Српкиња, која је живјела у Козарцу каже, а избјегла је из Козарца код Муслимана у Приједору, велики пријатељ, и задесила се ту ноћ, каже: Ја сам волила да сам у земљу пропала него кад показа моју кућу у Козарцу као то Радмилово, а не као Козарац да су уништили Срби, него Муслимани уништили Радмилово. Ја у Приједору више не живим, ја одлазим! . Исти дан је отишла за Београд. И тако је почело.

Слиједеће седмице, један дан ујутру у пола пет само пуцњаву чујеш. По башти гранате сипају, куће горе из чиста мира, у пола пет. У пола пет поподне ми смо изишли и ја се предала четницима.

Ујутру сљедећи дан, до десет сати су само ишли оружјем око кућа и избацивали народ из кућа. Сви су непознати били, сви су били с брадама, мараме свезане на глави, оружје око појаса, бомбе, ножеви до кољена. Ја сам излетила из куће, пошто је нас шестеро у кући било. Пита: Колко вас има? Реко: Петеро. Каже: Излазите!, да нам Алија мајку балинску, Зар вас још има по кућама?! . И ми смо изишли, руке у вис. Претрпаше мушкарцима джепове. Кренули смо, не знамо куд. Мени је било зло на мосту. Они су ми донијели сока, умили са тим соком, дали ми да се напијем мало. Кренули смо и пред МУП. Тамо стоје три, четири аутобуса. Аутобуси су скоро сви пуни, за Омарску, за логор Трнопоље. И жене и мушкарци. Сви, и Хрвати и Муслимани. И случајно двојица, тројица колега од мог сина угледају нас и питају: Куд ћете ви тета? Реко: Идем у логор. Каже: Хајте ви са мном. Имате ли гдје? Ако немате да вас водим код своје маме. Реко: Имам. Каже: Хајте са мном! Они њему псују. Они су мени на списку!, говоре. Ма, кад сте радили спискове? Кад сте спискове радили? На свакој згради, на свакој српској кући, на свакој продавници државној је снајпериста. И кад смо прошли поред пијаци, једно десет лешева је било на пијаци. И то су поубијали оне шиптаре који дођу рано ујутру да отворе трговине, пекари, сластичари и тако. И њих су поубијали на пијаци. Један виче: Немојте гледати тамо, тамо су лешеве, већ су и неке прекрили!. Неко виче: Убили су ми брата. Ено га лежи на пијаци. И тако да нисмо отишли у логор. Били смо у кућном притвору и онда су мене позвали на посао након мјесеца и по дана. И ја сам почела радити. Сви они моји пријатељи, моје колеге с ким сам радила прије, коректно су се односили према мени за та три мјесеца док сам радила. Радила сам јуни, јули. Август сам била на годишњем одмору, а од првог септембра су ме пензионисали. Син ми је са колегама Србима отишо два пута са тачкама и довели су, брашна, уља, шећера, детерџента, кафе. Хране смо имали, нисмо се патили. Ал сам се патила што сам дошла у комшилук гдје не познајем људе. Не познајем те људе тамо, а струје нема. Морала сам ићи молити људе да тамо кухам крух. Круха није било купити.

Ми смо били овај нон-стоп под тим страхом. У туђој кући смо прије свега. Прво смо били у стану код једног рођака. Било је тијесно. Послије нам једна Муслиманка дала кућу. То је за мене непознат комшилук био. Све су били Муслимани около, али они по читаву ноћ ходају тим муслиманским улицама. И онда зађу комбијом и каже, дај личну карту. Покажеш личну карту, Муслиман, у комби и одвезоше. Из чиста мира тако су купили народ. И ми од тог страха та три мјесеца, четири док смо били у Приједору, нисмо обукли пиджаме за спавање. Ми смо у спавали у тренеркама, само патике скинемо, сједећи мало откуњамо по ноћи, по дану мало и тако. Нисмо никад легли ко људи, јер нон-стоп само чекаш да ти неко покуца на врата. Мене су лично обилазили мужеви од мојих колегица, питали да ли имам проблема, да јавим на телефон. Ал није то то. Дође неко кога ја не познајем, па ми не дат прић ни телефону. Напустила сам Приједор и ишла сам у Бања Луку. У Бања Луци они су организовали превоз Бошњака до Влашића горе, до Сметова. По седамдесет марака по особи, агенција једна. Из Приједора смо ми кренули нормално, међутим они су нас остављали по тридесет километара од разграничења, у шуми, па су људи пјешнице ишли. Ми смо имали срећу да смо назвали Травник и да је дошао, од мужа ми од сестре син по нас колима, па смо дошли колима, тако да нисмо пуно пјешачили. Можда смо десетак километара. То се никад не може описати, нит се може избрисати из сјећања.

Овдје, у камп, сам дошла фебруара 93. године. Прије тога ја сам била у шипаду, у Зеници. Услови у шипаду никакви нису били. Патила сам и овдје годину дана. Кад погледам у ова брда ја плачем. Приједор је раван, нема брда, а ово као да ме гуши, као да ће пасти на мене. Такав сам осјећај имала кад сам тек дошла. Међутим, сад сам се и навикла.

Овај живот овдје, на страну и то што се стварно фино и добија, није никакво рјешење. Људи посјећују, имају доста пријатеља и комшија из својих мјеста. Мени је једина окупација сад овај мој посао, и то унуче што сам добила. Да није то, не вјерујем ни да би остала вако дуго у овом насељу.

Нама је највеће оптерећење тај повратак, да ли ће бити и кад Ми смо сад исто оптерећени као оно 92, 93. године са ратом. Људи само о томе размишљају и о томе причају. Иду у посјете и враћају се са неким емоцијама од кућа. Већина свијета једва чека да се врати на своје.

Имамо рођака у Њемачкој, шведској, у Америци Они нас и зову и вани да идемо, ал ја нисам помишљала до сада, ал сад губим наду за све то.

Разочарана сам са тим Дејтонским споразумом. Прво ми смета што су дозволили да добију статус републике. Бошњаци су најбројнији народ у Босни и Херцеговини, и ако је требао неко да добије републику онда смо ми требали да добијемо републику, а не они. Сви они имају, и Хрвати и Срби, матичне неке своје државе, за које се они вежу, као хоће да се с њима споје. Ако они хоће да живе с њима у истој републици онда нек селе тамо, а ми немамо ни једну другу државу. Једина нам је Босна и Херцеговина. А ја опет тврдим, ми нисмо муслимани оне врсте, ми смо европски народ.

Ја кућу немам. Моја је кућа била читава у току агресије на Приједор. Након двадесет дана моја је кућа срушена. Један дан су ми рекли да ми је срушена кућа. Ја нисам могла да вјерујем, јер сам била у урбанизму да питам кад ћу да се вратим својој кући. Рекли су ми док се покупе каблови од струје, од телефона, тако да нисам ништа ни изњела из своје куће, мада сам добила одобрење од колега да могу ући и да узмем шта ми треба из своје куће. Нисам могла носит у туђе куће, јер свако има своје ствари, немам куд. Пред рушење су ми забранили улазак, док нису изнијели све из куће што им треба. Све су изнијели, јер све је било ново, све је било добро. Једна жена ми је рекла да ми је кућа срушена. Реко: Ма, каква моја кућа срушена! Није. Они су мени рекли да ћу се вратити кући. Ма, јест бога ми, каже. Ја сам пошла према кући и срушила сам се. Наишо један електричар и једна жена, узели су ме и вратили кући. И ја сутрадан попијем два апаурина и опет кренем и одем на један мост. Питају ме, пункт њихове војске, Гдје ћете ви? Реко, Да видим јел ми срушена кућа. Видим доле да имају прозори и једно дрво прислоњено уз прозор и црвене завјесе на прозорима. И ја одем околу. Сретнем опет једну жену, каже:

Јест, оно ти је само приземље остало, пошто је доле камен тврдо, јака кућа била, морају други багер довест, а горе нема ништа твоје. Ја одем код једног професора, на његову кућу, његова кућа изгорита сва. Попнем се на његову кућу, попнем се горе на балкон и видим да моје куће нема. Онда нисам могла да сићем низ степенице. Она ме жена свела и више нисам ни ошла никада, ни погледала. Сад 95. године кад ови излазили из Приједора, рекли су ми да су поравнали све, да се више не зна ни гдје је чија која кућа била.

Када бих имала прилику, би се вратила. Не мислим да би се вратила зато што желим с њима да живим, него желим да оставим дјеци оно имање које смо имали. То је стварно вриједно имање. Ако видим да има живота остала би, ако видим да нема живота онда би продала, па отишла. Некад добијем наду и мислим да ћу се брзо вратити. Сад, овог момента, немам никакву наду. Толко се искомпликовало, сваки је дан горе.

што се тиче здравља, па имам проблема. Живци су отишли скроз. Мада покушавам да себе сузбијам у неким стварима и тражим себи забаву живци су

на измаку. Мислим то је све од стресова и ратних траума, па још ишчекивање повратка. Ово није никакво рјешење. Мени да је кутак један, два са два, али знам да је моје.

Рат у Босни и Херцеговини је био ради освајања територија, ради стварања Велике Србије и Велике Хрватске. За рат је крив Милошевић и Туджман. Први Милошевић, број један. Све ове трошкове Уједињених нација то је све изазвао он. Ево сад случај на Косову, почев од Словеније, Хрватске, Босне, сад Косово. Нико није имао интереса од рата. Можда појединци. Појединци су имали, али народ као народ нико. Нит је ко добио, нит је ко изгубио. Сви смо на истом. Мислим да не би требао бити више рат, да је свима доста. Али ако не буде ишло милом, ја мислим да ће ићи силом, и повратак и све. Хрвати су још под утицајем политичара да се не желе враћати. Срби су већ мање под утицајем својих странака, својих вођа. Они се желе вратити. Али вође не дозвољавају двосмјерни повратак, што би било нормално.

Ја мислим да људи могу поново живјети скупа у Босни. Кад би се похватили ти ратни злочинци и ти ратни хушкачи кад би се повукли негдје, и похватили они који требају одговарат, ја мислим да би било све нормално. За једно годину, двије дана све би било нормално, као што је било некад. Јер ја кад назовем Приједор, Срби пријатељи кажу: Немамо друга, немамо пријатеља, немамо комшије. Значи они који се нису огријешили њему није комшија Србин из Дрвара или Брчког, њему сам ја комшија, која сам скупа расла с њим.

Када би поново почео рат, другачије би се понашала. Ишла бих, ако би имала неко оружје, ишла бих на њих. Стварно би, јер су убијали дијете у колијевци, а жене какве су биле грозне, то је ненормално. Ја кажем, сутра кад би поново запуцало, мени је 55 година, ал ишла би бранит оно своје. Рат никоме ништа није добро донио.

Мени је битно да живим с људима, нормалним људима, психички здравим људима, а најмање је важно ко сам и шта сам.

Ја сам то сада, уз рат, чула ријеч Бошњак. За мене је то Босанац. Мислим да људи имају право да знају ко су и шта су, да им то не може нико побит, то право. За мене, као појединца, баш то није пуно важно. Важно је да је Босна нека држава, правна држава, демократска, а док год владају те националне странке које инсистирају на том националном идентитету, дотле нема живота заједничког.

Ја лично нисам никад ни пратила своју религију, нит сад пратим. Поштујем све. Религија се више пратила по селима. У граду је мало тога било. Млади људи, гледајући на друге народе, почели су и они више вјеровати и гледати на то. Мислим да је то због рата, јер он кад каже, браћо Срби, браћо Хрвати, е тако и ови почели са браћо Муслимани. Мислим да прави вјерник неће никад зло ни нанијет.

Никада људи прије рата нису потенцирали, ја сам Србин, ја сам Хрват, ја сам Муслиман. Не, то никад није било. Па, ето, одлазили су људи у Србију прије 20 година, па су им рекли, шта ви тражите Босанци овдје? . Међутим, он сад почео је екавштину да говори. Што то?! То неће стварно никад научити, јер то није његов матерњи језик. Босански Србин не може екавштину говорит, јер то његов матерњи језик није. Е то је то, што ти политичари и сад заводе екавски језик по школама, што то није нормално. Ми смо остали Босанци, ми говоримо босански језик. Пише босански језик, ал то је у ствари српско-хрватски језик којим смо и раније сви говорили.

Најпотребније је да економија крене, да би се запослили људи, да живе од свог рада и од свог труда. Јер и ово до сада, ми имамо све али немамо задовољство. Ја би волила више да могу да радим, да моја дјеца раде, да придонесе. Јер на крају крајева ја имам пензију, не може ми бит довољно у овим условима, али

боље би било да сви радимо и да та средства која се улажу у Босну и Херцеговину, да се највише улажу за економски развој Босне и Херцеговине. Политичка ситуација се почела мало да мјења. Почели су мало људи да трезвеније размишљају, други људи, не ови националисти. Почеле су мало ове демократске странке да пливају на површину, што мене радује, што се ја надам да ће за годину, двије дана те националне странке да се елиминишу, да остану те демократске странке. То би за мој појам било боље.

Ја више никад не би могла рачунати на било какву Југославију. Никад, на било какву Југославију се не може рачунати. Него, свако за себе. Ено, Црна Гора у саставу Југославије па је малтене, као Косово.

У старој Југославији био је бољи живот него сад. Да су се нормално развили републике, ја вјерујем да би било боље свакоме. Јер тај савезни буџет пуно је односио, а републике су мало користи виђале. И зато кажем, боље свак за себе.

Моја је жеља да се вратим кући, да обезбједим дјеци да су у свом, на свом, да ми дјеца нормално добију запослење да могу да живе од свог рада. Ја сам, ево, шест година провела, могла сам отићи вани. Нисам хтјела, није ми могло срце да одем. Чини ми се да је ово све сад још увијек замуљено, закукуљено, да се не зна још ништа и сад би ми била жеља да негде одем. Само да ми хоће дјеца. Ал неће дјеца! и то не желим због себе, већ због дјеце, ради њихове будућности.

Можда гријешим, али 99% да не гријешим, ако кажем да овдје има доста, како да кажем, масла и појединих у међународној заједници. Док су они дозволили да само један човјек изазове толике трошкове, прво на рачун тих мировних снага које су већ двије и по године ту. Друго ради економског развоја Босне. Треће ради изградње тих порушених кућа које су Срби уништили. Тај из Београда је командовао, а да они не могу да смакну тог једног човјека, који толике трошкове изазива, не само нама грађанима Босне, него читавој међународној заједници. Да не могу да склопе тог човјека који је изазвао у четири републике рат. Онда сам мишљења да ту неко има други ко преко њега то ради. Да њих има три, четири те државе, можда Француска, Енглеска, Русија које то преко њега раде. Да се мало међународна заједница позабави, није то само што је у питању Босна, него ће бити још. Може се десити балкански рат. Доле је Грчка, доле су напете ситуације, Грчка, Турска, Македонија. Онда ће захватити Албанија и онда ће даље се проширити у Европи. Онда нико никоме неће моћи помоћи, ако будемо сви у рату. Мислим да би требали тог човјека смакети, смјенити га. Јер и њима тамо не цвјетају руже у Београду. Тамо је народ незадовољан. Зар може један човјек свој народ да уништава?! То што он чини Муслиману, зашто не би кад је његов Србин гладан у Србији и кад нема посла. И пензионери немају пензија исто ко ми гдје је био рат. Те економске санкције што међународна заједница уводи, то је само толико провидно да један обични грађанин без школе може да види да је то гледање кроз прсте. То је само на папиру, а све друго се ради нормално.

Мислим да би моја порука била тој међународној заједници да мало поведе рачуна више о том човјеку. То је тачно једини човјек у срцу Европе који изазива рат, изазива сукобе. Неће га само изазвати у Босни, у Хрватској, гдје је већ изазво. Бојим се да ће тај сукоб избити и на Балкану, ако се буде међународна заједница понашала овако како се понаша.

Сански Мост

Ја сам живио у општини Сански Мост, 17 километара од Санског Моста. Имам 62 године. Мој живот прије рата је био изванредан. Био сам господин и имао сам красан посао. Сина имам једнога. Он је ишао је у школу, а жена је радила. Средина је тако лијепа, имао сам свој живот изванредан. Припадам групи људи које политика није интересовала. Интересовао ме само спорт, култура, забава, шах, ноћни живот, излазак у локале и никада ме није интересовала никаква политика. Религија ме уопште није занимала. Атеиста сам тешки од малих ногу. Потекло сам из таквих средина гдје је религија била нешто страно и данас дан је тако.

Имали смо фабрике, савремену школу, амбуланту, пошту. Дрвна индустрија је цвјетала. Мјесто у коме сам ја живио је био претежно српски живаљ, а ја сам Хрват. Жена ми је Српкиња. Нико није гледао ко је које вјере или нације, нико жив. Људи који су пали под утицај националистичке политике, они говоре сада другачије. То су националисти натурали да је религија играла неку важну улогу. Била је слобода што се религије тиче. Рецимо, Муслимани су имали своје институције, своје вјерске објекте, ишли су тамо млади, старији. Хрватска дјеца су имала своје, то никоме није сметало, сви смо се ми навикли. Срби су мање љубитељи религије, далеко мање. Цркве постоје. Тамо иду старији.

Послије Титове смрти почела су се јављати некаква другачија струјања по градовима. Почеле су да избијају некакве странке. Нико нема ништа против тих странака и треба, нека је демократија, али међу њима се јављају екстреми; јављају се политичари националисти. Политичари који су све ово закухали, они се сад перу, па кажу да су криви други - Америка, Њемачка. То су тешке глупости. Циљеви су рата били другачији него што медији приказују. Истина је да је рат кренуо са циљем командовања БиХ на стварању велике Хрватске и велике Србије. Пошто се Туджман и Милошевић нису могли договорити у Караджорђеву, дошло је до рата. Тај рат је узео оно што сваки узима. Ми данас слушамо различите изјаве, зависи ко говори, којој странци припада. Ако се разговара са Муслиманом говориће се једно, са Србима друго, а Хрватима треће.

чим је пукао рат у Хрватској знао сам да ће бити и у Босни. Док је Алија Изетбеговић изјављивао преко ТВ да рата неће бити у Босни, ја сам се смијао гледајући и слушајући ту изјаву. Знао сам циљеве тог рата и морао је рат поћи, јер су већ националисти толико били на површини. Постојале су три подјеле, главне националистичке. Срби на једној страни, Муслимани на другој, Хрвати на трећој. Постојале су четврте снаге које то нису прихватале, које су припадале лијевој опцији.

У мојој општини рата није било све до '95-е године. Живот од '92. до '95. године је био тежак. На селу се могло живјети, али недостатак роба је био страشان, почела је новчана инфлација, ужасно велика да се за ону плату није могла купити ни кутија цигарета. Послије '95 године, у избјеглиштву, спали смо на помоћ међународне заједнице. За вријеме рата сам ишао на посао читаво вријеме. Радио нормално, само криза, без плате. И кад се добије плата може се купити кутија цигарета биједно.

Муслимани су напуштали куће у Санском Мосту, бјежали масовно. У мом мјесту их није било, али јесте било околу. Срби су им омогућавали аутобусе, за оне који су се жељели иселити. Било је ту и пушкарања, свега, али није било рушења у самом граду. Било је рушења у околини, по селима али у центру Санског Моста, и у селу у којем сам ја живио није било до 1995. године. Отада

се ишло у војску и све до '95. године било је подношљиво. Касније је политика одлучила. Онај омјер 49,51% морао се намирити и то смо ми били несретни, да се на нама то намирило и то се морало једноставно дати.

Мјесто гдје сам ја живио било је нападнуто у септембру '95. године, а на Сански Мост у октобру. Видјело се да се не може бранити, онда смо морали напустити, читава моја фамилија је напустила кућу. Мали је био у војсци. Ја сам морао возити тада трактор спашавајући породице неке. Они млађи су на линији, фронту, борби, а ми....шта ћу, човјек сам старији и онда сам морао возит трактор; од Санског Моста, па Приједора, па из Приједора у Омарску, а из Омарске у Бања Луку. Патње су то велике. Нисмо били нападнути на путу, само се морало мало брже ићи. Онда оне ствари, пртљаг, старци, старице, жене, дјеца, то треба спашавати. Нисмо могли ништа понијети са собом. Само ово на мени, ни пресвлаку на брзака, хигијенски прибор. Све је остало. Није ми жао ништа, већ малих ствари. Жао ми је албума, фотографија. Жао ми је шаха што ми је остао. За мене то више представља него онај регал, намјештај. Нек носи све, само нек остану зидови.

Кад сам напуштао кућу, околу народ испрепадан, вуче се, вуку се ствари, испадају, нема ко да вози тракторе. Млађи, ко зна да ради, тај је у шуми, горе негдје на линији. На улици остају коњи, кола, трактори, камиони. Људи је било дуж више километара, не види се ни почетак, ни крај. Па онда збрка, не може се тамо, не могу сви поћи у једном правцу, мора се у други, свако мисли само о живој глави, да остане жив и ништа више. Бјежи се, повлачи се, али се мисли само да се опстане. Ствари остадоше, пропадоше, стока, оставља се, све се оставља јер гранате су неумољиве, јер не бирају.

У Приједору сам остао неких 20 дана, док није пао Сански Мост. Кад је пао Сански Мост, онда се натоварила друга породица која исто тако има трактор, ствари, породицу своју, али нема ко да вози. Мене су молили и онда сам их узео и возио до Омарске. У Омарској опет логор, избјеглиштво, центар некакав. На пољу народ, стока, без икаквог реда. Ту смо били неких десетак дана, а после тога са истом том породицом у Бања Луку у прихватни центар. Ту сам и остао. Како је тада било, тако је и сада.

Нисам желио туђу кућу, без обзира како ко мисли, али мени се туђа кућа не свиђа. Да је стан и би, али кућу не и не. У Приједору се могло, мислио сам да ће се ослободити моја мјесто и Сански Мост. Међутим кад паде Сански Мост, видио сам да нема никакве среће. У Приједору није било хуманитарне помоћи толике. Јесте мало да се остане живо само. Ту су опет остале жене, ми, старији и дјеца. Било је нешто међународне помоћи, али све је то било слабо. Кад је Сански Мост пао онда смо морали напустити Приједор, јер већ неке гранате су испале на Приједор од Муслимана из правца Санског Моста. Тад су кренули према Приједору и Бања Луци. Били су близу Приједора неких 15 километара и сад је висока политика одлучила да се то прекине. Сад знамо ко је та висока политика: Клинтон, Јелцин, Туджман, Милошевић преко Билта - он је био посредник. Стало се с тим и ми смо одахнули. Назад се није могло, него овдје, па како буде. Да није било међународне заједнице, којој се ја увијек захваљујем, не би се могло преживјети.

У овај центар сам дошао почетком новембра. Сад, да ми није књига и новина излудио бих. Што се тиче материјалних услова, зна се да су лоши, али углавном су подношљиви. Уби неизвјесност, јер не знамо сутра шта ће да буде. Желимо да се вратимо, неки желе, неки не желе. Е, сада, свако одлучује о својој судбини. Овдје су долазили новинари готово из свих земаља. Ја слушам шта се изјављује, какве приче. То је грозно, страшно. Али ја разумијем зашто је то тако. И сад једни, који не желе да се врате, причају једну причу из неких њима знаних разлога, а има нас који желимо да се вратимо и сад ми причамо другу причу, а ови другу.

Ја сам за повратак и ништа више. Мјесто у коме сам ја живио преко 50% је срушено, села су порушена. Био сам два пута тамо. Ишао сам, разговарао са човјеком који се налази у мојој кући, мом стану. Разговарао сам, пили смо кафу. Он жели да се врати у своје село код Приједора, а ја желим да се вратим у своју кућу. Вратићу се сигурно, јер овдје немам шта. Ко ће ми дати овдје кров над главом. Ко? Може ми дати, али туђе, а ја нећу туђе. Стање у мојој кући је никакво. Видим да у кући има врло мало мојих ствари, али и то ће отићи кад се ја вратим. Нека иде. Знам шта ће бити. Пошто је велика мржња, првих година нас чека најгоре. Неће они мене напасти, али ће рећи ми свашта из мржње, велике мржње. Али ја сам ставио на вагу. Нити ми ваља овдје, нити ми ваља тамо, па сад од два зла треба изабрати једно мање. Ако ћу ја овдје живјети у неизвјесности, а неизвјесност је нешто ужасно, грозно. Ко није био у таквој ситуацији, тај не зна шта је неизвјесност. Осуђеник кад зна кад ће ићи на смрт и кад зна кад ће му доћи задњи час, у Дубини душе му је лакше. Ако не сазна кад ће то бити, њему ће бити горе него кад то сазна. Е, тако је и нама који смо у тој атмосфери, да живимо у неизвјесности. Овдје он што год ми дадне, то није моје, то није слатко ја сам без воље. Син мора ићи одавде у другу државу, нема среће овдје. Син нема овдје будућности, пријавио се за Америку. Овдје немам никаква примања. Ја бих се вратио кући под било којим околностима, само да је празна. Тренутно моје највеће тешкоће и бриге су то што сам оптерећен размишљањем о повратку, сваки дан.

За рат овдје криви су националисти, криви су заговорници стварања велике Хрватске и велике Србије, као требало је Босну подијелити. Није она торта да се узме нож па да се подијели. То је био освајачки рат, требало је проширити и Хрватску и Србију на рачун Босне. Ту су се снаге ове треће одупрле. Свијет је подржао, био је противник тих подјела што је логично. Одлучујућу улогу је свијет имао и рат је престао.

Људе су једне против других окренули националисти. Националисти су говорили да је његов народ угрожен, да није смио своју религију пратити. Националисти су успјели завадити народе путем лажи у штампи и других средстава информисања. Е, кад то траје неколико година, мржња кад се шири према другом народу, онда мора пуцати. То гдје разум не влада, гдје разум влада, не може упалити, то може код лудих! Интерес од рата су требале да имају Хрватска и Србија. Али сада нема нико интереса, сви смо изгубили. Нико није ништа добио, ни Србија, ни Хрватска, ни БиХ. Сви смо губитници. Не би требало да буде рата поново. Не! Не, не, не!! Боље је и овако, па нека временски дуже траје. Проблеми ће се ријешити некако кадли, тадли. Боље него да нам младост иде у земљу. Зашто?! За кога?! За оне лидере некакве, надриполитичаре...

Сигуран сам на основу садашњих чињеница, да ће дуго година те ране људи лијечити. Мораће се свијет навикнути да нико никог не напада, да не натура нико коме ништа своје. Нека свако своју религију гања, нек је мени не натура. Док то народ не научи, биће испада. Биће крви и освета у почетку, али не може се другачије живјети него онако како се живи у цивилизованим земљама. Обичан човјек жели само добар живот.

У овом рату најтежа су сјећања моја, мој син иде у војску данас, а увече су довели мртваца. Мој син иде са својим вршњацима, ујутро се искупили, а обичај је кад се испраћа у војску да буде весеље. То јутро кад генерација мога сина одлази у војску, народ се искупио. Ни на једном лицу нема искре драгости. Све је снуждено, плачљиво. Све је то грозно када се зна да су довели мртваца. То

ми је у подсвијести; шаљем сина, а можда ће и мој син доћи у ковчегу. Овамо довозе рањене и мртве, а овамо шаљемо младе да иду умјесто њих.

Када би поново почео рат не бих нигдје бјежао. Више волим стојећи погинути него сагнути главу. То је принцип. Исто би све било. Из моје породице није нико погинуо у рату, али кућа моје сестре је потпуно спаљена и кућа мога брата, такође су је уништили Муслимани. Сестрић ми је био рањен, тешко остао жив, тешки инвалид. Све су ми Муслимани то порушили, тамо у мом мјесту. Али нема те мржње према њима. Неко је крив горе, а знам ја ко је и горе крив.

Не слажем се да живим у торовима, али очекујем и сигуран сам да ће ови ентитети постати мултиетнички ентитети. Ево зашто; Дејтонски споразум ко не буде имплементирао тај неће имати среће. Свијет ће их натјерати. Онај ко не буде прихватао избјеглице, тај ће бити кажњен, дакле има она мрква и батина, неке батина, неке мрква. Та два ентитета ће постојати, људи ће мало по мало мјењати куће, продавати, одлазити тамо гдје му је љепше. Једнима је свеједно као и мени да ли живи тамо или овамо, али има и оних велики број који желе само свој народ.

Срби и Хрвати су прије рата потенцирали свој идентитет. Ја сам Србин, ја сам Хрват, ја сам Муслиман, оно бусање, на улици декорација и тако то. Чим се своје толико истиче, а друго потцјењује, одма то није добро. Мора бит толеранције.

Религија је као и прије, онај ко је био религиозан и сад је, а онај ко није, није. Онај ко је био религиозан, религиозан је и даље, онај ко није, можда да неко због некаквих интереса да си посто религиозан одједанпут, а није никада био, а сад одједанпут почео, постао религиозан, то је глума, то да просперира мало. Моје мишљење што се тиче других религија је остало исто као и прије рата. Ја религију уопште одбацујем, она је мени вишак. Знаш да је религија и према томе не усвајам је као вјеру. Ако сам частан, поштен човјек, мени не треба никакав бог. Мени то не треба, ја се не бојим ничега. Зашто да ја молим некога ако сам исправан у души. Убијали су људе само зато што не припада истој вјери, или истој нацији, а ништа му није крив. На све три стране је тога било, убијало човјека само што види да није исте вјере.

Економска ситуација у Босни ће бити добра ако остане Влада са Додиком. Политичка исто ће бити добра, ако остане опет ова влада и овакви људи, оваког резонувања, размишљања као што су сад људи у влади. Без донаторства и кредита ми ћемо се угушити. Без помоћи свјетске банке, за развој привреде, индустрије, без тога нема будућности.

У сваком случају ону Југославију објеручке бих прихватио. Не само да бих прихватио, ја жалим за њом. Она је мени при срцу и дан данас и кад се каже Југославија, то је нешто свијету представљало. Она химна и застава, жалим за тим. Оно је било право рјешење за све народе, јер било је мјеста за све народе. Рецимо, то је једна заједничка држава, сви су живили у једној држави и Срби и Хрвати и Муслимани и остале националности. Сви у једној држави, свима је одговарала онаква каква јест. Жалим је, врло ми је жао.

Најјача жеља ми је за повратком кући. То је најјаче и нема друго не може ништа спријечит, само може тамо ако ми онај поруши кућу, па мораднем чекати да створим неке услове. Ако не поруши, остане читава, па ја ћу се задовољити са једном онаквом пећи, лежај какав било и шта било, само нек могу рећи ево, ово је моје.

Док год се не одрекнемо балканских чудних манира бићемо увијек заостао народ. Само ако не будемо корак у корак са западом, увијек ћемо носити особине Балкана, а Балкан је проклето мјесто. Ако не нападамо никога другога, нападамо сами себе и док људи не дођу до тог сазнања увијек ћемо бити назадни у сваком погледу. Људи треба више да читају књиге.

Сански Мост

Сад имам 38 година, имам супругу и 2 дјеце која иду у основну школу. Прије рата сам живио у селу близу Санског Моста и имао сам фин посао. Кућа мојих родитеља је горе на селу, па сам горе живио. Кад сам се оженио онда сам приватно становао доље. Приватно сам становао у граду а послвије сам добио неки стан.

Било је лако наћи добар посао тада, сваки је посао имао своје неке карактеристике, а у суштини су сви послови, сва радна мјеста по мени била приближно плаћена. Ко је хтјео да иде у школу могао је да се школује и све остало, а ко је хтио да ради могао је да ради. Ја конкретно могу само рећи да је у опћини Санског Моста запосленост била око 90 процената.

Било је мјешано становништво код нас, не бих знао рећи по процентима, али је сасвим мала разлика била. Нешто мало је било више српског живља, нешто мање Муслимана а било је мањина Хрвата, не бих тачно знао.

Ја сам се махом дружио са свим људима и однос је био сасвим нормалан. Мени су људи долазили кући, ишо сам и ја код других, фино се слагали, узајамно се помагали.

што се тиче горе села и што се тиче моје средине гдје сам ја радио, ја имам такав утисак да се страховито фино слагало. Ја сам увијек поштовао човјека као човјека. Нисам га никад мого гледати да ли је он ово или оно - то је најмање битно. Свак је имао слободу да вјерује у нешто. Ја лично поштујем све то. Нисам имао можда довољно времена да се томе посветим и шта ја знам. Само Боже дај да свак поштују оних 10 заповјести, до овога сигурно не било дошло.

У мом периоду док сам ја живио, ја не вјерујем да је комунизам било коме могао да смета. Можда у ранијим периодима да је можда неком смета. Ја сам рано остао без оца. Остало нас је петеро дјеце и мајка, тако да смо се морали посветити више раду него било чему другом, да би се ишколовали и на неки начин својој фамилији обезбједили будућност.

Мислим да је више било до воље народа, до обичног човјека, свако се мого посвећиват, колико је ко имо времена.

Ја сам Србин, а моја супруга је из мјешаног брака Хрватице и Муслимана. Нисмо имали никаквих проблема - нормално смо живјели и радили. На том простору око Санског Моста је било прилично доста мјешаних бракова и људи нису прије рата размишљали да би могло доћи до овога до чега је дошло.

што се тиче времена прије рата, ја би више отишо на ту економску страну живота. Економски смо добро стајали, поготово једно можда пет, шест година прије рата и до пред сам рат на једно двије године. Рецимо минимални мјесечни лични доходак је био 400 марака, то је ипак била фина плата. Тако да мислим да економска страна није могла да буде узрок свему овоме, јер имали смо све. Имали смо јаке фирме које су радиле и које су могле да раде. Ишло се свјесно на то да се уништавају те фирме. Наши лидери у бившој Југославији требали су

да мисле на народ, требали су да буду мудрији. Боље да су сачували неко јединство, него ово до чега је дошло. Ја мислим да су они могли спријечити рат. Да су мало више питали народ, можда до овога не би дошло.

Рат је дошао под плаштом неке демократије, националних странка које су ишле са својим програмима под том паролом демократије. Камо среће да се ни једна национална странка није формирала, не би до рата дошло. Али, узрок свему су националне странке. Можда би било најлогичније да су мјешани бракови формирали неке своје странке. Тад сигурно до рата не би дошло.

Кад је рат почео код нас у априлу 1992. године, стварно нимало нисам био у то упучен, нас је то само затекло. Код човјека гдје сам приватно становао, било је и муслиманских породица и хрватских породица и ту нас је затеко тај несретни рат. Одједном је букнуло, заузало се, ми нисмо знали. Шта је тачно било не могу да о томе да причам гдје нисам био присутан, јер сам у кући био. Било је ту и мале дјеце, били смо сви скупа, тјешили једни друге да ће бити добро. Тешка је била ситуација за храну. Добро ја сам имао, на селу смо имали, држали смо благо, сијали смо, тако да сам са тим успио да прехрањујем и женину фамилију, и тај круг својих пријатеља који нису имали могућности, јер је све било скупо.

Нормално да је рат утицао на мој свакодневни живот зато сам био у мјешаном браку. Ником нисам одговарао. Мало комшије, свако помало. Али, ја сам остао досљедан, мислим да сам остао чистог образа што ми је најбитније. И ја и моја породица иза тога увијек стојимо. Тешко је било за њезине родитеље, фамилију, све то испашташ, не знаш због чега испашташ. Родитељи моје супруге нису имали никаквих проблема, све до краја, пред пад Санског Моста. Тад се доста муслиманског и хрватског живља покупило и отишло је за Зеницу, тако да су и они отишли тад. Кућу су напустили два три дана прије нас. Нисам био војник од 1992. године, јер сам био у радној обавези све до 1995. године. Тад су купили и ја сам морао прихватити, због комшија. Никад нисам био присталица тога и ја стварно на линији нисам никог видио. Ја сам био као војник пар мјесеци прије пада Санског Моста. Једноставно сам морао бити ту. Никад нисам знао разлог због чега сам ту. Можда је са друге стране био чак неко од мојих колега. Никад нисам дошао у ситуацију рецимо, да ми је живот био угрожен.

Моји су кућу напустили 10. октобра 1995. године, због несигурности у ратним дејствима. Јер никад ти не знаш хоће ли наићи добар човјек на тебе, или ће наићи лош човјек. Без обзира јесам ли ја крив, он не зна јесам ли ја крив или нисам. Према томе, мало ко се одлучио да чека. И дјеца су ми била мала, па се због дјеце највише кренуло. Али пазите - кретало се, није се знало да ли се иде у неку сигурност или не, него је то махинално дошло. Кад ти крене народ, нормално је да крећу сви.

Ја сам тада био на линији. У мене је супруга са двоје дјеце изишла пјешке. Имао сам неког фичу али жена није знала возити и тако нам је све остало. Једва је узела неки цекерчић и тако нешто мало ставила, чини ми се хљеба и мало саламе. Мали је тад имао 5 година и морала је њега носити. Више га је носила него га је водила. Тако су кренули пјешке до Приједора. То је нешто око 30 километера. Негдје ујутру око пола шест су дошли у Приједор. Ја ништа о њима нисам знао петност дана.

Када је потписано примирје отишао сам да их тражим. Тако да сам питао једног човјека да ли зна шта о њима, а он каже - ево њих ту на улазу у Приједор. Ту сам их нашао на улици, у комбију су једном били. Ту је било њих 13 у комбију

једном. Знаш како је, ја сам тад имао око 94 кг, и кад је пао Сански Мост неко је дошао на линију и рекао да је све око општине, цивилно станивништво око општине, поште, СУП-а, суда, то је тај дио града гдје сам ја становао, да је то све отишло. И ја сам малтене за тих 15 дана дошао на 64 кг. Није то једноставно, није, али ми је било драго кад сам их видио.

Кад сам породицу нашао, назвао стрица у Србији и питао га би ли примио моју породицу. Рекао је нема проблема и тако да су отишли. Ја сам још један период, кратко вријеме, поново ишао на линију, а након мјесец дана сам и ја отишо за њима. Тамо су дјеца спавала на столицама, било је пуно људи у једној просторији, око тридесетак. Како се ко снађе за храну. Остали смо ту једно четири мјесеца. Послије смо се вратили овде у Републику Српску, у овај смјештај, ту сад гдје јесмо, 1996. године, почетком фебруара.

Нигдје нама није добро. Најбоље би било да смо сви код својих кућа. Ја не знам да човјек може рећи да му је фино у туђој кући, код других људи, али ето. Овдје се само преживљава, махом сви се бавимо скупљањем секундарних сировина, то носимо на отпад, продајемо и од тога живимо. Имамо нешто преко Црвеног крста, нешто преко мјесне заједнице. И ова једна хуманитарна организација МПДЛ, они су нас преузели и захваљујем им, и иначе један из УНХЦР-а, доста нам је и он помогао. Тежак је живот овдје, свака породица је смјештена у једну просторију, а те просторије су 5 са 3 м, а неке су и мање. А махом су то породице са 3,4,5,6 чланова. Воду и струју имамо и то је углавном редовно. Али, ето видите то је само иверицом заковано, ту је зими страховито хладно, а љети вруће.

Најбитније ми је да ми дјеца имају што појести, да нису гола, то ми је тренутно највећа брига. Имам стрица у Њемачкој и он ми је помогао нешто. Исто и брат од стрица који је вани, он је помагао и то му никад не могу заборавити. Нисам изгубио рођаке због рата, али жао ми је било кога, али ето у свој тој несрећи имао сам срећу да ми нико није настрадао. Жао ми је било кога ко је настрадао у овом рату.

Био сам отприлике прије мјесец и по дана код куће у Санском Мосту. Ишао сам да обиђем и видио сам темељ, кућу немам. Сад се не би вратили јер толико су односи пољуљати, јер ми смо мјешани брак и мислим да нисмо нигдје добро дошли. Можда би било најбоље за нас да нам створе малу мини државицу, па да нас тамо свију смјесте.

Зашто је био рат у Босни? На то питање може да одговори пар људи који су тај рат започели. Остали, ја мислим не знају зашто је био, него једноставно десило се. Националне странке су криве, нема ко други бити. Све три, све. Чак је међународна заједница ту доста доприњела. Требала се пуно раније укључити да сагледа проблеме, а не кад прође рат да се укључује. Кад падну жртве касно је. Тешко је помирити човјека који је изгубио сина, рођака и са једне и са друге стране. Тешко је то измирити, њему је свако крив.

Прави човјек ће и рећи да су сви људи овдје живјели и радили заједно прије рата, зато што је и било тако. Ми смо радили, дружили се, ишли заједно на излете, посјећивали се, женили и удавали, и на сахране ишли. Нико није имао проблема. Али у свему томе тај несретни рат је доњео оно што је доњео. Тад су испливали људи нерадници, рат им је дошао најповољнији да остваре неке своје циљеве. Можда су они сада сретни али никад им душа неће бити чиста. Најгрозније сам се осјећао кад је велики мој пријатељ, Муслиман је, нема везе, кад је одлазио. Навратио сам код њега и нисам ни знао да ће ићи, нег сам навратио са села, јер је моја мајка нешто спаковала, цекер један, нешто бјелине, воћа, поврћа, па сам им навратио. И кад ми је рекао да иде па још он

мене пита шта би. Да кажем остани и да му се нешто деси, то не би могао преживјети, никако. Да кажем иди, тешко ми је рећи. Одлучи, не могу ја.

Интерес од овога рата имо је само онај ко није хтио никада радити. Тај се кроз рат обогатио. А обичан човјек је изгубио и увијек ће бити губитник. Таквих је највише људи.

Дај боже да је ово сад што је прошло, да је то само код нас и да се више никада не понови на земаљској кугли. То је највеће зло које може да се деси. Нико није свјестан, нико није свјестан шта то значи и које су последице последице свега тога. Нико ништа није добио, нит ће ко када ишта добит од тога. И у породици кад се двоје посвађа само губи, а камоли у држави.

Знам колико сам се ја у животу патио, тако се и сваки човјек патио у животу да нешто створи, и то за секунду све оде. Није битно који је човјек. Читаво вријеме до тада сам радио и живио сам да радим и једноставно да имам фин живот, да стварам. Пазите мени је све у рату тешко падало, одлазили су моји пријатељи које сам познавао, који су мене знали и тако то, и то ми је све страховито тешко, али најтрагичнијини је био тај период док нисам сазнао шта ми је са породицом, да ли ми је породица жива.

Али, мислим да људи могу живјети поново у миру. Можда би било најпапетније да живе само као добре комшије, јер пуно је крви пало са све три стране и можда би то било најпапетније.

Прије свега ја сам човјек, и за мене има само човјек и нечовјек. То је основно. Добро код нас је специфично било на овим нашим просторима бар што се тиче у БиХ, то је ова три народа - Срби, Муслимани и Хрвати и остали којих је било. Пошто су ми отац и мајка и њихови родитељи поријеклом српске националности, нормално да сам и ја Србин. Ја јесам Србин, али прије тога волим да сам човјек, прије свега тога.

шта сад моја дјеца? Моја супруга из мјешаног брака, Муслимана и Хрватице, удата за мене, Србина. Шта су дјеца? Не знам ја, али волио би само да буду људи, да буду добри људи, што је најбитније. Није битно гдје се он налазио, нек буде човјек, и сваког човјека нека прихвати као човјека. Нечовјека као нечовјека. Нема везе ко је он по сродству, био он и брат, ако није човјек није човјек.

Ја се уопште нисам промијенио што се тиче како пратим своју религију. Нисам толико пуно пратио ни прије, а поготово сада. Највише мрзим људе, с било које стране, који исто нису пратили прије, а сада прате. Мој покојни отац је славио српску славу, то је ђурђевдан. Ја не славим, мада је то рецимо прилика да се састане родбина и пријатељи. Али сам славио рецимо рођендане дјеци. Долазили су свих националности и никада нисам имао никаквих проблема. Мојих је осам-девет другова што смо се дружили били и Срби, и Хрвати и Муслимани, увјек смо били заједно и никад нико ником није мого засметати, нити какву ружну ствар рећи. И гдје год отишо да отишо ја сам увјек био прихваћен као човјек а ко год да ми је дошо био је прихваћен као човјек и сад ми је драго што је то тако. Свака религија има људско у себи. Сачувати људско достојанство, бити човјек, тога се треба држати. А не користити религију за неке друге националне ствари.

Религија јесте је важан дио националног идентита, али да се поштују закони религије, да се поштују ти закони, били би опет људи. Свака религија савјетује човјеку да буде човјек, а не нечовјек, и да се понаша нељудски. Можда сам што се тиче религије већи патриота него неки што кажу да јесу.

што се тиче мог народа, мислим да је мало таквих који имају другачији смисао о националном идентитету сада него прије рата. Мало је таквих, само судбина их је задесила. Није то само у Републици Српској и у Федерацији је исто тако. Мислим да људи практикују своју религију нормално, ко је то пратио, ко се тога држао са људске стране и сада се сигурно држи. Вјерујем да такви људи не могу бити лоши људи.

Мени је једина жеља обезбједити дјеци да нормално живе, да се нормално школују негдје гдје га нико неће питати ни ко си ни шта си. Што се тиче будућности, планирам да идем што даље са ових простора. Овде, можда да буде нормално некада, али би то можда дјеца од моје дјеце дочекала. Људи треба да почну живјети, нормално радити, ко жели да се врати, да се врати, да му се то омогући. Ко не жели, да му се омогући да иде гдје жели да живи. Мислим да би мање било испада и ексеса, а будућност ће показати, неке нове снаге ће вјероватно доћи. Ипак је стара Југославија била најближа свему, сви смо фино живили.

Сада је потребан рад. Имамо све услове, то говорим и за Федерацију и за Републику Српску. Само је потребан рад и мудри људи који ће довести раднике на посао. Што се год мање баве политиком, већи је ефекат. Што год се више ради, економски боље живиш. Немаш потребе да размишљаш о било чему другом. Дјеца нормално иду у школу, на излет, нормално се друже, нормално спавају, а не по овим даскама.

Политика је боља, првенствено мислим да ова нова влада што је дошла, да је коректна влада и мислим да је приступачна свакоме и спремна на дијалог. Ја мислим да би овакве промјене требале бити и у Федерацији и чак шире. Можда би тада кренули већ на боље. Ми хтјели не хтјели ми ћемо док је ових простора, зависити једни од других, бар што се економије тиче. Мало промијенити сам режим, да не буде неки баш централистички и мислим да би били међу водећим државама у свијету.

Волио бих ако дође до те књиге, да ће то бити ипак живот нас обичних људи сажет у тој књизи. И да ли је чито онај од обичних људи или онај од такозваних виших људи, да чита само као човјек. Ако пажљиво прочита, ако буде пажљиво написана, да рат ником ништа није донио добро. Нема нико да је добро прошло у рату. Нема побједника, поражених нема, сви су губитници. И чуди ме да свјет до сада није сагледао све то, било који ратови, било гдје да су се водили, у било које вријеме, сви су на крају остали само губитници. Какав дан побједе, нема дана побједе, сваки је био дан срама. Ако поново буде рат, бјежат ћу са породицом пјешке докле могу.

Рат је био и прошао. Ја бих само волио да људи, одакле било човјек да је дошао, да сагледа неко реално стање, да види да је свако кривац. Све су стране криве. И да се осуђују све стране, зато што су све стране криве. Данас сутра ће се појавити исти такви проблеми било гдје, а те проблеме треба одмах спрјечавати, а не чекати да прође рат, па онда рјешавати. Рјешај их прије рата, да не иду невине жртве. Рат није рјешење, одоше нам дјеца, одоше нам браћа, родитељи.

Сарајево

Имам 39 година. Прије рата живио сам у Сарајеву. У Сарајеву сам се родио и ту сам завршио основну и средњу школу. Живио сам са оцем, мајком и сестром. Сестра ми се удала и живи у Њемачкој. Мајка ми је умрла 96. године од рака и отац ми је у Сарајеву сад у том стану.

Мој отац је радио, мајка ми је радила, сестра ми је радила, ја сам радио, дакле четири плате, значи живили смо фино, солидно смо живили. Нисмо имали нешто превише, али смо могли, живили смо једним урбаним животом.

Имао сам добар посао. Ја сам био задовољан са тим послом, јер ја нисам тражио само интерес, онај финансијски. Много сам ишо, путовао сам и то ми се свидило. Дакле више ми се свидио сам посао него нека добит. Али, имало се, имо сам и фину лову, и ходо сам по оној Југославији, обишо сам мало Европе и тако.

У Сарајеву је било и Муслимана и Срба и Хрвата и Јевреја. Муслимана је било негдје око 35 процената, рецимо Срба је било око двадесетак процената, Хрвата исто тако око двадесетак и остатак су били остали. Оно што сам ја видио, што сам ја осјетио кроз своје искуство, није се осјећала разлика та, ко је које нације, ко је које вјере и тако даље. Ја лично имо сам и пријатеља и дјевојака и свега, и Срба, и Хрвата, и Муслимана и свих осталих нација и дружио сам се фино и нисам гледо ко је ко. Чак овде у Сарајеву је било много мјешани бракова, преко 30 процената. Тако да више ниси могло ни знати ко је ко, ко је шта по националности.

Вјерујте ми, ја до самог почетка рата нисам вјерово у рат. Све док није почео нисам вјерово, јер сам сам такав а и увјек сам се са таквим друштвом које је било потпуно разумно друштво, нормално друштво, и ја, као и сво то моје друштво са којим сам се дружио сматро сам да се сви проблеми могу рјешити фино разговором, дијалогом, било како, само не ратом.

И ми смо сви били убјеђени да нису људи ваљда толко луди па да уђу у сво ово зло у које су ушли. Ми нисмо вјеровали да смо ми били окружени стварно са тим таквим свјетом који је у стању убити човјека само због имена.

Знате како је у Сарајеву, знате да су биле прво у марту 92. године оне барикаде што су их поставили Срби. И ја сам био у оној маси, неколко стотина хиљада Сарајлија која је кренула према барикадама да то сруши, јер што ће ми у граду барикаде, што ће ми неки људи који су навукли на главе некакве капе, чарапе женске и тако. То ми не треба у моме граду, у граду у коме су биле олимпијске игре.

што ће ми барикаде, што ће ми метци, оружје, што ће ми то.

И ја сам био у тој маси људи која је ишла, то је био мој револт, то је револт био сваког грађанина. Само, сасвим друга је ствар што се и то касније измапунисало. Али, ја сам учествово ту срцем, а не са неком идејом, јер ако се треба и одвојити, оцјепити, било шта, зашто нисмо могли ко што је бивша чехословачка, ческа и Словачка фино, разумно, договором.

Све се могло, како год да урадиш то се може разговором а не оружјем. Ја сам те идеје био.

Ситуација се развијала тако што су ти побуњени Срби који су опколили град, искључили нам одма струју, искључили нам воду, јер су они то имали све у својим рукама. Нисмо имали струје, нисмо имали воде, нисмо имали плина. Нисмо имали више ни ране, само оно у кућним залихама.

Онда су по Сарајеву почеле јављати неке скупине наоружаних група које нису биле под нечијом контролом. То су били претежно сарајевски лопови, криминалци који су таман то једва и чекали, такву ситуацију. Онда су они опљачкали све радње, продавнице, магацине, разумијеш, тако да је већ убрзо, рецимо у јулу 92. године била огромна глад.

Већ смо се ми тада почели организоват. Ја сам станово у згради једној. Ми смо станари сакупљали сви заједно храну колко је ко имо, па смо онда између себе дјелили док још нису прорадили хуманитарни ти коридори, некако смо се тако сналазили. Морам да нагласим и ово, да је ту било и Срба, и Хрвата и Муслимана, али смо сви, сви то узели, и заједно дијелили то.

Нисам имо посла тада, зато што та фирма није ни радила. Био сам једно вријеме на чекању, и онда су ме скинули и са самог чекања. Та фирма је уништена и готово.

А каква је свакодневница била. Сваки дан гранате, снајпери. Мораш ићи по воду, у бидонима иде се на изворе, наточиш воде, дођеш кући онако уморан, гладан, жедан и свакакав, онда одеш по хуманитарну па онда мораш нешто урадити, обавити и тако даље. У десет сати је био полицијски сат, није се смјело ходати, кретати до ујутру у шест сати и онда пошто нема струје, нема ништа. Легнеш у кревет у десет сати и опет сутра исти дан и тако.

Од међународних хуманитарних организација је долазила помоћ, али то је било јако слабо. Баш се сјећам, ја мислим 650 грама по једној особи неке ране се добивало. Из почетка је било сваких седам дана. Међутим, касније 93. године, ви знате да су Срби оне хуманитарне конвоје заустављали, и отимали, и тако даље, тако да смо ми већ 93. год, 94. год. почели добиват сваких мјесец дана.

Можете замислит кад за мјесец дана добијеш 3 киле граха, дви, три конзерве и тако. Уље се давало буквално на оне граме, милилитре. Шећер се даво на граме, ништа није било на киле. Ето да вам кажем и то, литар уља је био 30 марака, 40 марака, шећера килу исто је било 40 марака, кутија цигара је била 6 марака, онда јаје једно је било двије марке.

Тешка ситуација, да вам не причам, мислим не могу, то се не може ни испричат тако. Рецимо ја сам станово у згради, код мене је све било на струју и одједанпут нема те струје. Ми смо у почетку направили једну пећ, од оних, знате у холовима што имају оне велике пепеларе. Е од те пепеларе један мајстор, лимар нам направио мала враташца и један овако мали солунар, и то нам је била пећ и ту смо ложили.

Међутим, касније смо набавили пећи, некако смо их купили.

Ја се нисам борио као војник. Нисам зато што не волим оружје. Ал добро, да су ме они мобилисали, моро би. Срећом имо сам неке везе, у ствари у мене отац имо неке везе да ме убаци у заштиту цивилну и тако да сам ја био тамо и био сам ослобођен армије. Ми смо радили све оне комуналне послове, и шта ја знам, пошто је било ратно стање, било је срушених фасада, ми смо те цигле склањали, постављали разне законе, вреће гдје су снајперисти пуцали. Обављали смо све те неке послове да би се организовао некако живот за цивилно становништво.

Најтеже ми је то, знате, видио сам много смрти, много убијања, много рањених, много свега. Нисам то могло да сватим, никако ми то није ишло у главу и то ме страшно оптерећавало. Рецимо иде преко улице неко дјете од три, четири године и снајпериста, он га види, он види да је то дијете и он га убија. Зашто? И увјек се питам, зашто? И то ми није ишло у главу, је ли тај снајпериста зато сретан, јели задовољан што је то урадио. Живи ли сад сретно тај човјек? Пита ли он себе ишта? Да ли има савјести тај човјек? Ко му је дао то оружје? Ко

му је комадант? Ко му каже хајд то ради? Да ли за то добије награду, медаљу, у томе је ствар?

То је мене више психичке убијало. Јер, кад си у таквом окружењу гдје нико нема хране па ни ти немаш, па нема везе снаћемо се некако.

Имам једну цигару, узмем једну цигару па ћу је са овим својим пријатељом преполовит и О.К. је све. Кад немам ни ја, немаш ни ти и у реду је.

Већ онај, више ме убијало то, та психа, психички те то убијало. Рецимо њихова, они су имали своју неку тактику. Увјек би рецимо, на примјер ујутру започне гранатирање града, започне и онда прекину. Обично кад су гранатирања тог подручја града, нико не излази. Свак је у становима, подрумима, у склоништима и тако даље И онда кад престане оно гранатирање људи излазе да нешто ураде, да нешто обаве, тамо, вамо. И онда обично након сат времена само чујеш једна једина граната ил удари у неку школу, ил обично удари негдје гдје има свјета и ту онда буде масакр, е то је то.

Није ме било страх мени хоћу ли погинути, хоћу бит сакат, хоћу бит инвалид, е то ми је најгоре. Ја сам видио масу људи, осакаћени људи, масу, а то су ужасна стања, то су људи који немају више ни садашњост, ни будућност, нит имају ништа. Тога те страх, а не смрти, смрт, умрјећемо ил онако ил овако. Смрт је тренутно, ништа и нема.

Кућу сам напустио 96. године кад ми је умрла мајка. Нисам мого прије зато што ми је мајка имала рак, а отац ми је исто старији човјек, који исто никад није здрав. Тако да сам ја једини ту био и здрав и способан. Шта би ја да сам их оставио? То су двоје старији људи који нису желели из Сарајева, јер је тај стан једино што су у Сарајеву имали, то им је све било. То је један фин стан, лијепо срећен, лијепо уређен, у то су дали све, читав живот и живили су ту. Они су чак мени рекли хајде ти, ми ћемо се снаћи, нисам ја хтјео.

Тако да ја нисам напустио кућу због страха и због проблема. Нисам имо проблема. Да није било рата не би је ни напустио јер ми је било фино. Био сам задовољан. Напустио сам Сарајево што једноставно у том граду одједанпут то више није био онај град мулти, мултинационалан, већ је то сад посто већински, једнонационални.

И не би ми ни то сметало да ти људи сад, који су дошли у тај град, који владају у том граду, нису почели да гледају људе кроз то које си нације, вјере, које ти је име, и све то.

Сад је све другачије, другачији начин размишљања, други су то људи, други менталитети. То је сад други град, више то није то Сарајево.

Ово сад Сарајево то је сад једно велко село, и то не село, кад се каже село не желим да врјећам људе који су из села, већ је у Сарајево уселио менталитет села, менталитет махале.

Ја сам прије имо дјевојака и Муслиманки и Српкиња јако много. Рецимо у Сарајеву сад је јако тешко доћи до неке дјевојке ако види да си другог имена. Готово, одма је ту зид између.

Знате шта је најгоре када мислим о повратку у Сарајево. Мени је већ 39. година. Да ми је 20 година ја би мого рећ нека прође пет, шест година па док се ово мало стабилизује, па док се врате те избјеглице, могу. Али у 39. години сваки наредни дан мени је и сувише скуп, јако скуп. Ја сад морам стварно себи нешто осигурат, морам нешто имат, морам се оженити, морам имати некад дом, неку сигурност и зато ћемо онај стан што га имамо у Сарајеву, ја и отац, сад ћемо да га откупимо кад започне приватизација и онда ћемо овамо шта купити или урадити или да обрнемо тај новац у нешто ћемо ући. А ја би јако волио се вратити у Сарајево, али да се врате и оне Сарајлије све које сам ја волио.

Пошто су ми отац и мајка одавде из Херцеговине, и овде имам фамилију, сад овдје живим у викендици која је стара оставштина од бабе и деде. Један рођак овде има своју фирму па ме је примио и запослио.

Овдје нисам задовољан, зато јер ја све што хоћу да успоредим, ја успоредим са оним животом у Сарајеву. Рецимо сад ови људи имају, видите и сами. То сваки има ауто, то сваки има мобител, то је високи стандард. Али, ови људи, иако су много, много тање испатили и препатили него рецимо ја који сам у се у Сарајеву испатио, они су много већи екстремисти у тим неким идејама и имају неке своје фикс идеје. Са овим људима се не може разговарати и за њих је сада кад чују рјеч рецимо Србин, Муслиман, то је за њих нешто што не желе видити и не желе чути.

А ја на тај начин нит сам икада живио нит сам тако функционисао, нити тако могу функционисати. Ја сам увјек рекао, постоји суд у Хагу. Онај ко је починио злочин нека буде кажњен, али немојте осуђивати читав народ, један народ само. Католик сам, али не могу кад чујем српско име казати мрзим Србе. Не могу мрзити Вас зато што сте ви Њемац због Адолфа Хитлера и 45. год због оног што је он радио. Не могу рећи не волим све Њемце.

Па најтеже овдје то је сама економска ситуација. Добро, рођак ми је ово, за плату радим, а овде је све јако скупо, треба пара. Ја састављам крај са крајем али то није оно, никакав живот, требам се женит, требам се средити и овдје сам, ал увјек се питам јел ми отац тамо добро, јел ми жив, јер је он човек у годинама, преко 70 година, тако да одем у Сарајево сваких мјесец и по.

Прије смо знате живили у једном систему, који је био, овај, што се тиче економске те стране, овај, нису постојале неке велике социјалне разлике. Социјализам је то био, комунизам, прави комунизам. Знате између рецимо доктора наука и радника није била велка разлика. Основна идеја је била да сви живимо скромно, скромност је била основна. Сви су живили мање више тако, јер је то као основна идеја тог система, тог друштва, тог уређења. Ко оно, шта ће ти велке куће, базени, виле, ово, оно. Свако је имао свој кров над главом, сигурно занимање и здравствено осигурање и социјално осигурање. И то је било то.

И онда је читав источни блок почео да пропада, пропада је онај Варшавски пакт, пропадало је све и сватили су ови људи који су на тим мјестима, у том систему били да пропада то. Е сад ови људи који су владали, који су имали неке положаје, они су желели да очувају то, али су сватили да не могу очувати то сада са оном старом идеологијом. Већ су заиграли на другу карту, на карту националну.

А овдје на овим просторима гдје је мјешано становништво увјек играти на ту карту и то је опасно. Није опасно по те људе, већ је опасно по становништво. У другом свјетском рату од свих страдалих и погинулих, преко 80 процената је погинулих људи у сукобу између усташа, четника, домобрана и свих осталих, дакле ових домаћих разни тих групација, националних, док Њемци и Италијани су јако, јако мало овдје убили људи.

Тако да је за рат увијек крив онај, ко има моћ. А то је онај ко има војску, ко има армију, своје најјаче. Пошто је се Слободан Мислошевић разним смицалицама, на разне начине, помогао свог оружја и арсенала оне бивше ЈНА, нормално да је он био најагресивнији, најјачи, а нај како да кажем најумјеренији су били, рецимо Алија Изетбеговић зато што су били рецимо овдје најслабији. Што је Алија Изетбеговић све више јачо и своју моћ и свој утицај кроз положај, он и његова странка су постали све у земљи.

Дакле, узрок онај ко је највећи кривац, највећи кривац је онај који има највећу количину оружја, а то је Слободан Милошевић. Он је започео рат, али ја сам те идеје да је рецимо којим случајем и Фрањо Туђман био у тој ситуацији у којој је Милошевић да би он започео рат, или да је Алија исто био у тој ситуацији да би он започео. Дакле, ја не правим разлику између њих тројице. За мене су њих тројица једнако криви, само што њих тројица нису били у једнакој ситуацији. Медији су људе окренули. Јер, обично овде људи кажу оно што видиш преко телевизије то је истина. Људи нису знали многе ствари. Оно што се каже мора се знати слушати, или читат оно што пише између редова, а не само оно што ти се прикаже, или што се напише. Људи немају тај ментални склоп да неке ствари вежу, да тражу узроке, да тражу последице. Већ имају само информацију и кад га том информацијом из дана у дан трујеш, као на примјер, Срби и српски медији су увјек из почетка показивали нека стратишта из другог свјетског рат они нису говорили ово су урадили НДХ она усташка Павелића, већ су увјек намјерно говорили ово су урадили Хрвати. Говорили су видете шта Хрвати раде Србима. Онда су неки људи почели да се боје и плаше тих Хрвата.

Има и једна скупина људи која се захваљујући рату и страшно обогатила. То је увјек тако. То је последица сваког рата. Рат је у ствари, рат је увјек био једна такозвана темпирана ситуација и власти и безвлашћа. А то безвлашће, то није било неконтролисано безвлашће, то је било контролисано безвлашће. Рецимо у Сарајеву је било уље, 30, 40 марака, шећер је био 40 марака. И нормално то уље и тај шећер што је улазило у град, то је могло само преко неких људи који су били у контакту са неким људима у власти. Ови су добивали новац, ваљда неки профит, неку зарада и тако. Дакле то се све радило, то су криминалци радили у сарадњи и са одобрењем они моћника из...??..

Кад би се ја пито сигурно не би било рата, а ови људи не знају да размишљају на прави начин, немају тај ментални спој. Шта ће се догодити, на који ће се начин то све нико није овдје, али задовољан сам што су овде представници међународне заједнице, овдје је и СФОР. Док су они овдје нема сигурно рата. Људи би могли поново живјети у миру као прије, зашто да не, али не сад. Прво што би требало да они људи који требају да оду у Хаг, да оду у Хаг, то је обавезно. Онда би требали ови људи који су сада на власти они требају да оду са власти, националне странке, све. Е, онда нека дође на власт нека идеја шта ја знам, неки социјал демократи, либерали или било која идеја само да није национална идеја, јер национална идеја је овдје увјек губила. Увјек је она била извор сукоба, мржње, неповјерења и свега.

И сада када би поново почео рат, не знам да ли би радио нешто другачије. Јер ја сам био у тој ситуацији да ми је мајка већ 92. године била јако слаба, болесна. Али, да нисам имо ту ситуацију и да су у мене родитељи желели да изађу ја би изишо из Сарајева и не само из Сарајева већ би изишо из читавог простора оне бивше Југославије, негдје би отишо. Ја сам увјек реко да сам изгубио мајку због рата, иако је имала рак.

Ја увјек себи кажем, можда би живила још коју годину да сам јој мого купити све љекове које је требало, а није било купити љекова. Да сам јој мого купити јабуке, лимуна, воћа, поврћа, витамина. Да сам је мого извести негдје у шетњу, у парк, мало да одемо на Игман, на Јахорину, на Требевић, и да сам је мого одвести у неко одмаралиште или љечилиште.

што се тиче националног идентитета, он није важан за мене. Ја увјек кажем оно што јесам, и именом и презименом, и нацијом и вјером. Међутим, није ми то важно. Ја сам увјек дјелио људе на оне двије основне групе. Постоје

добронамјерни људи и постоје злонамјерни људи. Постоје људи који учине некоме добро из задовољства свог личног, зато што драго им је да некоме шта учине, да некоме могу шта помоћ, а опет постоје злонамјерни људи који уживају у томе да ти учине неко зло.

Ја рецимо кад ме неко пита, ја му кажем шта сам, не могу лагат. Или кад извадим особну карту, личну, ево види се ко сам, шта сам именом презименом, одакле сам и тако даље. Међутим нисам са тим оптерећен.

Ја имам она сватања која имају рецимо већина Американаца. Сви су Американци.

Али, има и црнаца и бјелаца и мјешаних, има и католика и православаца и протестаната и Муслимана и секти хиљаду, ал су сви Американци, е тако и ја исто. Тако и ја исто нисам оптерећен с тим, ја неки велики Хрват, ја велики католик нисам. Ја исто вјерујем да има нека сила, али не идем у цркву сваке седмице, нити ме то интересује, нити имам такву идеју.

читава организација мог живота настојим да је иста ко у Сарајеву. Иако не може бит иста, јер су другачије околности, другачија је ситуација, другачији су људи.

Знате, обично овде су људи неки велики и католици и Хрвати баш они људи који су у принципу најмање Хрвати, најмање католици, знате. Људи који су се напљачкали, који су се домогли неког капитала.

Јер сад је ово систем у којем се може све купит, и диплома и школа, и радно мјесто, и можеш изиграти и закон да нико не одговара. Једноставно баш ти такви људи они су стално у црквама, они су велики Хрвати, од њих се не може живит, они су баш фол, они штите ко неке националне хрватске интересе, а то не постоји. Не постоји заштита хрватског националног интереса, не постоји заштита муслиманског националног интереса, јер сваки човјек, свако живо биће има апсолутно исте интересе.

Немам ја неке уникатне у рецимо, односу на Вас. И ви имате интерес да имате слободу кретања, да имате слободу писања, говора, да имате добар стандард, да сте ожењени, да живите нормалним животом. Дакле, тај интерес који имам ја, имате и Ви.

По мени религија није важан дио идентитета човјека, за мене није. Међутим, ја сам човјек који има такве ставове, мало слободније, либералне ставове. Ако је неком човјеку то важно, немам ништа против тога. Међутим, најгоре је то, то селам ти неки људи, ти једноставно намећу као своју идеју. И то намећу као некакав опћи принцип живљења у читавој тој некој средини. Дакле, он своју идеју намеће сваком грађанину да и он треба тако или мора тако.

Људи сада практикују своју религију много више него прије рата. Све три стране. Обично људи не желе да долазе у сукоб. Ти кад видиш да иде читаво село, онда идеш и ти, разумијеш. Јер ако останеш ти, село ће онда рећи што ти не идеш. Имаћеш неких приговора. Ја сам рецимо један од оних који се и даље томе супростављам.

Нећу да идем у цркву јер нисам ишо у цркву ни прије.

Рат је искључиво као сваки други рат, био због одржања власти једне скупине људи. Та скупина људи, на велику жалост свих ових овдје, нашла је најбољи могући модус помоћу којег остати на власти, а то је рат. Дакле рат није избио због различитих религија, различитих вјера, већ је избио због једне скупине људи која је желила остати на власти и они су одабрали само овај начин на који ће остати на власти. Њих се, Слободана Милошевића, Изетбеговића, Туджмана, њих се не тиче да ли их је изгинуло сто хиљада, двјесто хиљада, колико је сакатих.

Па, економска ситуација је лоша. Тако је и у Босни и Херцеговини и у Хрватској и у Србији. Јер ми смо између себе повезани, ми економски не можемо другачије опстати, значи већ морамо и даље сарађивати. Ствар је у томе је што је се једна мала скупина људи домогла и власти и новца, и свега онога што је некада било привремена имовина. Та скупина људи која је на лоповски начин дошла до великог капитала исто је и на лоповски начин се домогла, и то врло јефтино, фабрика и творница и свега осталог.

Политичка ситуација је иста као и економска, јер је све то везано и економија и политика. Ја сам у принципу човјек аполитичан и не волим се у политику мјешати. Али, ствар је у томе, што ја имам и свој став и своје размишљање, али не учествујем на било који начин. Опћенито за мене, политичари су људи који су на неки начин мало, мало психопатске личности, сама жеља да се влада, то је нешто психопатски мени.

Прије рата је обично била та економска страна за људе проблем, остало није било неки проблем. Јер, рецимо у оном систему је био веома јак тај систем, војска и полиција. Она је све то покривала, тако да није ни могло доћ до неки већих ексцеса ако хоћеш да направиш. Тако да се људи нису оптерећивали свим другим маргиналним стварима, већ су само гледали себе и свој интерес, своје занимање, свој посао.

Међутим, само да вам ово још кажем. Код нас људи који се баве политиком, они само ту функцију коју имају схватају као нешто, дакле као једну ситуацију, гдје они могу радити буквално што хоће и онда тако се и понашају.

Постоји закон, постоји устав, он постоји за обичне људе, обичне мале људе, а за њих нема, не постоји закон, могу радит шта хоће, могу ић куд хоће, могу узимати паре колко хоће и нико не одговара. Важно је њима да они имају у својим рукама медије, војску, полицију, све своје и онда све иде. То је тако овдје.

Дакле влада један општи хаос. У ствари није то прави хаос, анархија, већ је то хаос који они намјерно производе, јер им он и одговара, одговара њима такво стање. Њима не одговара стање реда, њима не одговара да, рецимо, сад дође финансијски инспектор неке таме и да га упита за сваку марку одакле му, гдје је зарадио, како је зарадио.

Ја кад би имо избор, ја не би ни стару Југославију. Мислим ја би најрадије у Европску унију, па да укинемо све границе. То би било идеално. А то ће вјероватно и бити једног дана, само када. Онда да са једном особном картом могу отић слободно у шведску, шпанију, Италију, исто ко сад што могу отић у Мостар.

Моје наде и жеље за Босну и Херцеговину су да људи који су криви за ово да одговарају, сви људи, мислим без обзира које нације. И онда да се врате сви људи тамо гдје су некада живјели, с тим да им се врате она радна мјеста и оно што им припада, то би била моја жеља.

Само у бајкама постоји златна рибица која испуњава жеље.

Има једна основа универзална порука, а то је да је човјек самим својим рођењем слободно биће и оно као такво треба да живи. Дакле сваки човјек има право да сам креира свој живот како он хоће, свакако овај увјек мора имати у глави ону идеју, све што не желим да други учини мени, немој ни ти другоме, дакле да се између себе сви људи цијене и поштују без обзира на нацију, вјероисповјест, боју коже, етничку припадност, политичку припадност и било какву другу. човјек је слободно биће и ми смо можда једина разумна цивилизација у читавом универзуму, у читавом космосу и лудо је да се између себе убијамо и тако.

Требали бисмо се окренити науци, економији, култури, спорту, забави, љубави и свему. Ето поруке.

Сарајево

Имам 55 година. Ја сам рођен у Сарајеву, и живио сам у Сарајеву. Имао сам лијеп посао, добар. Био сам руководилац службе. Имао сам одјељење своје, око двадесет пет до тридесет људи. Водио сам опће послове у Енергоинвесту. Енергоинвест је велика службена организација стручног рада, који је имо своје послове у свим бившим републикама СФРЈ, а имали смо много посла у иностранству. Радили смо скупа са муслиманима, са другим вјероисповјестима, гдје је најмање било хрватске националности.

У кући сам живио са женом и два сина. Кад је рат почео у мене су синови, један је био на другој години факулета, а млађи је био на првој години факултета. Ја сам био задовољан животом. Ми смо сви били задовољни, не само ја. И моја жена и дјеца. Имали су своје пријатеље, имали смо довољно за живот. Имао сам своју кућу. Власништво један кроз два, ја и супруга по пола. Нормално, добивали смо кредите од предузећа, па смо то и враћали, да имају и наша дјеца сутра, да не морају тражити од државе, нити од било кога.

Никад није било лако наћи добар посао, јер Сарајево је ипак велики град, у појму и бивше Југославије, а не Босне и Херцеговине. Па, ја мислим да смо имали до пред рат добру економију. Међутим дви, три године пред рат је настала велика економска криза, огромна инфлација новца. Ја мислим да је инфлација ишла доле од '82. год, али је то рапидно од '88-'89. године. Почела је огромна инфлација.

Највећи је био број муслиманског становништва, онда Срби, па онда Хрвати. Исто је било и на радном мјесту, у мојој компанији. Било је највише запослених Муслимана, па онда Срба и Хрвата. Прије рата и до пред сам рат, људи су живили скупа и увјек је било међу људима појединаца, који су били екстреми, који су се превише национално изражавали и потицали своју националност, да је она права. На такве се ми нисмо обазирали. Ми нормални, обични људи који смо радили, ми смо углавном то игнорисали. Међутим касније, пред сам рат, ти су људи све бивали гласнији. Кад је почео рат у Хрватској, ми смо углавном имали мало информација шта се стварно збивало на ратишту Хрватске. И средства информисања БиХ, с обзиром да у нас рат још није почео, званично су то прикривала и нису давала у јавност тако да људи нису били упућени осим оних који су путовали. Ја сам ишао код свога шуре у Осиек, у осмом мјесецу да га доведем вамо. Он је тад већ имао шездесет година. Ми смо тада видјели страхоте, ђаково, кад смо пролазили кроз Славонију. То је било '91. године, у осмом мјесецу.

Људима се пријетило престанком радног односа. Почели су се људи слати на чекања. Кад се шаље на чекање, одмах се гледа ко те шаље на чекање и кога шаље на чекање, јел то друга нација. И онда се јављају тензије, онда људи говоре, овај мене посла зато што ја нисам Муслиман као он, или што нисам Србин као он који ме посла.

Ја сам био велики оптимиста. И вјерово сам у људе, превише. Чак и онда кад су ми најближи моји рекли, рат је низбјежан, ја сам говорио да рат неће бити. То је моја грешка под број један. Ја сам мислио да је немогуће да поново ЈНА започене рат и то у Босни и Херцеговини. Обзиром да сам знао, свјестан сам да је Армија изгубила своје мјесто у Словенији, Армија је изгубила своја мјеста у

Хрватској, па још ако изгубе у Босни и Херцеговини, па гдје ће они да раде? Не могу се они сви сконцентрисати у Србију. То је била моја погрешна дијагноза, односно погрешно виђење. Ја сам уистину да вам кажем, кад је рат почео, ја сам и тада вјеровао да рата неће бити ни у Сарајеву, ни у Босни и Херцеговини. Јер сам упорно сматрао да је то мултикултурална земља, гдје смо највише мјешани од свих бивших република СФРЈ, и због тога да то неће бити. И мислио сам, ако би ту почео рат да ће бити хаос највећи. И тако је нажалост и било. Рат је почео 4. априла, навече. Преко нас су ишле све гранате према телевизији. Прву ноћ у мене је метак прошао кроз прозор од балонских врата. Случајно ту ноћ нисмо сједили крај телевизије, јер ми се била покварила, па сам отишо у другу собу, код сина. Код њега смо гледали телевизијски програм, шта се десило. Свак слуша вијести, нико не спава.

Тада смо радили још увијек. У моју фирму ће сам ја радио, у њу су Срби ушли. И онда је последице била на територији града који су Срби држали. Ми смо још увијек ишли повремено на посао. Ја сам контактирао телефоном са мојим роководиоцима и онда би рекли да дођем или не. Било је опасно, али сам ја ишо са својим колима. Последице смо се дистанцирали на други предео, пошто је зграда на Врбања мосту изгорела.

Пијацице више нису радиле. У мојој кући је било нешто још фришког меса у фрижидеру, нешто сувога, половина од једне пршуте. Ништа нисмо могли купити, само крух.

Ја сам изишо из Сарајева након три и по мјесеца рата, 11.7.92. године. Отишли смо са једним коновјем који је организовао ХВО, бесплатно. Син је ишо да се јави у предсједништво, међутим они су га вратили са осталим колегама. Кажу Ви се вратите, пошто немамо оружја. Ми ћемо вас позвати кад будете требали! . И сад иди кући и чекај кад ће те погодит граната! И већ је храна потпуно била исцрпљена. Оба двојицу синова смо дали код пријатеља, пошто су они нешто више имали хране. Они су имали и право склониште.

Од тамо смо ми очекивали да ће ући српски тенкови у улицу, јер је било најближе. Готово свим људима српске националности, прије него је рат почео, они су подјелили оружје. Сандуке оружја они су ставили у своје подруме. Па сам ја питао: што ће, болан, оружје теби? Каже: Да се чувам . Ако је да се чувамо, дај га и мени да се и ја чувам! Међутим, тад смо ми мислили да ће превладати разум и да ће људи рећи Стоп! Јер, ми смо учествовали 6. априла у великим демонстрацијама испред Скупштине и Извршног вијећа, на Марин Двору. Сви су људи говорили: желимо поново да живимо заједно! Пустите нас да живимо! Нећемо рат! Међутим, тад су запуцали по људима. Неки су и погинули. Са прозора Холидау Инн-а, гдје су били снајперисти српски смјештени. Онда су их ови из наше територијалне одбране похватили, те Србе који су гађали по народу. Тад је фактички се знало да је рат почео. Након неколико дана, Сарајево је било блокирано. Могли су изаћи само жене, дјеца. Ми смо успјели изаћи са конвојом. Нас четверо; ја, жена и два сина, од двадесетједне и двадесет година.

Било је мало проблема на српској територији ради провјере. И на муслиманској, у Пазарићима. Али су нас ипак пустили уз мало компликација. Нико није скинут, нити је ико нападнут, нити је ишта отимано. Ми смо изашли са кесама. Најлон. Нико није имо никаквих ствари. Ништа. Ја сам мислио да ћу се сто посто вратит. Прво нисам хтио ни изаћ. Па онда, на инсистирање жене и дјеце, ипак сам изишо са њима. Прво у Кисељак, па из Кисељака у Сплит. Даље сам продужио код родбине, у Пулу. Из Пуле сам ступио у контакт са братом који живи у Аустралији. Он ми је послао гарантно писмо. Тад смо отишли у Беч и након што смо средили папире, то јест визу, 23.12. смо полетели за Аустралију и дошли 24.12.92. године.

Тако смо се нашли у Аустралији.

Мој главни мотив што смо ми напустили Сарајево у том моменту, био је глад и гранатирање. И цијело вријеме смо боравили у подруму, код једног сусједа који је имао кућу са добрим подрумом. Нисмо ишли својој кући. Кад сам напушта Сарајево, дао сам пријатељу кључ. Он је реко да ће смјестити свога пријатеља којем је већ изгорио стан. Ту је у мене мајка остала. Ми смо молили да она пође са нама. Није хтјела. Осто ми је и старији брат са фамилијом.

Како сам се осјећао када сам напуштао кућу и Сарајево, то је нешто што се не може објаснити нити описати ријечима. Тешко, претешко је било. Кад сам дошо у Аустралију, онда сам схватио да сам ужасно далеко. Да сам далеко од своје куће, од Сарајева. Сваки дан је било теже и теже.

Код брата смо били двије недеље. И онда сам изнајмио стан. Нисам посла нашо одмах. Ишо сам у АБС школу, учење језика. Дјеца су одмах ишла на ТЕИФ, интензивно учење енглеског и затим су пола године на учење компјутера. Млађи је положио испит за Статистика универзитета у Сиднеју и он је одмах пошо на факултет. Старији није успио на грађевински факултет и онда је ту годину радио. Онда, након годину дана, поново је полагао пријемни за факултет и тад је успио и уписа се у Сиднеју, за грађевинара, да настави онај факултет који је учио у Сарајеву.

Посла сам налазио повремено. Брат ме запослио код пријатеља који је имао своју компанију. Никакву помоћ нисам имао од власти. Као сваки грађанин Аустралије, стан платио одмах, и то унапријед. Језик је био проблем. Након три мјесеца смо тек били уписали, јер је било претрпано. Ми смо старији, ја и Жена. Код нас је била присутна носталгија без престанка. Кад смо дошли, учитељица је једна била. Из Загреба, Хрватица. Она је с нама разговарала, покушала нам је приближити Аустралију. И она је рекла, након двије године ви ћете, ипак, прихватити ову земљу као вашу земљу. Ја сам мислио да ће тако и бити. Нормално, ја сам прихватио Аустралију као своју земљу, и захвалан сам јој јер ме је прихватила у том моменту. Ја сада имам аустралско држављанство. Али је носталгија била присутна стално. Стално, док нисам пошо вамо. Одлучили смо да се вратимо у Сарајево и да живимо ту.

Ма, није нама пуно остало животног вијека. Према томе, желио би да овде завршим свој животни вијек. А имам и кућу. Покушаћу да се вратим у њу. Већ четири мјесеца не успјевам. Потпуно сам доказао власништво свим институцијама и опћини и свима.

Било ми је мало тешко напустити Аустралију. Ја сам тамо стекао пријатеље, оставио дјецу. Они су навикли. Најстарији ове године завршава и факултет. Млађи би требао догодине завршит факултет, ако бог да.

Још док сам био у Аустралији, знао сам да у мојој кући живе други људи. Знао сам да су уселили око '93.-'94. године, и да им је опћина додијелила моју кућу као привремено напуштено. Ја сам прије двије године писменим путем преко амбасаде у Канберу поднио захтјев за повратак у Сарајево. И добио сам, исто путем амбасаде, од власти из Сарајева, добио сам информацију да нису стечени услови за мој повратак у Сарајево. Што значи да ми не могу обезбједит да се могу вратит у своју кућу. Међутим ове године, без тражења преко Амбасаде, ја сам се вратио. У свим средствима информисања, у цијелом свијету, обзнањено да је ово година повратка у Босну и Херцеговину. Рјешење сам добио, којим је наглашено да се ја враћам у посјед за деведесет дана од доношења рјешења. Желио сам да уђем у стари дио посједа, то јест у приземље, односно у поткровље, који тренутним станарима није никад ни додјељен на кориштење. Ево, више од мјесец дана не успјевам да нађем

смјештај за себе и жену. Мени се враћају и синови у дванестом мјесецу. Гдје са њима онда, кад они дођу, кад ни ја још немам смјештаја?! Када сам се вратио из Аустралије, Сарајево сам видио са аеродрома. Насеље Добриња које је највише страдало. Стравичан приказ ни улице нису најбоље. Треба се обнављати. Мислио сам да се на томе ради. Међутим, мало се ради у Сарајеву. Привреда мало ради. Ради трговина, шверц и ништа више. Био сам у компанији гдје сам радио. Питао сам директора да ли се могу вратити на посао. Рекао је да не може за сада, нема говора, јер људи има пуно на чекању, који су били цијелог рата овдје. Пријавио сам се на биро за запошљавање. И тако, немамо никакав извор прихода. Супруга је прије мјесец и по добила је рјешење. Пензија је минимална, 110 марака на мјесец.

Моја је жеља да се вратим и останем живит у својој кући. У кући је стање, само кров и зидови. Све је демолирано и покрадено. Немам подове, врата, прозора. Тако је и у приземљу и на спрату. Све покрадено. Све је изнешено, цијеви, радијатори. Све. Муслиманска војска је опљачкала. Кад смо ми изишли, ушла је муслиманска војска и опљачкала. Послије тога су дошли други људи и дан данас живе у кући. Ми ћемо покушат једну собу опремит. А дјеца кад буду могла, кад буду радила, они ће нешто помоћ.

Људи могу нормално живјети заједно као прије. То смо већ показали да може. У многим мјестима ван Сарајева, људи се враћају. Из све три нације. И живе скупа и проклињу своје лидере, који су им направили ово. Њих проклињу, лидере, који су направили мржњу. Националне лидере. Неко мора бит крив за овај рат. Не можемо сви исто бити криви. Међународна заједница зна ко је то. Знамо и ми овде. Изричити кривац је Милошевић. Милошевић је почео од Словеније, Хрватске, па Босна, па, ево га, данас ратује на Косову. А уз њега су се оплодили и други кривци. По мени је ово, под број један, пљачкашки рат. Ово је био пљачкашки ра, а сад мени образлаже: Ти си изишо, ја сам се борио! . Добро. ти си се борио. Јеси ли добио слободу? Јеси! Изиђи из моје куће. Јел ти моја кућа, слобода твоја?! и хиљаде је таквих примјера. Улажење у туђу кућу, то му је борба била. Увијек се у рату јављају они, који је највећи олош. Излазе на површину. И онда, изајли су они који су били задојени национализмом од вајкада. А нису, вјероватно, ништа имали, ни створили у животу. Они су повукли и друге. Силом или милом. Родио се национализам. Ови су почели причат о своме национализму, ови о своме, нормална ствар и Муслимани Ушло се у рат. Ово је по мени, ради профита. Да се добије профит, односно, да се опљачка туђе имање. Интерес од рата су имали ратни профитери, а и данас имају. Они, који су били сиромашни прије рата сад су богати. А они који су били богати, сад су осиромашили. Сад немају ништа. Јер ја сам двадесет година кућу правио. Ја је нисам направио за годину. Нисам мого направит. Нисам мого зарадит за годину да направим кућу.

У току цијелог рата код мене је постојала носталгија, жеља за повратком на своје. Ту су ми умрли, у току рата, и брат и мајка. Умрли од болести, нису погинули од гранате. Глад, од тога долази болест. Нисам мого ни да присуствујем испраћају посљедњем. То ме је највише погађало и то ме вукло да што прије дођем.

Национални идентитет, мислим да није важан овдје, за нас. Јер, ја сам одгојен, и послјије онога рата, да цијеним људе, какви су људи и да такве пријатеље имам. Без обзира на националну припадност. Одгојен сам да живим са људима који

желе живит ту, без обзира на нацију. Мислим да сам правилно одгојен и да и на даље тако иде живљење.

По нацији сам Хрват, римокатоличке вјероисповјести. И ја, и жена, и дјеца, сви смо ишли у цркву и прије овог рата. И дјецу смо крстили и ми смо вјенчани у цркви. Све сам обавио. Нисам неки велики вјерник био, али сам поштовао своје. Да нисам поштовао своје, не би ни туђе.

Ја сам Босанац по држављанству. Ја сам то говорио и у Аустралији. Ја сам Хрват из Босне.

Нисам ја правио Југославију. Неко је прије мене правио Југославију. Али ја сам поштовао ту Југославију, јер сам живио у њој. Борио сам се за своје право, борио се за егзистенцију своје дјеце. У њој стварао, живио, волио је мање или више. Рат није био због различитих религија. Не. Свака религија каже поштуј другу вјеру. Поштуј ближњег свог. Поштуј комшију, свог првог сусједа, као себи равнога. Права религија. Нисам читао Куран, па да могу знати шта тамо пише. Али мислим да ни тамо не би требало да пише ништа различито. Моје лично мишљење је, да онај ко је вјерово, он ће вјероват, а онај који није вјерово, он је само вјерово тренутно, из интереса. Прави вјерници су они који су и прије вјеровали, јер који су тако одгојени. Мене је отац научио да идем у цркву, да вјерујем. И научио ме је тим људским врлинама поштуј друге. Праштај и највећем злочинцу. Нећу рећи да је католичка религија најбоља. То не би никад реко, јер свако своју религију поштује највише и она је за њих најбоља. Ја само поштујем кад она каже и она научи да праштам и највећем своме непријатељу. Мислим да је то нешто величанствено, истрајат у томе и бити истински вјерник. Истински вјерници никад неће почет рат. Ни с једне стране.

Ја практекујем моју религију исто као прије. И у Аустралији сам је практиковао. Посјећивао сам своје католичке центре, хрватске. Ја сам ишо у аустралијску цркву, и у италијанску цркву, ишо сам и у протестантску цркву - да чујем, да видим начин служења, богослужења у тој цркви.

Религије је важан дио идентитета ако се правилно гледа. Поштивање религије је и поштивање људи. У нас говоре и кажу да су попови и ходже почеле рат. Нису они почели. Можда су неки и почели, али то нису прави представници вјере. Не мора значит да су свјећеници највећи вјерници. Има људи и нељуди. Ја тако гледам на живот, на ствари, на религију.

Босни је потребно да ради привреда. Онда би било све другачије. Да се оживе велики индустријски капацитети. Ако би то прорадило са 50% капацитета како је било прије рата ми би стали на ноге своје. Нама је најпотребније да се људи запосле. Онда немамо времена за манипулисање.

Након овога што се догодило, нема говора о повратку у стару Југославију. Јер, догодили су се злочини велики. Онда би то било враћање на оно исто. Са тим се не би сложили већина. Јер, шта смо онда урадили?! и друге су се земље на овом свијету одвојиле, али је то ишло неким путем без борби, без рата. Ако је већински народ изјаснио се да жели самостално живит, па нек живи. Можда би се опет вратио за пет, десет година у савез бивши држава или неки други. Сад, у овом рату, кад говоримо о просторима бивше Југославије, највише је настрадао српски народ који се раселио страховито. И постали су бескућници. Трбало би да буде Босна као што се прича, да сва три народа буду стварно конструктивни народи и да имају једнака права на свим просторима Босне и Херцеговине. Потпуно једнака. Нек се пропорционално, према броју становника, бира власт. Без праведног живљења, односно правде за све три нације, нема перспективе.

што се тиче моје властите будућности, мој вијек је прошао. Углавном. Не гајим неке велике илузије за живот. Жеља ми је само да поживим у миру, колико је то могуће, са остатком своје фамилије који је осто. Да буде у миру и ништа више. А у економском погледу, како буде другима, нек буде и мени. Ништа више. читаоцима желим да не посију нигдје рат. Колико је то могуће, изоловат ратне хушкаче из друштва. То је тешко. Ми смо знали, и у овом рату, ко су ти хушкачи, али они су били дио наше власти. Они су имали оружје и они су командовали догађањима. Неће се пуно постићи ако људи не буду свјесни. Ми смо овдје, на овим просторима, живјели љепше и сигурније него што многи живе у другим крајевима. Ето, наша су дјеца завршила тамо факултет и могу да раде на цијелој кугли земаљској, а имају жељу да се врате. Имали смо живот!

Србац

Муж. Имам 38 година.

Жена. Ја имам 36 година.

Муж. Прије рата смо живјели у С , то је општина Србац. У нашем мјесту живот је био добар, радило се, могло се зарадити, живило се добро. Ја сам био радник и радио сам у руднику глине, то је за керамику.

Жена. Ја сам била домаћица. Наше вјенчање је било 1988. године. Имала сам кућу. Када је дошо рат добила сам дјецу. Да није заратило не би ни имала дјеце.

Муж. Живјели смо сами и дјеца са нама. Па и није било лако наћи добар посао тада, ал ето, могло је се наћ. Радило се. Ко није радио у фирми, радио је приватно.

што се стандарда тиче, човјек је живио. Ето, ми смо још правили кућу, кућили се, набављали ствари, а да смо могли ићи на море и нешто друго, то још нисмо могли. Нормално да је нако остало, могло би се нормално све. За све људе било је лакше живјети тада.

Жена. Имали смо пара, могли смо нешто да купимо у кући. Нормално, није било исто и за онога ко није хтио радити. Али, ко није могао наћи посао у фирми, могао је код приватника. Сада не можеш наћи ни у фирми ни приватно.

Гдје је моје мјесто скроз су около била српска мјеста. Заједно смо ишли у школу, заједно смо радили, заједно све до рата тако било. Није било никаквих проблема и није нико гледо никакву разлику. Становништво је било мјешано и сви смо заједмо живили. Можда је Срба било исто колико и нас, а Хрвати су били одмах преко Саве, али они су посебно тамо, с њима нисмо се ми. Они су били као и одвојени мало више, друга република. Сви су били Босанци нормално, није никад реко ни Србин, ни Муслиман већ каже луди Босанац ил тако нешто, ал није никад било Србин ил Муслиман.

Ишли смо у Хрватску да би подмјеру купили, било је јефтиније него код нас, то је само преко Саве. И шта ја знам, слаго се народ, наједанпут шта је било, не знам.

Муж. Код нас је било мјешаних бракова колко хоћеш, више мјешаних бракова, него овако да је Србин узео Српкињу, Муслиман Муслиманку, комплет из овог мјеста одакле сам ја, из С ...

Највећи проблеми и бриге у нашој општини су били око запошљавања, подизања и проширења фирми, изградњи путева, изградњи општине и то. Људи су живјели и радили заједно, било је добро. Религијски дио није био важан дио тада.

Жена. Ко је имо више пара тај је боље живио, увјек је тако било, само што се сад више истиче, знаш. Ми на примјер, избјеглице немамо пара. Ако нигдје још не радиш, посебно немаш пара, а ако негдје радиш тек толко мало.

Прије рата док нам је Тито био жив, ми смо знали живити. Смјели смо отићи гдје смо хтјели, није нас нико опљачко, није нас нико убио, били смо свој на свом. А сад овдје, не смјеш изаћ, знаш, удариће те неко, опљачкаће те неко. Никад неће нако бит.

Да ће бити рат осјетили смо још 1991. године кад је почело у Хрватској тамо. Чим је се пошло смириват у Хрватској, одма смо знали да ће бит то и у Босни.

Код нас је рат почео 1992. године, у марту, био баш Бајрам. Почело је кад су Срби напали тамо Дубочац, једно муслиманско мјесто, од Српца једно 18 километара. Ми смо ближи Српцу него Дубочац. Званично је проглашено 6. априла 1992. године. Када су напали Дубочац, тада је почело и код нас.

Муж. Када је код нас почео рат осјећали смо се оно напетом, већ унишом страх био у народ, шта ја знам. Ја сам још радио, онда сам добио позив да идем у војску српску. Нисам отишо, побјегао сам у Прњавор 5. маја 1992. године. Тако сам изгубио и посао. То су били они почаци рата, тад сам побјего. Био сам годину дана у Прњавору, тако да не знам шта је се дешавало. Тад је већ пало Бијело Брдо, пао Дубочац.

Били смо у Прњавору годину дана и онда смо се вратили. Послије кад смо се вратили онда су ме гонили на радне обавезе, ишо сам у шуму. Након 1993. године отерали су ме на Возућу и тамо сам био до пада Возуће. Копо ровове, радна обавеза, за Србе. Не као војник, него као робље. Жена је била сама, ја нисам долазио можда, по три, четири мјесеца, а она није имала никаквих примања.

Жена. Ја сам била код куће, сама са двоје дјеце и било је тешко. 1994. године, прије него што ће га отјерати на Возућу, њега су премлатили. Имала сам ото старије дјете, а мали имо два мјесеца кад су њега премлатили. Онда су га касније отјерали на Возућу. Послије отога кад су њега премлатили дошла су два милиционера, дошли су као да мене провоцирају, знаш. Као, знаш кад смо га пребили, те ово, те оно, знаш ко је то био, све не бил ја што рекла. Ја сам тада била сама у кући. Нису то биле бивше комшије, то су били неки странци. Онда су тако свашта ми говорили, балинко и тако, а ја сам само шутила. И онда су рекли, ви требате одавде да селите, ово није ваше, ово је наша дједовина и тако то. Ја сам шутила, јер сам се бојала највише за дјецу.

Дошли су и тражили су мога мужа. Они као да нису знали да је он на Возућој.

Онда су дошли питати нану, његову матер, ко је ли он отишо на Возућу. Па су онда дошли мене провоцират. Једни су доле остали, једни вамо. Онда су тако испитивали шта ћу ја рећ, шта ће ови, па су се доле састајали заједно.

Онда, било је тешко и за храну. Нешто смо добијали од Мерхамета, врло мало. Срби прво себе подмире па онда нама нешто подјеле. Коме нико није слао, тај се грдно напатио, није имо шта да једе. Било је свега, само пара није било, исто ко и сад. Само што је сад боље зато што није рат и нема оног страха. Не би више хтјела то да доживим, то је ужас један.

Муж. На Возућој је било опасно, на примјер између линија. Имају они ровове своје и сада према муслиманској линији, ми идемо и копамо сад њима другу линију, друге траншее, а они се тако помјерају, и онда ако они праве неке замке тамо ми морамо ићи да прокрчимо тамо. Било је минирано, било је опасно, али ето, имали смо среће. Био сам четири године роб. Био сам двије године на Возућој, а послије кад је пала Возућа, били смо тамо у неким Савићима док није дошао крај рата. А од 93. године кад су ме отерали, тад сам био цијели рат на радној обавези, само ту годину што сам био у Прњавору.

Жена. Кућу сам напустила прошле године, 5. септембра 1996. године. Дошла су нам два милиционера, доњели једну коверту, отворили је и прочитали да

морамо изаћи. Та је коверта била од српских власти. Онда сам ја отишла горе у оти њихов главни штаб, распитивала се како би ја могла остати туде, али никако нисам могла. Каже иди у Зеницу или Сански мост, ту нек те смјесте, да би могла живит. И тако сам дошла овде, даље нисам могла. Имала сам рок три дана да изађем и да ништа не не дирам и не понесем. Донијели само један мали кофер са мало одјеће, то је све.

Муж. Сви заједно смо напустили кућу. Кад смо добили тај рок, три дана да иселимо, онда смо отишли у Бања Луку. Из Бања Луке смо са УНХЦР-ом дошли овде. Ја сам имо личну карту српску, а жена је имала ону стару југословенску. Возио нас је УНХЦР-ов аутобус и нико га није заустављо.

Било нам је тешко кад смо напуштали кућу. Неизвјесност она, не знаш ни гдје идеш, ни како идеш, своје остављаш, не знаш шта ћеш с малом дјецом. Ипак је код куће било другачије.

Жена. Кренеш, узмеш капут, fino пребациш преко рамена па ћеш видит како то изгледа. Да макар дјеце нема, па кад кренеш идеш, сам си и готово. Ја када сам дошла у Зеницу нисам знала где ћу, шта ћу, куд да идем, почеше дјеца плакат. Тад нама једна жена, каже идите у милицију. И ми смо тако ходали, отишли горе у Мерхамет да нам помогне, међутим све је било затворено, па смо отишли у милицију. Дали су нам неку адресу, немам појма доле од неког човјека, да одемо доле. Они нас пошаљу вамо.

Муж. У социјално.

Жена. Јест, и тако да смо овде дошли, смјестили су нас и сад смо овде. То је било 5. септембра 96. године.

Муж. Ми смо истјерани из куће послје рата, послје Дејтонског споразума. Ми смо истјерани, нисмо избјеглице.

Жена. С малом дјецом бити у рату, то је нешто најтеже. Ниси знао ни куд ћеш, ни шта ћеш. Најгоре је било кад пас ти залаје. Тад мислиш ево иду, убиће ме и дјецу, заклаће ме. То је стрепња, живци су отишли. Нисам се наспавала док нисам овде дошла. Овде кад сам дошла ја сам се наспавала.

Муж. Ја док сам радио као роб, ако је примирје и вамо, добијали смо храну и шта ја знам. А ако је било па узнапредовали Муслимани или ако су Муслимани неког заробили њиховог, онда смо знали по пет, по седам дана не добит ништа за јест. Још и по ноћи онда морамо копат, не дају нам спават. Једне прилике, таман био 29. новембар, и отерало нас, а ја отишо овако обучен. И сад ја сам онако лагано обучен, сњег пада, хладно, ја навече и по дани копамо, не дају нам јест и тако. Онда је било ових комшија, Срба у њиховој војсци, који нам донесу нешто. То су били познаници, који су ишли са мном у школу, који су радили са мном итд...

живот је овдје од данас до сутра, патиш се. Мислим што је најважније, миран је човјек, мирно спаваш. Помало растегнеш оно гибире што добијеш и ето шта ћеш. Немаш гдје радит, гдје зарадит. Вријеме проводимо лежећи, сједећи, ето. Сједиш и ходаш. Ситуација за поса је никаква. Немамо никаквог примања, само ово хуманитарно што добивамо.

Жена. Дала сам неку молбу у Машински факултет, шта ја знам, да се тако запослим, али ништа, нит враћају документе, нит сам запослена. Било ко од нас двоје да се запосли, или ја или он, било би нам лакше живити. А вако да кажеш бил се тјела вратит кући, ко што мој муж скоро каже да не би и ја исто тако кажем. Јер ја имам двоје мушке дјеце и они ће одрасти кад тад, а ја не вјерујем у овај мир, оно ће се опет заратит.

Кућу сам видјела прошле године, ишла сам у јесен. Ишла сам код нане и тако сам је видјела са стране. Није срушена, добро је, како је унутра не знам. Не знам ко живи тамо.

Муж. Не бих се вратио кући ни када би имао прилику. Не би се вратио из тог разлога што не би хтјео да и моје дјете дочека ово што сам ја дочеко. Како је

прије било сложно, заједно се живило, није се ни на што гледало. А онда се заратило и један другог мрзимо. Нема шансе да буде ко онда. Друго, нечеш више никад добит тамо свој посао, од чега ћу живит тамо.

Жена. Десило се скоро тако да нас пита, би ли ми тјели, тако да они виде шта ја знам, да би се ми могли вратит кући. Ја кажем, јесмо ли ми сигурни кад би се ми вратили кући. Каже не знамо. Е, па шта нас онда зовете, јер ми смо толко припатили и сад наједанпут да се вратимо. И да опет то доживимо, то не могу. Нећу да се вратим. Било гдје, само не тамо.

Највећа тешкоће и брига за нас је прво посао, па онда даље. Онда би нашли себи стан, живили би, хранили дјецу. За двије године он ће кренут у школу, а онда ће овај мали за њим, ето то је све.

Највећи медицински проблеми су живци. Не можемо спавати, не можеш слушат ништа да је узбудљиво, ни тужно. Живце си изгубио.

Муж. За сад не можеш ништа планират. Кад би човјек нашо посао, онда би могао планират.

Жена. Без посла, без пара нема ништа. Да је пара, посла, па онда касније стан да набавиш. Па набавиш шта ти треба, ово, оно и тако. Кад би тако то све добро било, касније би можда продали кућу и оно мало земље што имамо, а можда и не би. Можда би оставили дјеци, можда би се некад то смирило и шта ја знам.

Ми као народ, ми би могли живит, мислим оно могли смо живит. Међутим, ови што сједе на фотељама и немају другог посла, они су нам закухали. Они су нас окренути једне против других, бјежали су и њихови војници, нису хтјели у војску. Мирне људе, једне против других окренуле су националне странке. Политичари су криви за рат.

То и није мого за годину дана испланират. То је планирато десет, петнест година, како ће то да испадне. Ми то нисмо знали. Планирали су они што немају другог посла, само сједе, разговарају. Испланирали су Срби и вамо Хрватска, они су то планирали највише. На примјер, Алија иде са народом шетат кроз Сарајево, умјесто да нађе пушке и да се бори.

Муж. Добро он је смиривао, он је хтјео политички да рјеши.

Жена. Овај народ овде, можда ови да се врате из Јајце и шта ја знам, својим кућама, нису ни они сигурни, а ми да се вратимо тамо око Бања Луке, Србца и то, не можемо никад, не можеш бит сигуран. Требало би ил нас истребит, ил Србе истребит, ил да се сложимо. Ал неће се сложит никад, нема ту слагања. Једноставно да зарати и да видимо ко је јачи, ко не буде јачи нек оступи, немаш ту шта. А вако да се ко врати, не може.

Муж. Ја мислим да неће поново бити рат, ја мислим да ће се то средит.

Жена. Ишла би ја и у друге земље, што не би ишла кад би могла. Само што немаш ти нигде могућности сад да идеш. А када би ми неко средио папире ишла би, у било коју државу.

Ма не море у Босни поново живит са Србима. Неће бити ко прије и сад је то већ завађено. Сад нас је раздвојило, прије нас је спајало на примјер, за нас је било братство и јединство. То се више никад не може направит. Онај је увјек осто Србин, а тај Србин је мене уврједио, ил ако сам ја њега, значи ми никад не моремо више бит исти.

Када гледам уназад у рат, и не мислим о том. То је најбоље да заборавиш и нешто друго планираш. Надај се да имаш стан, како ћеш га намјестит, како ћеш се запослит, како ћеш зарадит који динар, како ћеш своју дјецу да одхраниш, на то мисли, а на оно се немој враћат.

Муж. Човјек не воли о томе ни причат, настоји да то заборави. Како је било, тако је било.

Жена. Кад би био поново рат, недо ти бог, ја би се објесила. Објесила би се, не би више живила. Ја не би више тјела причат о томе. Не до ти бог да више буде рата. Неко је се обогатио на рачун рата, а за већина људи је остала без ичега. Идентитет је важан за мене. Ми смо Босанци, Муслимани, држављани Босне. Сад ми немамо држављанства, нисмо ни тамо, ни вамо. Ми избјеглице нисмо сад нигдје.

Мислим да људи сада практикују своју религију различито него прије рата. Многи су сад Муслимани постали Муслимани, а прије нису били, знаш. Ал не можеш ти постат Муслиман ако прије ниси био. Ил буди ко досад, ил немој никако.

Добро, народ је увидио сада, и нормално се сада свако посвећује свом и сад је други систем. Прије ти је било мање то. Рат је почео да би неко разлику правиво, а да није било разлике међу нама, не би било ни рата.

Економска ситуација није добра, сада није добра, али свијет настоји помоћи у том, биће ја мислим и посла, нешто ће бит.

Политичка ситуација у Босни је сад добра, ако тако остане. Што се тиче мене, добра је нема шта. Не страхујеш више, нема рата, то је најважније.

Када бих могла изабрати између старе Југославије и садашње Босне, ја би узела стару Југославију, као што смо живили, да живимо. Јер што год смо имали, што год смо стекли, то смо тамо стекли, некад. А сад никад ништа нећемо имат. Плате су мале, никад се повећат можда неће, и вјечито ћемо бједно живит.

Муж. Ја би волио видиш, нову Босну, ал да живим ко што сам живио у старој Југославији.

Жена. Моје личне жеље су да имам папире и да идем у иностранство, тамо се боље живи. Имаш тамо бољи живот за дјецу, за себе. Јер, своје жеље овдје не могу да постигнем. Хтјела би посо, хтјела би кола да имам, да лијепо живим, да одхраним своју дјецу, а овде немам никаквих могућности. Да ми неко не помогне, ја не би могла живити. Не знам шта ти мислиш.

Муж. Добро и ја мислим тако.

Жена. Жеље за Босну су да се покрене жељезара у Зеници.

Муж. Ма ја, да се изгради ко што је било, да се пође радити.

Жена. Она је сигурно дуга пет, шест километара и мало радника ради. А кад би се покренула било би ту радника и радника, и пара да пара, а сад бога ми нема ништа. Сад је све стало, плате мале, нигде ништа нема.

Моја порука за читаоце је, не до бог да доживе оно што смо ми доживили. И нек добро чувају главе, а живце не могу и тако почуват, отиће им.

Муж. Да им не буде рата и да мирно спавају.

Жена. То је само укратко. То је дуго, дуго било.

Муж. Јер кад би се то све причало, тешко је то све испричат у детаље.

Жена. Била би цјела књига, овај наш рат, наша прича, то је све укратко било. Цијела, свашта је било. Највише страха и ужаса. Сваки дан, дан иза дана, а најгора је била ноћ. Ноћ је најгора била, али све се надживи.

Столац

Рођен сам 1929. године. Живио сам у Стоцу са женом и ћерком. Радио сам у једној фирми од 1000 радника. Имао сам добар стан, добар стандард. Ишао сам свугдје и школово се по свијету.

У мом граду било је доста различитих фабрика. То је град јако фин, ко је гођ дошао са стране, свиђа му се тај град. Фин народ, једна мала традиција

културе мирољубљивог народа. Ту је било и Срба, и Хрвата и Муслимана, све заједничко. Људи су живили фино, заједно, ко једна породица. Нисам се бавио политиком, нису ни моји другови.

Било је мјешано становништво у мојој општини, Срби, Хрвати, Муслимани. Ја сам више ишо у цркву него у джамију. Ја сам Муслиман. Мој отац је био трговац и знам за вријеме старе Југославије било ми је десетак година, ја сам ишо у цркву. Моја је кума католикиња. Кад помислим на ту моју куму и моју мајку умрлу, то су ко двије мајке моје. Католици и муслимани су живјели без проблема, и сви православци.

што се тиче лидера и полтичара ја би мого рећи, никог не смијем похвалити.

Скоро ни један не ваља. Неки нису тотално гријешили. Они су ово све урадили, ми не би ништа урадили. Кад је се заратило у априлу 92. год. ми смо мислили да ће то трајати само два мјесеца. У нас је прва струја дошла од православаца, Срба, четника. Сви Срби купили веш, па у камионе. Иду за Црну Гору, Србију. Они су знали шта се спрема јер им је Караджић и Милошевић казао да ће Велика Србија бити. Каже Ми морамо ићи, нама је наређено да се повучемо из Стоца и чапљине, сви Срби! Кроз пет дана нестаде оваца, коња, крава, волова. Одоше за Гацко, Билећу, Љубиње, гдје су српске општине. Срби одоше горе, оставили Муслимане и Хрвате. Кад су Срби ударили онда су стварно ударили по Хрватима, а ми Муслимани дигли руке. Нико ти ништа не казива, кад почеше падати гранате.

Кад је рат почео, било је страха у Стоцу. Управник дома изнио велику заставу Црвеног крста и поставио је на Дом здравља. Каже нико не сме напустити Столац, нема овде рата, овде је застава Црвеног крста, нико не смије. Кад са планине граната хоп на заставу. Застава оде. Онди уби ово, уби оно, онди краву, онди кера, онди на мост, ондика жену рани. Тад смо ми побегли, ја, жену и ћерку на један трактор да бјеже, они неће без мене. Дођоше неки српски команданти, јами моја кола у Стоцу, јами твоја, јами онога. Немамо ми наоружања никаквог, једино сјекиру. Српски командант нашо командира милиције у Стоцу Муслимана и каже гдје гоћ ко има оружје да га преда, ко не преда иће у затвор. Свак се препо. Столац је осто ни једног пиштоља, ни пушке није било.

Кад смо ја и моја породица отишли у чапљину, нешто народа је остало, нешто је бјегало, неко у чапљину, неко у Мостар. Кад је дошо ХВО у Столац, они су оно народа што је остало у Стоцу потрпали у затворе. Нас који смо били у чапљини позвали су дођу у Столац, у фабрику, и да почну радит. Они су ту велику фабрику заградили жицом, а ми нисмо знали да ћемо ми ту у затвор. У мене жена пошла да се врати у Столац, а ја велим Не! Који су били враћени у Столац они су тотално слабо прошли. Два пута сам ишао у Столац док сам могао.

У чапљини сам био до седмог-осмог мјесеца 93. Ту сам био затворен два, три пута. Мушке су јамили у логор у Дретел и Габелу, а жене и дјецу су ту затворили. Бобан је реко то што има мало Муслимана, он све то може потаманит.

Једном сам отишо у књижари у чапљини да купим љепило, кад нисам знао, вако један усташа стоји код врата. Само гледа, а други му казива да смо ми из Стоца. Каже мени, шта ћеш ти овде. Велим да купим то љепило. Пођи са мном, каже. Гледам у цивилу, а он мене одведе у затвор. Био сам 22 дана у затвору. Једном сам био пет дана, а једном сам са цијелом фамилијом био затворен у велики силос гдје нас је двије хиљаде. Видиш нане у декама, дјеца врше нужду, нема отварање врата.

У чапљини су биле хуманитарне организације, Мерхамет и Каритас. Муслимани су имали све у рукама, нису нам дали. Управница социјалног, она је мени два, три пута спасила живот. Давали нам храну и конзерве и све. Било је тешко

сналазити се у чапљини. Ћерка доби температуру једном и ја велим идем у златару у чапљину да продам златани прстен који сам носио 46 година. Кажем ја једној финој цури која ради у златари Извините, купујете ли ви злато? Купујем. Ја би, велим, продо ови прстен, колко вреди? . Узе она, каже

Толико куна, ал немам сад новаца . Кажем ја мени треба одма новац. Она узе и отвори новчаник свој Ево вама пола пара, ако вам се жури . Прстен није узела, каже Ви носите, па дођите око два сата! Ја велим хвала. Ја купио ћерки онда мало лимуна, наранача и чоколаду. Само да спасим дјетету живот. Ех кад сутра, прекосутра, ова кума каже мени Ја вас знам однелке . Каже како живите? . Па кажем, Тако и тако . Каже мени она Дођите сутра, у цркви дају! чим ја вас видим у реду, у колони, па било нас педесет, шесет, ти униди, чим ја дођем до врата ја ћу два цекера и дат . Та кума католкиња, фино једно чељаде. Дошо ја жени, каже жена шта је то? . Ја два цекера, велим Ово ми је кума дала . Тамо сами католици, а вамо Муслимани, а не да ти шаку млијека у праху, најближа моја комшиница. Хоћу да кажем има и наших бештија. Сада живим овде у кампу. Кад сам дошо 93. године био сам код брата десетак дана. У њега је мали стан и он ме је некако успио смјестит у овај камп. Сад ми је најтеже, али добро ми је. Мени је драго с људима да попричам, јер сам цјели живот спровео са људима.

Кад сам прву пензију добио, има двије, три године, била је четири марке. Овде су тад били Норвежани, фала им, то су добри људи. Помогли су нам кад је мени требало за око да се оперише, Норвежани су ме водили у Тузлу. Дали су нам да се смјестимо, дали храну, деке, постељину Ех, сад ти је моја пензија 140 марака.

Моја је кућа породична, дједовина или бабовина, порушена. Имао сам државни стан, кадровски гдје смо живили ја, жена и ћерка, 64 квадрата. Двајест година сам живио у њему.

Своју кућу сам видио 93. године, можда пети, шести мјесец. Ишо сам једном, то кад сам затворен у Стоцу био. Онда нису нам ни дали у Столац.

Вратићемо се и би се вратио. Вратићемо се, што оно кажу и одма, и сада и обједни. Још нисам изгубио наду. Једино, могле би те свјетске силе мало више да стисну ове наше. По овим нашим, богами, тешко... Једино Америка, Енглеска, Француска и ове силе, па мало да ухвате ове за ухо па да каже, тако се можемо вратити. Надам се да ћемо се вратити, ако бог да.

Мени је највиша брига што смо сви изгубили живце. Изгубио сам живце као за десет година, баш у овим баракама, у Каћунима, у овом брду. Не видиш чак ни авиона над собом. Немам ја никакви контаката. Онда бриге ми је моје ово дјете, да макар она, ако ништа друго, да изађе ми на пут, да је школујем. И жена ми је, бога ми, изгубила живце. Имам проблем за око, то ме мучи. Срећа ми је ако ме послужи ово око. Примам инекција у оба ока. Кад сам изашо из затвора, кад ме је бацио усташа низ степенице, згрушала ми се крв. Чак су ме хтјели послат у Америку, ал ови сви стручњаци кажу, мореш ић у Америку али ће ти покварит око. Кажу ми највећи ти стручњаци у Тузли, не дирај само море бит горе. Сад морам мало припазит тлак, храну, ради сикирације, ради проблема. Полако, е тако, само полако.

што се тиче будућност, чекам да наша влада, уз помоћ Америке, мало ово среди. Ја сам недавно био код браће у Мостару. Видим у Мостару се људи залажу за ту Федерацију, а бога ми, ако ту не уфати Америка, па по нашим, тешко ће ићи.

Зашто је био рат, то цјепање те Босне и Херцеговине, да будем поштен не знам Рећемо кад би у нас, у Херцеговини, неколико бандита скинули, бога ми би било боље. Кад би ја сад дошо у Столац, имам ја три, четири Хрвата, ће би ја, жена и ћерка могли спават, они би ме бранили. Један је Хрват, мој комшија, кад су запалили кућу повико Бештије једне, то је Али бега Алије, тако су га та

неколика Хрвата убили, да је кроз пет дана умро. Ја би могао по тим поштеним људима доћ. Само ми је жеља једина да дођем кући док ми је исправно ово око. А после, крепо ли крепо. Ја немам овде, никакво срце овде. Овде има људи, неко 50 километара, неко двјеста, чак сам ја са тристо километара удаљен. Можеш мислити како је мени овде. Ја сам свјестан да ми је ово око отказало, сад мени треба доста добре хране, мени треба кућна домаћа јуха да је поједем. Ја сам пет година овде јео грах-рижа, грах-рижа. Кад сам дошо овде 93. год. нисам имо хљеба. Ја сам једном добио ону конзерву 94. године, то је конзерва била за мјесец дана. Ја сам ту конзерву појео. Каже ћерка Тата шта то радиш, то ти је за мјесец дана?! Ја примам пензију и жена има та примања око 40, 50 марака. Ја морам дјетету купит. Ми фино живимо, не патимо се. Што се тиче мене, само купим жилет да се обријем и то је све. Ја морам купит дјетету јаје, требам купит банану је ли, требам купит вегету, герму. Од ти моји примања ја морам сваки дан ћерки дат марку.

Појединци су имали интереса од рата. Ја имам мојих комшија који су дошли из Стоца у Сарајево. Он неће никад из Сарајева. Оставио је тамо, око града, нешто, а он је дошо овде добио двособан, трособан стан, нашо кола, увуко се у трговину и њега брига сад. Сад њега нико неће оћерат. Он неће из Сарајева у Столац, он има пуне джепове пара, сачуво живот.

Пуно је ратова у Босни било. Доста је, и превише. Сваком народу, и српском, и хрватском и муслиманском, довле је више рата. Море се поново живити у Босни скупа. Сигурно. Када гледам назад, сјетим се фина живота, добра живота. Имали смо сви пара, радили смо, сви смо добро живили. Ја овде видим меса можда у мјесецу једном Нема. А у оном режиму свака је имо меса, доћи у месницу, дај ми ово, дај ми оно. Ако ништа друго, свака је фабрика имала кухиње, сваки су дан и радници имали добру храну у ресторанима. Није ништа добро дошло с ратом. Ништа. Чак да смо се опаметили, дошли до памети, ни то.

Национални идентитет је важан. Свака своје треба да цјени, јер ко не цјени себе и своје, не море ни туђе. Ја сам Муслиман, ја сам Босанац, али ја волим Србе, Хрвате. Ми смо живили и за вријеме Турске заједно, и за време Фрање Јосипа у Босни. Има паметна народна, прогресивна. Рат је можда почео због националних разлика у неким главама, али, бога ми, појединим главама, а бога ми што се тиче обичних људи, није стало никоме да цимбура крв. Ја би објаснио свој национални идентитет као Босанац. Ништа Муслиман. Босна је држава. Свака част ко је Муслиман, али ми смо Босанци. Религија није важан дио националног идентитета. То гледам ја само човјека, а вјера није важна. Ја сам, кад ми је било 7,8 година, ишо на вјеронауку и мејтеф. У школи у Стоцу, вјеронаук је држао поп, свештеник и ходжа. Онда су нас они сједињавали. Поједини, не кажем ја сви, можда има неки бештија. Они су заједно пили кафу, фино се пазили се и нама приповједали кад смо били сви, да је то један народ. Ето, тад ми је било 7 година, а види шта ми се деси кад ми је 70 година.

Моје гледање на друге религије није се промјенило. Није код поштених људи. Поштени људи остају поштени, љубре остаје љубре. Свуђе се то море десити. Муслимана је највише овде! А он по шест конзерви поједе, а ја једну и каже Драга браћо и сестре. Онда они хрватски каже Побеше све Хрвате, а нигдје их нису побили. Срби кажу Вазда нас бију зато што смо Срби, а нико га није био. То тако оне мрцине праве себи мјесто. Јер добро неки дан каже, немој правит цркве ни джамиије, прави школе и фабрике. Е оно је добро вели, помози човјека јер стомак не пита. Ја купим овде шећер или ону штруцу хљеба, ја не питам је ли оно католичко или муслиманско.

Сад, економска ситуација Потребан је јак капитал уложити, освјежити. У нас је на хиљаде људи без посла, а ко нема посла не море опстат, само море бити већа сиротиња. Чим је јака економија боље је и здравље и здравство. Чим нема економије нема ни здравства, болестан народ.

Политичка ситуација у Босни је боља, али, бога ми, није лако. У бившој Југославији био је комунизам. Сад га осуђују, ал бога ми, школово нас је тај комунизам. Алија председник, Туджман генерал, Милошевић, Караџић, све је то Тито и комунизам школово. Имаш рецепт, какав да је, одеш у апотеку, добијеш бесплатно лијечење у комунизму Титином. Сада у школу ће ко има паре. Тито је школово, дао је дјечји додатак сиротињи, социјално...

Ако ме послужи здравље, то је најважније, па да ја могу доћ у своје мјесто, па да кажем ономе конобару Комшија дај ми кафицу, брате . Па да видим Јозу, Јову, па хајмо људи да попијемо кафу. Нема среће ако ја тражим само Хусу, Мују, Хасу.

Никакав рат никоме није донио добро. Мене чуди све школовани људи, образовани факултетлије, чак са два и три факултета, енглески говоре, њемачки, француски, а они народ мељу ко машина месо. И њега брига што је овамо сиротиња, што су онамо пуне јаме костију жена и дјеце. Велики небодери, фабрике изгориле, немаш воде, немаш хљеба, па то је доказ чему ти воде људи . Ја немам кога кривит, што се тиче народа српског и хрватског у Стоцу. Кривим Алију. Кад су Туђман и Милошевић свој народ жртвовали, гдје неће мене . Овде, у кампу, имам шта појест, нисам гладан, али Нико те не пита ништа, имо, немо, само ме тјеши ово дјете

Травник

Ја имам 24 године. Прије рата сам живио у опћини Травник. За мене је живот био добар. Тата је радио у Њемачкој, мама је била ту са нас троје. Нисам обраћао пажњу ни на што. Знаш како то хода, школа, из школе кућа. До осамнаесте године сам живио тим, може се рећ, школским животом. Можда сам био лакомислен, нисам пуно обраћао позорност шта се дешава. Само сам несвјесно ушо у то све и онда нема више мрдања, не можеш ни макет.

У нашем ужем окружењу није било баш мијешано становништво, а што се тиче ширег подручја, ту је било нормално ко свугдје код нас.

шта ја знам, ја нисам уопће обраћо позорност, није ме пуно занимало, тако да не могу тачно рећи када сам први пут осјетио да ће бити рат код нас. То тако је ишло, међутим људи су већ у једанестом, дванестом мјесецу, формирали неке страже тамо, већ је некако било оно издвојено. Сама власт бивше Југославије је попустила, док је се могло отић кући да се више не врати, отић, побјећ за Хрватску ил побјећ тамо, вамо, изгубит се, самим тим је се видјело да нешто није у реду, да нема власти, да нема државе више ту.

Рат је код нас почео 20.4.92. године, онај први напад, гранатирање. Тад је изгорио један објекат, мала једна дискотека, ту негдје око 11 сати у току дана. Кад је рат почео, била је то једноставно непозната ствар па нисам то нешто опасно ни прихватио. Међутим, сад кад би поново кренуо, сад би далеко другачије размишљао. Тад нисам пуно размишљао о томе, гледо сам више оно,

друштво, тамо, вамо и онда у то вријеме ми је и брат радио у Њемачкој. Он ме је звао у Њемачку, међутим мени се није ишло, највише због друштва.

У 11 мјесецу 92. године смо напустили кућу. Напустили смо је да не би добили метак у главу. Ништа пуно нисмо могли понијети са собом, због времена и због саме околности што је кућа на линији. Покупили смо само оно нешто основних стварчица. Мало је било карактеристично код мене, цивили се повлаче, можда ја на један начин припадам њима, међутим мени није ни падало на памет да идем. На неки начин ту сам добио и ауто, отац купио ауто, тамо, вамо и тако да ми није падало на памет да напустим то све. Оно имаш круг својих пријатеља, једноставно још су увијек пубертетска размишљања на неки начин била. Али, тада се фамилија разишла на неки начин. Један брат је отишо за Нови Травник, овај један је осто код куће, ја сам отишо за Витез. Сјео сам у ауто, упалио и отишо до Витеза. Без проблема. У Витезу сам био са родитељима. У Витезу смо купили стан од једног човјека. Знам да је тада њему тата дао шест тисућа марака, он је оставио нешто ствари, нешто распродо и одселио у Србију. Ми смо се уселили у тај стан, добили рјешење на основу тога што смо избјеглице, а ствари смо од њега купили.

Онда једно вријеме ме закачи пушка да је носам, као војник, од рова до рова. У то вријеме је био овај рат у мом селу и тако да сам ја био више на релацији Витез - кућа - Нови Травник. Рат сам сватио кад је било то са Србима пар мјесеци, тад сам већ сватио шта је рат. Људи гину, сад има један, сад нема, сад ти нема пријатеља, сад нема овога. Видиш неко срља, иде кроз то све гура, једва се извлачи, неће пушку, други опет узимају пушку ко и свугдје. Онда је кренуо рат са Муслиманима. У Витезу је кренуо рат са Муслиманима 20.4.93. године, баш годину дана прије него што је у Турбету пукло. Ја сам у то вријеме већ био укључен у травничку бригаду којој је било сједиште у Новој Билој. И онда смо ми држали мало линије у Витезу. Држали смо успут и линију према четницима, према Србима. Свак је против свакога диго пушку и готово.

Средња Босна се постепено затварала и онда се после затворио и овај дио Травника за комуникације са Муслиманима на ову страну. То је била задња комуникација, све је већ било затворено, и Бусовача и Витез. У Витезу се већ пуцало, док се у Травнику заједно сједило, на неки начин. Можда нису били односи оно, баш директни, али рецимо добро се сјећам, сједим са својим пријатељом. Он је радио у то вријеме као конобар у локалу и добро се сјећам, прије на ноћ него што ће пукнут у Травнику да смо сједили и тако иде прича између нас. Каже он, видиш да ће пукнут, на све стране се већ ратује. Видиш, зар не знаш, овдје ће у овом граду одсад пукнут. Само знам да једне прилике ако се сретнемо на линији, каже, да неће пуцати на мене, нити ћу ја пуцати на тебе, ал онај колега што ће сједит до тебе он ће држат пушку, он ће можда пуцати на мене, ја ћу на њега и убит ћу тебе и тако обрнуто. И тад смо се ми разишли можда навече око 11 сати, ја сам отишо на Путићево, а сутра је већ пукло. Људи су отишли преко Влашића, према Србима се нешто повукло, а нешто је се преко наших села. То је хаос био. Немају се гдје смјестит људи. Ја сам у то вријеме сватио да су људи највећи штакори што може бити. Једноставно се привикне на све услове живота. Рецимо оно у земљи, у рову спаваш, ту ходаш, пролазиш, бивши комшија оно, једноставно волио би га видјет, остане ти у сјећању, међутим знаш да има пушку, знаш да је то тако и нема друге. Једноставно то прихватиш, ја сам то прихватио на неки начин, здраво за готово. Нисам волио трчат напријед, полако. Између осталог, био сам у домобранима.

Војник сам био нешто око једанаест мјесеци. По завршетку рата са Муслиманима сам нашао поса у Витезу. Послије тога сам прешо у Јајце кад је се ослободило од Срба.

Када сам напуштао своју кућу 1992. године ружно сам се осјећао, али једноставно човјек обично кад има неког поред себе, онда му је то све лакше подњет. Кад је сам и кад сам тоне, ако се туши сам, онда то дође као тотално убиство. Шта ја знам, поднео сам то на неки начин, можда још увијек лакомислено, оно, нема куће једноставно рат је, прихватио сам чињенично стање, какво је такво је. Знао сам да га не могу ја промијенити и нисам се пуно замаро тим. Можда би пролупо да сам другачије размишљао, да ме то мало више копало.

Можда неки километар и по до два од моје куће било је пар муслиманских кућа, на неки начин ту сам имо пар пријатеља, у ствари школских колега, али нисмо нешто били зближени. Не да нисам имо контакта са Муслиманима, кроз школу јесам. Имо сам пријатеља и Срба и Муслимана, али конкретно баш ту од ових мојих даљих комшија. С овим једним сам изузетно добар пријатељ и данас дан смо добри. Видјели смо се и срели. Ја сам њега кад је рат био звао из Витеза телефоном и тако чуо се са њим и онда смо се срели у нашем селу. Срели смо се на путу у наше село. Били смо оба двојица сретни што смо се видјели. Онда смо ту мало причали, пита он мене да ли имаш жељу да идеш у Травник. Како да немам жељу, нормално да ме вукла жеља, ту сам одрасто, на неки начин ту ми је све. Међутим, кад сам отишо са њим, кад смо прошетали градом тамо, вамо, доле, горе, попили кавицу, тако мало прича по прича, онда сам сватио да то више није то. Овај град више није ко што је био, овај град је без познатих фаца, без познатих људи, а некад сам пролазио градом. Тако је то било, ја нисам срео ту можда три позната човјека.

Не знам да ли ћу се вратити. Вратио би се кући прије свега кад би имао сигурност, код мене у Травнику знате шта се дешавало. Муслимани ето тероризам одрадили су, а неко то не може подњет. Међутим, сад се тога јако бојим. Сад одселит и изгубит главу кад сам је до сад сачувао. Кућа је порушена, минирана. Кућу сам видео 95. године кад се Јајце ослободило. Отац ми је страдо послије рата, нагазио на мину, баш ту код куће. Отац се био вратио и нешто је покушо урадит и тако је страдо. Мајка је у Витезу и тако. Имао сам једног брата који је исто погину од стране Муслимана у Новом Травнику.

Међутим, кроз то све немам мржње. Једноставно равнодуштво прихватим ово. Знам, кад сам отишо и нашо се са овим Муслиманом послије рата и тако смо отишли у Травник, знам да су ме неки од тих мојих познаника и пријатеља питали како си мого то урадит, знаш да ти је погину брат, знаш да је погину од ти људи. Међутим, ја кажем није он крив за то све. А сад у моменту можда кад би знао ко га је убио, не знам како би се осјећао, али у овом моменту шта могу промијенит, ништа. Толико је тих људи страдало и овамо и тамо. Сретнем се с пријатељима, међутим, кад пада мрак, кућа лагано.

Ја мислим да ће бити могућности да се вратим кући, ја мислим да хоће. Скоро мене један мој комшија, старији људи који су се вратили, који живе ту у мом крају, пита: Кад ћеш се ти вратити? Онда ја кажем: Док буде овде боље него у Јајцу ја ћу истог момента доћи, а то још неће бит најмање за десет година, јер је порушено до краја и на неки начин још увијек је нестабилна политичка ситуација. Већина млађих људи тако размишља и тешко ће одлучит да се врати, е то је то.

Мислим да људи могу живјети поново заједно као прије. Могу! Ствар је у политици. Сам сељак, сам човјек, сусјед до сусједа би мого живјет, а ствар је у политици и у тероризму највише. Рецимо ово што се конкретно дешава по

Травнику, ја, мени не пада на памет тренутно да ја одем и да ми се тако нешто деси.

Рат је био нормално због остваривања политичких идеала, од кога, ми то добро знамо. За рат су криви, у старту, Срби. То је овако мало специфично било. Срби су на неки начин видјели да морају подијелити бившу Југославију. Нормално они су кренули од Словеније, моје гледање сад, и ту нису ништа урадили, а узели су Хрватску колико им је требало. Међутим, Хрватска је добила своју државу. Кад је Хрватска добила своју државу, рат је ту већ кренуо. Срби узимају своје, е онда су Муслимани у Босни рекли, ово је наша држава. То је моје политичко гледање. Можда онако мало прозирно, али тако дође. Муслимани су рекли да Хрвати иду у Хрватску, Срби имају Србију, наша је Босна. Међутим, у том су моменту заборавили да на неки начин живе ту и кршћани.

Не волим се пуно сјећат, не волим се пуно сјећати рата. Има пуно ружних слика, пуно ружних сцена и најгоре је кад погледаш ове гробове то и све. Ја имам једно искуство са овог гробља на Прахуљама. Ту није било ни једног гроба. За неки десет мјесеци рата, кад погледаш 300 гробова, од ти 300 гробова препознајеш 150 људи, онда је то, онако тешко. Само кад се ту осврнеш, тог се човјек не воли ни сјетит пуно.

Нико није имо интереса због рата. Ко ће имат, није нико. Користи су имали ратни профитери. Ја ћу рећи овако конкретно за хрватски народ у Босни и Херцеговини, да су остали склопљених руку, вјероватно би имали далеко мању корист него сад. Мислим, кажем далеко мању корист, можда би чак још више људи изгинуло, доживили би још већи егзодус и не би можда живили на овим просторима, да су остали склопљених руку.

Ако буде поново рата у Босни, ја највјероватније нећу бити ту. Највјероватније би гледо да покупим обитељ и да бриснем негдје даље. Неће бити рата сигурно једно 50 година, али могуће да дође послје тога, могуће да дође до рата. Моје мишљење је да није политички рјешено, све до краја. Рецимо, ја би могло овако живјет до краја живота, али је размишљање других људи, кад попричаш са њима, пуно људи тврди да нису задовољни. Из којег разлога нису задовољни? што можда један Муслиман никад неће моћ остварит право максимално у Бања Луци и нећемо се толико желит вратит. С времена на време ће се губити воља за повратком. Међутим, ово је било једино рјешење, нема другог.

Национални идентитет се не може мијењат. Родитељи су ме тако родили и то остаје нормално. Ово је био национални рат, то је јасно, и у том моменту више не гледаш што можда неко боље нешто чини од ових других и обрнуто. Идеш са својом рајом, обично са својим народом, са својом фамилијом. На другој страни, уколико останеш, онда је велико питање како ћеш се провест. Ја се осјећам прије свега кршћанином, католиком, а између осталог живим на подручју Босне и Херцеговине. У моменту могу рећ да сам Бошњак, али не могу то рећ из једног разлога, што на неки начин нисам тамо прихваћен. Ја рецимо сад да би отишо у Травник и живио и да би свој капитал преселио одавде, да би отворио на жену радњу у Травнику, то би било немогуће добити сада пословни простор да ја радим тамо. То значи да ја не могу своја права остварит, без обзира можда што желим и имам могућности. Значи треба би дат десет, петност тисућа марака и након неког одређеног времена, не би ми можда урадио неки мој пријатељ, али можда неко из неке љубоморе урадио, диго то у зрак и све тако. Сад смо већ прешли на другу тему.

Идентитет, то си, гдје јеси. На неки начин још увјек с тим људима гдје те не гледа кроз националност, гдје нећете запасти за око. Повремено одем у цркву ко што сам и прије отишо, нема никакве разлике. Вратим се из цркве, одем у кафану и тако. Ја вјерујем да мој народ је исто тако, као прије, ништа више. Можда има, нормално свугдје има људи који су се измјенили, који су били прије рата једно, промјенили лице, једноставно обукли нешто, пресвукли се и сада наставили другим животом. Ја кажем, своје на неки начин волим и колико могу поштујем, а исто тако друге религије цијеним и свака има своје виђење и не смета ми то једноставно. Па понекад човјек, човјек кад има религију иза себе, вјерује у нешто и кроз њу гради свој живот. Религија нас на неки начин учи како ћемо живјет. Рецимо ја сам добио дијете, нормално дијете крстим, идем по оној религији по којој сам ја на неки начин одрастао, што су моји родитељи у мене усадили и тако да ми то дође нормално.

Стара Југославија је имала можда онај један режим који је на неки начин људе држо под контролом. Ја имам мало негативног искуства са старом Југославијом. Мој тата је радио у Њемачкој и обично кад би дошо из Њемачке, након пар сати дошла би полиција и водила га, не знам зашто. Мада није никад имо проблема да би га задржали дуже, све је то било два, три сата, можда некад отићи би ујутру, врати се навече, углавном није било дужег задржавања. Послије сам сазно да је то било само саслушавање, с ким се дружиш, шта радиш и тако.

Међутим, кроз то све онда видим да ми је брат, ја не знам ни како је успио ући, рецимо у ЈНА, кад је тата радио у Њемачкој. Како се то попуњавало, како је одало, не знам. То је можда једна негативна особина, али рецимо за вријеме комунизма био је јак закон, држало се то све под контролом. Сад закона неког јаког нема и немогуће га је на неки начин спровест. Може се спровест, али кад би били одговорни људи на врху. Међутим, сви вуку на своју страну, по мом гледању и онда ту долази до великих рупа за криминалце. Још увијек видим да се ратује на политичком нивоу између све три нације и сад је већи рат него што је био. Не пратим пуно политику, али видим да није баш сјајно. Што се тиче ове стране, слободе говора, демократије саме, на неки начин боље је сад. Међутим, што се тиче саме економске стране, сигурно је далеко боље било прије.

Сада је потребна једна финансијска ињекција која би прије свега покренула фирме, творнице гдје би се људи упослили. Све је на нули. Међутим, овдје се створио један велики проблем, по моме гледању. На неки начин у рат су ушли, дјеца, момци, је ли, у пубертетском нивоу. Имали су петност, осамност, двадест године и нису имали запослења. Нормално су ушли у рат и са хуманитарним организацијама ту помало папали. Сад се кроз тај период створила једна нерадничка генерација, која нема радне навике. Али, мислим да би се требали извући на неки начин.

што се тиче свакодневног живота за нас, овдје у Јајцу, опуштено је на неки начин. Не размишљај да ли ће ме неко подапет, да ли ћу упаст, да ли ће ме неко упуцат и тако, што сам можда само Хрват, што нисам Муслиман или можда што сам нека друга нација.

Радим овдје, супруга ради, има радњу, нешто лагано и тако. Овдје живимо и немамо конкретних проблема. Можда имам неких животних циљева, али то је већ моја приватност.

жеља би ми сигурно једна била, једног дана кад остарим, да не доживим нешто што је мој отац доживио. Да ми неко не упуца дијете и да га не сахраним на

основу тога. Највише би волио кад не би дошло до рата. У почетку кад је рат тек стао тад сам имо велику жељу да одем одавде, само да не гледам то. Међутим овај, послвије с времена на вријеме једноставно човјек се опет оно нада, нада да ће бити боље.

што се тиче жеља и нада за Босну и Херцеговину, кад би овако остало, рецимо на неки начин да нема рата, све се може лакше подњет. А што се тиче ове кризе, политички убија, економски убија и убиће ја вјерујем људе, доћи ће још већа економска криза.

Травник

Ја имам 40 година и прије рата сам живјела сама у Травнику. Тада ми је било красно. Имала сам свој стан, 35 квадрата, за мене довољан. Радила сам. Ја нисам имала проблема наћи добар посао. Људи су били запослени. Живјели смо право добро.

У Травнику је било мијешано становништво. У селу гдје сам рођена било је сто посто хрватско, католичко.

Супер је однос био између људи различити религија. У нас су углавном Муслимани били пријатељи. Имали смо јако добри пријатеља.

Ја никад дневник нисам ни пратила, ни обожавала. Једва сам чекала да прође.

Увијек би нешто урадила док дневник не прође. Није ме посебно занимало.

Мени је онај систем био лијеп. Без разлике на све. Била сам слободна. Имала сам. Није ме нико дирао.

Ми Хрвати, католици смо се, углавном, изненадили кад је почео рат у Хрватској. Народ се изгубио, избезумљен. Док су Муслимани мирно пили каву и чекали, наши су се дечки већ подигли. Мораш се бранити. Било тешко за нас Хрвате. Једне прилике кажу Иде та српска војска тенковима , А наши се дечки дигли, а ови пију каву. Добро се сјећам Муслимани сједе, моја мама каже њима, Хајде, људи, побогу брате, хајде . Немамо ми оружја! , кажу. А они су куповали и лагали нас

Рат је почео код нас у Травнику 4.3.1993. године. Муслимани су напали нас. Већ су они били почели прије помало затезати и наше људе хватати. Претукли би наше људе кад пролазе. Хрватску су заставу увијек скидали и бацали. Трећег јуна они су славили Курбан Бајрам, они су нам пјевали Од Травника до Купрешких врата, неће бит Срба ни Хрвата . Онда су нас напали четвртог поподне око 3 и 15. Прва је пушка пукла. Ја сам двије ноћи била код моје пријатељице.

Било је пуно пуцања, поготово горе, код нас, јер горе смо углавном били ми, Хрвати и наша села. Доле су се они скупили, ти муджахедини, јер су они све заузели. Којигод Србин није изашао, могао је бити убијен. Чак су и наше људе тукли. Видимо, сви бјеже према Влашићу. Онда сам и ја кренула према Влашићу. Било је страшно јер многи су говорили да су наши спремни. Увијек су били као неки договори и наједном смо ми морали ићи. Морали смо напустити кућу, зато што су већ у том времену они нас бројали, колико нас у становима има. А у мом улазу, углавном су приватни станови. Хрватски. Углавном смо ми купили те станове за себе прије рата. И онда су они вјероватно осјећали, јер они

су се већ били скупили, што је Србин њима одузео, они су то хтјели надокнадити од Хрвата.
Да сам остала, чисто сумњам да би ми неко од њих помогао.

Из стана сам ишла пјешице и сама. Углавном смо понијели веш, ово што је од особне хигијене. Пуно људи је било. Био је и плач дјече. Понијели смо нешто мало одјеће, за хигијену. Дошла сам до села, гдје је била моја прија, њена обитељ комплет. Тада смо имали два аута.

Ја сам ишла колима, а други су ишли пјешице. Одлазак је био опасан. Пуцали су тад према нама. Жалосно сам се осјећала. Боже мој, само сам мислила шта ми је са браћом.

Кад смо дошли на Влашић Србима они су нас прегледали имамо ли оружје. Стварно су били коректни тада према нама. Ми смо ишли аутом до тог мјеста. Некима су узимали ауте, некима су украли. Не може се криминалцима стат. Мада су нас опоменули. Нас је било пет тисућа. Пет тисућа је нас било на Влашићу.

Спавали смо вани, у колима. Они су нам смјестили неке провизорне шаторе. Онда су хуманитарне организације, мислим Црвени криж и већ које, дијелили су нам дјечи млијeko и нама крух и нареске.

Двије ноћи ми смо били тамо, и трећу смо кренули. Чекали смо гдје ће нас и онда смо кренули у Бања Луку. Обилазили смо. Ја не знам куд смо све ишли. Чини ми се читаву смо Хрватску обишли. Онда смо дошли до Сплита. Тамо је још рат био. Онда сам отишла код своје пријатељице, часне сестре у Башку Воду. Ту је било красно. Хотел Славија, тако да сам се ту окупала, одморилa.

Послије Сплита, одмах смо се смјестили, једни у Херцеговину, а други у Оребић на Пељешацу. Ми смо били у Оребићу двије и по године. Било је лијепо. Били смо у хотелу, имали смо своје собе, купаоне, храну, све сервирано. Мада смо и ми имали радне обавезе, ми смо чистили за себе и тако то. Што се тиче смјештаја било је лијепо, јер ту је било и море. Није ми било до купања. Само сам мислима на своје. Често сам само плакала.

То мјесто сам напустила у једанестом мјесецу '95. године, зато што су нас они слали. Кажу имате сад мјеста ослобођена. Мало сам била у шипову. И ту ми је било тешко, умало да нисам се отишла бацит у воду, и себе и дјете. Дошли смо хладно, пуше, нигдје ништа. Двије ноћи сам ноћила у шипову. Јер су ови једни долазили, јер оно су нас тјели, уствари ја не знам је ли то било тјерање ил није, али су нам рекли да ми морамо напустит хотел, то мјесто. Да, нико нас не тјера, ал немате, нико не ради, немате, губите статус лијечења, губите ово, мислим и шта да радиш. Мораш негдје се, једноставно не тјера те сте нашли мјесто овдје у Јајцу.

Нама су у почетку одмах рекли да ћемо у Јајце. Пошто сам имала бебу отишла сам у Јајце, јер ипак то је град. Одма су ми дали стан. Стан је лијеп. Борила сам се, чистила сам, радила, било је све запуштено. Стан није мој. Од Муслимана је. Али и у мом стану су Муслимани. И ја немам ништа против. Само не бих се више мрдала док се не вратим на своје. То је тешко.

Не радим нигдје и немам никакво примање. Нешто повремено код куће сашијем, али то је ријетко, јер свијет нема новаца. Не може се наћи посао.

Ја се надам да ћу се некад вратити кући. Ја нисам била код куће већ дуже вријеме. Мој пријатељ је неки дан, прошлог тједна ишао. Човјек што је у том стану уопће није дао близу стана.

Имам вољу да се вратим, јер моја је то опћина, мој град. Ту су моја два брата укопана. Родитеље живе имам. Сама помисао прогнаник. Тешко. Размишљам, не знам гдје сам, не знам што да почнем, како да радим. Ја бих жељела да се

вратим, да пођем радит, као што сам радила, да могу свом дјетету пружити нешто. Али треба да се сви вратимо. Сви који смо били да се вратимо. Тешко је сад појединчано, да те неко малтретира. Јер другачије размишљају људи они који нису изгубили никог.

Не смијем пуно размишљати. Вјерски сам одгојена. Јако се пуно молим Богу. Осјећам да ме то спашава. Не губим наду, јер ја се увијек надам нећему лијепом. Не размишљам пуно о том лошем. Само кажем, Боже чувај ми још овог једног брата што имам. Чувај свију. То посебно молим. И за своје дијете. Не смије пуно размишљати. Пустила сам да живот тече својим током. Само се молим Богу да нам да здравље и памет.

Мислим да је рат био зато што свако је хтјео да има неку власт, да буде нешто. Људи се пуно искваре. То сам видјела по овим изборима. То се само изгледа бори за неку, што би у нас рекли, столицу. Не размишљају о људима, а људима је дошло до грла. Сигурно и једнима и другима и трећима.

челници су криви, људи који су нас водили. Ја не кажем не један, него све стране. Хтјели су сви нешто, кобајаги, добро за нас, а са нама су манипулирали и једни и други и трећи.

Медији су окренули људе. Они су увијек на телевизији, ако говоре да Муслимани злостављају Хрвате, наравно да ћемо ми реаговати зашто и обрнуто, јер причала сам ја кад пођеш радит он мени изазива. Мислим да пристојни и вјерски људи не би тако реаговали, јер Бог је један. Њега не можемо дијелити. Ми смо по Богу исти.

Лопови и криминалци су имали интерес у рату. Објешене главе мора неко ходат. Ја не морам, мене није стид, нисам ништа крива, нисам никог повриједила. Људи могу живјети поново у миру и заједно. Увијек ће се наћи људи као што су се и раније налазили. Мислим да је тога увијек било и раније се није свако са сваким дружио, живио и пријатељ био. Ја мислим и данас дан да је тако. Ја имам овдје Српкињу пријатељицу коју не бих дала ни за једну католкињу.

Ја кажем ја сам из Босне католкиња. Имам и хрватско и босанско држављанство. Кад сам у Хрватској, не третирају ме као Хрватицу. Ми смо Босанци и остајемо Босанци. Ја се с тим поносим, ја сам ту рођена, то је моје. Ту је моја црква 700-800 година, самостани, моји дидови и прадидови. Зашто се не би поносила тиме, јер ми смо Босанци, Босанци и остајемо. Важно је да знаш ко си и што си и да се не стидиш онога што јеси. Особе које не знају ко су, што су, оне су уствари учинит што хоће.

Економска ситуација је нула. Да мало ове творнице ојачају, да људи почну да раде, да средња класа мало оживи, да се нешто види. Људи немају новаца, не раде а докле, шта и како?! жељела би за Босну да буде најуспјешнија и да јој позавиде све ове наше сусједне државе, мислим ове бивше Југославије. Да живимо нормално и да нам Бог памет просвијетли, да нам да снаге и да видимо да тај проклети рат не води ничему, да се бори свак да заради и да пружи свом дјетету нешто а не да од другог узима. Да људи невини не гину, јер то боли. Од тога нема ништа. Изгубиш своје најмилије, на крају си без ичега, без икога. У нас, у Средњој Босни нема куће, које није неко погинуо, чак и читава обитељ.

Моја особна жеља је да будем само здрава, да ми буде дијете здраво. Да јој могу приуштити, да се вратим кући и да будем са својима. Ја се надам бољем.

Тузла

Ја имам 68 година. Прије рата сам живио у Тузли. Радио сам, лијепо сам радио, лијепо живио, имо доста пријатеља, имо доста познаника. Стандард мој је био добар. Имо сам жену и шћерку, оба двоје смо радили. Шћерка студирала, па у последње вријеме кад је завршила факултет и она радила. Ја сам тако лијепо живио.

Било је мијешано становништво, претежно су били Муслимани, а било је Хрвата и Срба. И ми смо сви заједно радили, све је то заједно у једној канцеларији, на једном послу. У згради једној живили и Хрвати, и Муслимани и Срби, посјећивали се, фино пазили се, с њима сам се лијепо слагао. Људи су заједно живили без икаквих проблема, то се толико поштивало. Ја сам примјећивао, пријатељу да ако дођем, па сами су Муслимани, ако дођем код њих, да су они према мени били пажљивији него да сам Муслиман. Ја никад нијесам примјетио да ме ичим повриједио, било чиме, а и ја сам водио рачуна.

У последња времена није је било лако наћи добар посао, а с почетка у Тузли било, школован човјек који има професију, било јако добро, згодно наћи добар посао. Па је нас доста са стране, из Србије, Хрватске, од сваке било. На примјер, инжињери, добре занатлије, професори. Просвјетни радници били са стране дошли. Имали смо ми, јако добро развијену индустрију, поготово у посљедњим годинама, Тузла је била развијен град.

Мислим да није било никаквих проблема. Мени уопште није јасно што је код нас дошло до овога што је дошло. Ја сам онај систем прихватио. Доста је то праведан систем био. Добро, у односу на овај западни, то је други систем, пропало, па шта. Па, ако је пропао тај систем, комунизам или социјализам, како хоћемо да га назовемо, не знам шта је међу људима, шта је дошло, ето то да дође до овога до чега је дошло. Мислим да су то политичари, поједини националисти, јер то не би народ. Ја мислим да су политичари могли спријечити рат. Па ако се требало дијелит, да се то могло подјелит мирно.

што се тиче код нас религије, одмах послје другог свјетског рата, Срби, православци су отприлике, пустили били добро религију и Муслимани млађе генерације. То се већ није могло познат, није се могло видит једног млађег човјека да он иде у джамију, то су више били стари, отприлике мојих година и то. Е, код Хрвата је било другачије. Они су увијек били везани за цркву. Па у Тузли је било мјешаних бракова колико год хоћете.

Можда сам био кратковид. Ја сам рачунао да у Босни и Херцеговини неће уопште доћи до рата. Још од шездесети година у оној Југославији смо помало бавили се политиком. Увијек је Хрватска и Словенија су нешто хтјели да се одвоје, нешто им је сметало у нивоу Југославије. Причали смо да ће отпаст Словенија и Хрватска, а да ће као Југославија, Македонија, Босна, Србија и Црна Гора, да ће ове четири републике, да ће то бити као једна душа. Међутим није.

Рат је дошао у Тузлу, 15 маја 92. године. Војска је била она југословенска и они су требали изаћи до 19. маја, да се повуку. То је договорено. Међутим, у Тузли су, напали су војску, побили су доста те дјеце, војника подмукло. И одмах је Тузла и блокирана и почео је рат. Одма су почели затварат Муслимани Србе, вјероватно и Срби Муслимане, тамо на оним подручјима гдје су већина. Ја сам осто у Тузли.

Пуцања је било сваки дан. Одма, за пар мјесеци, тешко је било и снабдијевање. Свакодневни живот је био такав да се бојиш увијек, бојиш се гранате, бојиш се да ће те ухватити, да ће ти доћи по ноћи на врата, свезати, одвест

Било је редукција, да нема по два три дана воде, струје. Ал ми смо се сналазили, јер имаш увијек некакав извор. Имали смо лампе. Парно гријање једно вријеме није било, па онда нађе свак какву пећ. Паркове и шуму смо исјекли.

Тузла је била окружена. За храну је било тешко. Ко је имао залихе, он је добро прошао. Двадесет марака је била кила брашна, поготово кад су Хрвати и Муслимани, кад су они ратовали. Ми смо били херметички затворени, али увијек је однекуд долазило. Мого си за добре паре наћи нешто. Само је мало лакше било кад су Хрвати и Муслимани се помирили.

У Тузли су Срби били апсолутно обесправљени. Нисмо се ми смјели баш пуно ни појављиват, ни тражит некаква права. Мого си отићи у општину и нешто запитиват, код председника Бешлагича и код ових. Они су се коректно односили ал ти није ништа помогао. Зависило ти је доста и од комшилука. Ако ти је комшија добар и не дира те, боље ти је

Ја директно нисам имао лоше искуство зато што сам Србин. Али сам гледао друге, бога ми, ошамари их, плуње на пролазу и тако. Мене није. Међу избјеглицама Муслиманима нисам се уопште кретао. У Тузли имам јако добрих пријатеља, врло добрих људи који мене ничим нису повређивали, чак су ми хтјели и помоћ. У пензији сам био и нијесам радио ништа. Имао сам једну малу башту и онда сам помало радио. Муслимани су се могли и даље кретати па су ми набављали сјеме.

Ја сам напустио Тузлу у августу 94. године. Тад ми је жена била јако болесна. Шћерка и зет су остали. Жена ми је 95. године умрла. Шћерка и зет је сахранили. Шћерка је почела радит у Црвеном крсту као преводилац, а касније се и зет запослио.

Кућу сам напустио зато што је било прогоњења Срба. Било је затварања, било је нестајања. Једноставно нестане човјек. Био је страх. Страх. Пуно Срба је отишло и прије тога. Ја мислим да је Срба било у Тузли, у граду око четрест хиљада прије, а ми смо овако међусе процјењивали да је остало, кад сам ја отишо 94. године, можда десетак хиљада и то старијих особа.

Ја сам купио карту, аутобусом дошо до Кисељака. Из Кисељака сам дошо на ову српску страну. Имали смо одобрења, имали смо нека документа. По године сам ја тражио та документа док сам добио одобрење. Имо сам стару мајку овамо у Невесињу, па сам реко да одем јој у посјету и да ћу се вратити. Плаћао сам и подмићивао службенике док су ми то дали.

На путу нисмо имали никаквих проблема. Није нас нико дирао. Полиција је излазила па нас је контролисала, али није нас нико дирао. Кад смо дошли у Кисељак, Хрвати су нас примили и фино дочекали. Превезли су нас и одвели у своје куће, пошто смо ми дошли у три сата. Онда су нас на Ковиљачу одвезли колима, предали нас нашим, српској власти.

Кад сам прешо на српску територију, кад видим групицу људи заједно, ја сам бјежао. Послије мјесец дана, ја сам се толико сретно осјећао, слободно и лијепо. Није ми тешко било напустити Тузлу. Рођен сам у Херцеговини, имам ту пуно познаника, пуно родбине.

Једно три мјесеца, четири сам ходао околу. Био сам код брата док нисам дошао овдје. То ми је брат нашао. Мого сам отићи у Бијељину или на Соколац, у сабирни центар, али сам мислио да ћу се вратити у Босну. Навикао сам се био на тај живот, мало има разлике у опхођењу мало међу људима. Ја сам то тамо био прихватио боље него овдје. Брат и снаха и ови ми нису дали. Услови су овдје били бољи него у Тузл. Храна боља била, није нас пуно било, није било овако тијесно.

Ја сада живим у овом избјегличком центру. Углавном, преживљава се. Добро је. Ја сам пензионер, па по неки динарчић имам и тако изађем у град. Када сам

напустио Тузлу, могао сам понијети само личне ствари. Могао сам понијет двије торбе. Понио сам два, три одијела, веша, најнужније личне ствари. Имо сам времена, јер сам већ одредио себи кад би одприлике ишао. Није ме нико тјерао. Стан нијесам видио. У Тузлу нисам ишао и немам намјеру ићи. Не знам, ако би ошо, теже би ми било. Не би се вратио кући. Не би се вратио из више разлога, ипак би ме увијек неко презирао, гледао. Код већине би било неповјерења. Имам тамо добрих пријатеља, чак се и дописујем с појединим људима, Муслиманима. То су јако добро људи, фини. С њима би се врло радо видио. Сад још не бих желио ићи ни у посјету. Отићу Нисам психички се припремио за то. Волио би кад би рјешио стамбено питање. Да ми је бар једну солидну гарсоњеру, један стан. Не би ишао баш било гдје, јер имам ту брата, имам родбину. Ја сам човјек већ у годинама, седамдесет година. Онда би нашо какву бабу, па би се дружили нас двоје и тако. Ја нијесам ничим другим оптерећен. Моја пензија би требала бити тек толико да могу подмиривати најнужније потребе људске.

Зашто је био рат? Не знам ја, мени није јасно. Ја мислим Запад је крив за рат, а посебно Америка и Њемачка. Ми Срби и Србија имамо лоша искуства са Њемачком и Аустријом у оба светска рата. Они су дали подршку Хрватима, дали су подршку Словенцима, па онда свима по мало. Ја мислим да су они нас завадили.

Ја мислим да није нико имао интереса од рата, да је све губитак. Једино ови државници, ако би их могао назвати државници. Ја бих њих назвао биједници. И Туджмана и Алију Изетбеговића, ове наше овамо, у овој Српској Републици. Ја мислим да није нико ништа добио. У начелу, они ће уће у историју, да ли ће их описат позитивно или негативно, ја мислим прије негативно.

Ако би поново дошло до рата, онда би било апсолутно истребљење, да ни једног народа не буде. Не би требало, не би смјело. Ја мислим да су се људи опаметили, јер ми смо сви губитници. И Срби су на губитку, Хрвати и Муслимани поготово. Сви смо на губитку.

Ја мислим да се може поново живити у Босни у миру. Можда је добро да останемо раздвојени. И ми ћемо се посејат, ми ћемо отићи у Тузлу. Ја имам тамо пријатеља с којим ћу се пољубити, с којим ћу отићи у кућу. Ал нећу код свих. Ми ћемо бити добри пријатељи. Економија нек ради, нек ради привреда, трговина, али нек се зна гдје смо, бар за једно вријеме док се ово заборави. Пуно има унесрећених, ожалошћених људи. Треба вријеме да залијечи ране. Мислим да је религија важан фактор у људском животу, уопште у друштву. Хомогена нација, националност, вјероисповјест, има ту добрих ствари. Међутим мој цимер не мисли тако. Он мисли другачије, ми се ту разликујемо. Ми, Срби, имамо своју прошлост, своју историју, своју културу, умјетност, али смо некако прилично несретна нација. Мислим да је у нас велика грешка била у ономе друштву, у социјалистичком, комунистичком, што смо религију и породицу помало запоставили. Сад људи више практикују религију. У нас се проповједа да су комунисти бранили ићи у цркву, али није тачно. Ја сам био комуниста, члан партије. Кад би дошао у своје мјесто ја сам отишо у цркву, кад сам отишо негдје друго отишо сам у цркву, а у Тузли нисам смјео отићи, јер већ би се мало другачије гледало. Могао сам славити славу, славио сам и Божић и Муслимани ми сви дошли у госте. Једемо, пијемо, шалимо се, причамо и тако. Немој гледати на себе, али на примјер отићи сјутра, сјутра је Велика Госпојина, отићи у цркву па ћеш видети. Иначе тамо ће бити доста омладине, младежи, дјеце, што то није било код православаца раније.

За мене, ово је вјерски рат био. Због различите религије, Срби су убијали Муслимане, Муслимани и Србе и Хрвате и обрнуто. Ово је за мене чисти вјерски рат. Вјера је злоупотрбљена. Ја поштујем сваку религију и сад, ко и прије. И

прије сам поштивао. Ја сам Муслиманима честитао Бајрам, ишо код њих у госте, поштиво га исто ко и Божић што поштујем.

Јер, ако хоћеш да будеш поштован, мораш поштоват свог комшију и свог пријатеља. Мени је то добро ваљало и у рату. Да сам био другачији, вјероватно би мало лошије прошао.

Сада треба охладити главе и мислити људски. И једни, и други и трећи. Видили смо шта доноси рат, видели смо шта смо добили. Сад би се требало спустити на земљу, прихватити се посла и поштиват свакога. Не морамо заједно живит, не морамо се љубит, али ради свој посао, ја ћу свој.

Политичка ситуација је врло лоша. Мислим да је подјела Босне неминовност.

Не би ја сад ишао уопште да се поново мијешамо. Муслиманима је љепше да остану у Сарајеву или негдје ће су изабрали, а мени је љепше овдје, него да се вратим у Тузлу. Због сигурности и уопште те нетрпељивости, заједљивости, психичког расположења. У вријеме рата су се мало прибојавали, али сада не.

Људи могу живјети заједно, али не на онај начин како смо ми. Не можете ви сад читав град натјерати да свако свакога поштује. Људи ће сами наћи себи пријатеља.

Пар ствари желим још у животу, а то су да имам свој кутак, да се ово стабилизује, да економски ојачамо, да лијепо живимо и да ме здравље послужи, да се могу спремит па отић у Тузлу, па отић неће друго, отић у Зеницу, отић негдје, отићи на море и тако. Јер све је то, онако да кажем, јадно и несретно, тешко и трагично. Кад пођете у град, видите црнину, кад пођете причат с човјеком њему је погинуо син, убило га имате само трагедију да видите.

Кад би човјек мого да живи мирно, да ради, да поштује свог комшију, да поштује власт и државу, да се не пати. Не би ишо да имам пуно пријатеља, не би ишо за неким богатством, некаквим јунаштвом. То би избио из главе. Некако кад би се могло, проповједао би, што наша религија понекад проповједа, мир, благостање, поштивање људи, срећу људску

Високо

Ја имам 51 годину. Ја сам живела код Високог, али сам рођена у Какњу. Из здравствених разлога дјетета морала сам да пређем у Високо. Високо нема тешку индустрију, чишће је и мирније.

По занимању сам била трговац, тридесет година. Сад више не радим. Имала сам мужа, а

имам сина. Има 19 година, завршио је занат. Сад сједи кући, нема посла.

Кад се каже трговина, одмах знате колика је то вриједност. Могла сам да купим једну кућу, да направим другу, да направим пратеће објекте: шталу, шупу... Да купим земље, да могу да посијем башту, да имам чисту храну за своју породицу. Да ухраним свиње, коке, краву...

Централна Босна је индустријска зона. Без икаквих проблема, ако завршиш бар занат, можеш да радиш, а о већој стручној спреми да не причам. Ја сам почела да радим од шеснаест година, па сам се сама школовала, ванредно преко посла.

Људи су имали доста, стандард је био јак. Нисам уопште могла да вјерујем да су људи имали неких тешкоћа. Ишли су на море, ишли су у Европу, у Америку, у Аустралију. Слободно се ишло у Грчку на љетовање, у Бугарску, у Француску, у Пољску, било где, у Енглеску. Мого си да добијеш документе, куд год хоћеш да идеш.

У Високом 90% је било муслиманско становништво, 6-7% је било православних, а 2-3% католичког становништва. Био је закон, била је држава. Нико није смио да покуша ништа. Идеш нормално да радиш свој посао, бираш себи комшије, с ким ћеш да сједиш, причаш. Мој деда, моја баба, моја мајка, ја, сви смо рођени у муслиманским селима, гдје су мјешане куће. То није представљало тада никакву препреку. Кад је Ускрс, носе се шарена јаја. Ја дјелим њиховој дјечи по стопедесет јаја, а они, кад имају Бајрам, они су мени месо и колаче. Дружили смо се, радили смо. И радимо заједно, помажемо се. Ко има машину, треба ли да се помогне, не питаш ко је, помогне ко прије стигне. Што се тиче религије, доста је младог света било у Савезу комуниста, па они то нису сватали озбиљно. А старији нараштај, кад је у питању вјера, они су пратили. Муслимани су више слали своју дјецу на вјеронауку, као да су се они плашили да ће они да изгубе неки идентитет међу нама. А нама то није ништа значило, ми смо знали у календару кад је Божић, кад је Ускрс, прославимо то, идемо даље.

Имам ружно мишљење о политичарима и лидерима прије рата. Мислим да су то људи који нису били достојни свога народа уопште. Ни на једној страни. Нико. Не би пожелела ни једној држави да има такве политичаре. Они хоће доминатију. Њихов мозак је ишо само да доминира.

Рат су могли спречити. Кад је почела војска да се повлачи из Словеније и из Хрватске, ми смо мислили у Босни, то неће нас толико закачити. Јер Босна је леопардова кожа, шарена, немогућа за поделу никакву. Надали смо се да то неће бити код нас тако. Међутим, шта је ту је.

Почеле су да се бирују те странке. Кад су били први избори, почело је да демонстративно свира, провоцира. Ми смо ту били мањина, православни, Хрвати, у височкој општини. Ми нисмо имали никакве шансе ни да се спремамо, ни да се бранимо, ни да ратујемо против некога. То је било немогуће. Никако није било изводљиво. Покушали смо у разговору да кажемо да је заједништво нама једини начин да останемо. Послије избора почиње захлађење у причи. Православни народ је такав народ, који је по традицији сувише поносит народ. Има своје ја. И он, ако види нешто што му није право, он ће теби рећи. И тако, почеле су да се формирају неке страже.

Једног дана, била је недеља, ми смо почели да ручамо. Одједанпут је почело да пуца. Ја сам у нижем нивоу доле, поред цесте са кућом, а горе се височије мало пуцало. Тај дан су Муслимани испразнили први седам српских кућа, истјерали су људе из кућа. Онда су наши изашли и питали шта је то. Па, оно, ово, ми као оружје треба да се преда. Које да преда, шта да преда?!

Свака друга кућа има ловачко оружје. Стравствени су ту ловци. Има доста ловаца, и једних, и других и трећих. Питали смо их зашто сте их истјерали. Кажу нисмо ми. Па неко јесте. Онда се мало то стишало, онда опет исто. Све по ноћи, пуца, пуца, пуца, тамо, вамо. Сваку ноћ све ближе и ближе. Пошто је мој син био њежног здравља, мој муж је рекао мени, води дијете негде ван одавде, немој да он ово преживљава, да слуша. У школи су дјеца почела да се дјеле.

Просветни радници су почели да се дјеле, сједе једни овде, други сједе у другој канцеларији. Срби су сматрали кад се повуче југословенска војска, да ми више немамо заштите, да нас неће нико бранити. Тако је и било. Сви који су остали, осим жена и дјеце који су изашли, а сви остали који су се затекли 20.6.92. године одведени су у логоре.

Ја имам сертификат од мог мужа који је издао Црвени криж. Он је остао тамо и одведен у логор. Нашли су га на спавању, купили су га ујутру у шест сати, ударили га пушком. Онда су претресали наше куће, узимали шта су хтјели из тих кућа, тражили су наводно оружје. Одвели га у логор са још шесто људи. Они су, осим Срба, водили вјероватно и по неког Хрвата, можда и по неког Муслимана, који се опирао томе свему. А жене и дјецу су одвели у школе и затворили их.

Послије тога су га одвели у Зеницу за размјену код Травника, Љубин Хан. Он је био у логору 636 дана, скоро двије године. Ја сам била у Ваљевоу, у Југославији. Моја је сестра остала у Какњу. Она је после успела, пошто је стара жена, да дође некако до њега, па је почела да му носи по мало хране. Њима је била глад најгора. У Високом су их највише мучили глађу и тукли. У Зеници нису их тукли толико, само су их глађу патили, нису имали да једу. За њега је било најтеже у Високом. Ту су неки људи убијени, неки су убијени код кућа. Побијене су читаве породице које нису хтјеле да изађу.

Ја сам напустила кућу са дјецом. Ја сам узела дијете и још једна жена са двоје дјеце, сјели смо у ауто. Они су нас пустили да изађемо. Они су пуштали само жене и дјецу, мушкарце нису. Ништа нисмо могли понијети са собом. Дјечије двије мајице и себи две мајице. Документацију си мого да узмеш. Нису гледали наше ствари. Шта ће гледати кад види да не носиш ништа, празан идеш. Прво смо ишли у Илијаш. Ту је био сабирни центар и онда су аутобуси Црвеног крста развлагали. Сваки дан по десет аутобуса.

Прву поруку сам примила после шест мјесеци, да ми је муж у логору. После су почеле поруке да иду, свака два, три мјесеца. Онда је то ишло споро. Зато сам се и вратила из Ваљева на Соколац, опет у неки тај центар Српске Републике. Они су нас онда слали даље и ја сам добила да дођем у Вишеград. У Вишеград сам дошла 3. јула 93. године, после тринест мјесеци, са дјететом.

У Србији сам живјела у једној богатој кући. Давали су нам да једемо колико хоћемо. Црвени крст нам је доносио много хране, обилазили су нас. Имали смо и љекарске прегледе. Кад сам одлучила да напустим Србију, морала сам да потпишем изјаву зашто одлазим. Њима није јасно, јер је рат овамо био, да се повлачим и да идем у ратну зону. Одлучила сам да идем само због мужа. Да чекам размјену, да радим на размјени, јер мораш да зовеш телефоном сваки час. Нисам имала другог разлога да се враћам, само сам мислила да се прије нађемо. Кад је пуштен имао је 54 године. После двије године, 56 година кад је намирио, умро је. Овде је умро у Вишеграду. Изашо из затвора са последицама. Сваки дан је ишо у Ужице љекару. Они су га лијечили, вратио се кући и тако све слабо, слабо и један дан, цео организам је попустио и отказало је срце. Због батина. Страховито је био мршав. Није мого да се поправи. Поломљен је био сав, кости уништене.

Овде сам пет година, све у истом мјесту. Тежак живот, посла нема. Црвени крст да мало тјестенине, брашна, уља. Даље, сналази се. Ја одем у Србију, кад имам паре да платим превоз, па донесем хране. То је било три, четири пута за толико година.

Кад сам дошла овде 93. године, град је био празан, 94. године нешто се попуњава. Тек после Дејтона дошло је Сарајево да попуни град. Сви су ишли више доле, за Бјелшину. Тамо бар има земље да се сије. Овде нема шта да се сије. То су брда. Зато сам ја изабрала, пошто сам Господ Бог је хтјео да ја имам знања у глави за фитотерапију, па сам видјела да по тим брдима могу нешто да урадим. Било је много болесног свијета, дјеце, жена, војске, највише на психичкој бази. Донијела сам двадесет књига, почела сам да читам интензивно. Замолила сам љекара и једног фармацеута да ми они помогну, што на латински да се снађем и онда сам ја почела да радим. То је се показало добро. Људи су

почели долазити. Нема паре, донесе конзерву, кромпира, пасуља, масти, сланине. Неко је донио мени, некоме сам дала ја и тако.

После седам година сам ишла да видим где је била моја кућа. Срушено је све после Дејтона. Однели су материјал са нове куће, однели су шталу. Има, ето, стара кућа. У тој старој кући живи један Муслиман, Бошњак из Вишеграда. Тако је случајност да је он из Вишеграда. И ја сам се шокирала после разговора са њим. Брзо су се почели да окупљају око мене комшије. Питали су све, причали су. Ја више нисам имала осећај да је то моја кућа, да је то моје. Не, то више мени не припада.

Само да се човјек, ако може, снађе да нешто намири да би се замјенио за имовину. Тако су тешке успомене. Нема мог свијета тамо. То је све отишло, Америка, Аустралија, Српска Република, Југославија, Европа. Немам вољу никакву да идем назад. Мислим да је сва моја прошлост један сан. Вјероватно људи поново могу живјети заједно. Други могу. Ја нисам склона мржњи, не ради се код мене о мржњи. Ја не мрзим људе. Ја сам сјела и причала. Питао ме овај човјек што живи у мојој кући, да ли ја хоћу своју кућу. Ја сам му рекла, не. Ти живи, кад умреш нек је сруше. А он је овако почео да плаче. Купила сам му кафе, шећера, ставила на сто. Он је мени рекао да је изгубио три сина, жену, зета. Ја нисам имала ријечи да му кажем.

Немам ја планова за будућност. Кад сам све то видјела тамо, ја немам представе нити имам воље. Ја једино што гледам у оно дијете да колко могу да живим само да би њему било лакше. А шта ће он да уради, ја не знам. Имамо документе, можемо да идемо у треће земље. Мали је њежног здравља, не знам како би поднио промјену климе. А и овај посо ме веже, тако да ја сада више причам са птицама и са животињама, са биљкама, него са људима. Немам више потребе. Најгоре ме погодило кад сам чула да су моје комшије запалили моју библиотеку од осам стотина књига у кући.

Најгори ми је што сада немам услова сину да пружим. Мој син је завршио занат. Имао је матурску вече овде, у хотелу. На ногама је имао очеве ципеле из затвора. Први пута сам, прије седам дана, ја сину купила ципеле. Први пута у седам година. Мој син је имао више гардеробе него сва дјеца из мјесне заједнице.

Али је понос у човјека јачи од свега тога. Не могу ја да примим шамар лажи и да ми дате солитер, и да ми дате град и да ми дате државу. Они су мени уништили мужа, уништили су моје куће, испричали су лажи. Срби у Високом нису могли ништа да ураде. Ми смо били таоци тамо. Можда су Муслимани били негде на другом мјесту таоци. Какво дјетињство мој син има, да ја њему не могу да купим. Ово ја радим да помогнем људима и себи, да би могла сину да му ја купим паштету да намаже хљеба, да му купим, можда сваких десет, дана једну чоколаду.

чекала сам, пошто је ово територијално Босна, ентитет Српске Републике, чекала сам да се заврши та документација, надокнада штете, право на повратак, да видим шта ће бити. Ја то морам законски да чекам, а мени се ту не сједи. Немам ни ја разлога да сједим ту. И онај човјек ће доћи по своју кућу. Нема ту посла, не раде фабрике, привреда. Ово је за пензионере. Ово само може пензионери да се одмарају, да шетају мостом, Дрином.

За рат ја кривим политичаре. Све политичаре, све три стране. Мени није јасно шта је окренуло људе. Ја сам се сада поздрављала са својим колегама. Има нешто између нас што је хладно. Нисам ја поборник мржње. Ако су и Срби криви, криви су, ако су Хрвати криви су, ако су Муслимани криви су, али да се та лаж скине, да се каже права истина Не може народ бит крив. Могу бит појединци. У сваком рату страда генерација. Можемо ли живјети једни поред других? Може ли Илијаш, који је био српски, бити српски, Високо бити

муслиманско. Може, али хајде да радимо, да послујемо, да живимо, да се поздравимо, да замјенимо своју имовину. Сад кад сам ишла ауто путем, тачно се види да нека смрт лебди на том дијелу изнад Илијаша. Нешто у зраку. То је на хиљаде гробова. Како прећи преко тога?! Може ли се то тако лако? Не може. Десило се нешто што је најгоре, криминал је изишао на површину. Богати су они који ништа радили нису. А богати људи, као овај стари што је био овдје, он је посто биједан, сиромашан човјек, без ичега. Ја нисам имала колико је имо он, али у њега је наследно од деда, од оца, а моје ја сам купила. Ја сам од десет ноката купила и сад то немам.

Нема Босна за шта више да ратује и може бити само пуста, празна и проклета. С ким ће да ратује, за што ће да ратује. Нема више сврхе ратовати, све је упропаштено. Треба сада много година да прође да се доведе на своје мјесто, бар 50% да се доведе. Нема. Босна би требала да буде слика цијелом свијету, да то не ради. Зашто муслимански народ не свати да је европски народ. Не може се он уклапати у политику Техерана а живети у Европи. Ја имам једног сина, а он оће да има десет синова. И оних девет да му ја носим на леђима, не могу. Немогуће је то. Није то важно, хоће ли то носити Њемац, Аустријанац, швајцарац, Италијан, Југословен, али не може. Они ће нас прегазити наталитетом. Култура наша је заједничка, језик је наш заједнички. Они кажу мост Мехмед-паше Соколовића, а Мехмед-паша Соколовић је српско дијете. Родио се ту, одведен за Цариград, преваспитан, дошо ту, направио мост. А зашто? Он је хтио да веже тим мостом Србију и Босну, јер он није преболио оно у себи што је носио. Није га злато могло одњети на другу страну. Да вам објасним једну ствар. Ја сам рођена у Босни сребреној гдје су католички краљ, Тврток Томашевић Котроманић је се крунисао у Милешеви, вјенчао се у ђаковачкој катедрали, а престоницу имо у Бобовцу, Краљевој Сутјесци, Какањ. Ту има самостан католички који има јачу библиотеку, можда него пола Ватикана. Култура се одржала. Иако сам ја православна, мени је била част, да ја недељом прошетам до тог самостана. Културу људи имају своју, ношњу своју, обичаје своје. Ако ти поштујеш мене и ја тебе, ми можемо да разговарамо.

Ја сам православна из Босне, ја нисам из Србије. Ја нисам из Македоније, ја нисам из Црне Горе, нисам из Словеније. Ја сам из Босне, али сам православна. И то је толико година стар, и онај католик и он је из Босне, он није из Загреба, није из Париза него је баш из Краљеве Сутјеске, с Бобовца.

Владика Николај Велимировић је поглавар православне цркве, који је оног рата отишо у Америку. Писао је много, и кад је желио да умре, он је рекао, моје кости однесите у Србију. Они су га донијели. Ех, цитат из његовог једног дјела сам ја узела за овај чај. И сад ме добро слушајте: "Господе, надо моја у очајању", значи, боже помози ми кад ми је тешко. "Господе, снаго моја у немоћи", значи немоћан сам тражим од бога помоћ. "Господе, видело моје у тами", значи рат је, све је тама, боже дај да видим. Е то сам ставила на овај чај да сваком помогне, није важно да ли је Муслиман, да ли је Хрват, да ли је Србин, да ли је Циганин, да ли неко чудовиште, уопште ме не интересује. Ја сам му дала божији благослов. Мислим да је то разлог што сам преживела ја, да је преживело моје дијете, да преживи свако. Судбина. Муж је мој дошо кући, казао је шта је било, ко га је мучио. Било је и тамо муслимански чувара који је крио комад хљеба и мом мужу дао.

Сад је време тешко. Немаш сигурност у болницу, немаш сигурност на посао, немаш сигурност на улицу, немаш сигурност на игранку, не можеш наћи себи дјевојку више. Код нас има много мјешаних бракова. Сад је то више неизводљиво. Како мој син да дође тамо и сад узме Муслиманку, доведе је мени на врата и каже, ја себи узео Муслиманку. Може, али тешко ће бити. Ми се

сви родимо, не знамо ништа, само кад нас мајка носа, онда каже, спавај, нинај, ти си ово, ти си оно. Деда, баба, мајка, тетка, све му каже то. Све ми то овде у главу стави. Е то је то. Мени нема ни једна земља на свијету да је љепша од Босне, али ја је више немам. Дођеш у Србију, ти си Босанац, дођеш у другу државу, ти си избјеглица. На крају више немаш своје име, имаш само који си број. Ето зато ја радим ово, да је људима лакше.

Ја сам отишла кући, а боље би било да нисам. Морала сам, јер стално се прича на телевизији о повратку. Није човјек, није људска душа шаховска фигура, сад овдје, сад онде. Дјеца носе страшне трауме. И дјецу треба питати шта ће. Ми стари се не требамо питати. Ми смо завршили, сад дјеца нек кажу шта хоће. Ако хоће дјеца заједно нек иду заједно, ако неће, дјеци треба пустити. Али кад се каже, побијено пет хиљада, десет хиљада, сто хиљада, па то ко мрави. Не може то тако. Треба пребројати, видјети.

Ево видите, ја сам сад овде у српском ентитету. Ја посла немам, ја живота немам. Али то мене као човека не интересује. Који посао? Ја сам завршила за сваки посао. Мој је најљепши посао кад сам ја овде, шетам, наберем траве, изрежем, осушим, спакујем. То је живот. Само тако можеш бити нормалан. Гдје год сједнеш, немам, немам, немам, немам. Постала прва ријеч у животу. У шуми нема немам. Метнем у један джеп комад хљеба, у други джеп ставим два парадајза и паштету и све имам.

Политичари су злоупотребили религију. Ниједна књига не говори о рату и мржњи, ни католичка, ни православна, ни муслимански Куран. Ја сам прочитала то. Нигдје не пише убиј. То је параван. Они само кажу у име вјере. Нема тога. Ја апсолутно вјеру поштујем свачију, као прије. Ја сам сада спавала кад сам ишла у Какањ код жене која је католичке вјере. Нисам спавала код православних, јер она је мене позвала. Она је моја колегиница. Тридесет година смо радиле заједно. Ја сам и тада била вјерник, не само сад. Сад се сви хватају религије, и они који не знају ни шта је религија. О религији треба много тога знати. Немојте је у политику. Ја кажем често пута, у цркву кад дођем, не волим да видим председника општине, не волим да видим ову групу руководиоца, они стали у први ред, нисте ви за тога.

Вјероватно сада народ иде у джамију и цркву више него прије рата. Католици су иначе ишли увијек. Они су се држали свога увијек. Муслимани, и они су се држали. Срби се ко сада мало поправљају, све док се не наљуте. Кад се наљуте каже, нема ни бога. То је спецификум народ, који је и сувише поносам, тврдоглаво поносан. То је добар човек, то хоће да ти да крви, али не дирај га. Мене кад би питали, у Босни нека направе кантоне и нека живи гдје ко хоће. Тамо гдје је Циго, ја ћу и нек ми он буде градоначелник. Није борба за власт ако човек ради свој посао. Немој ме дирати, немој ме малтретирати, немој ми ускраћивати моја елементарна основна права. Па онај Муслиман ако није задовољан са Алијом нека дође овде код нас, а овај ако није задовољан са овим овде, нек иде тамо.

Ништа немам, никакве наде ни будућности. Највећа ми је преокупација гдје ћу да умрем. Једино кад би могла још мало да живим да помогнем сину, да он стане на своје ноге. Јер ја не верујем више у људе. Па замислите, човек који је лежо двије године у затвору, умро од последица, држава то не признаје. Ми не примамо никакву социјалну помоћ нити било какву надокнаду. Мој муж није шехид, није првоборац на линији. Само онај ко је погинуо на линији, њему се даје. Његова жена има сад пара и да се обуче, и да иде у швалерацију и да купи шта хоће, јер је њен муж погинуо на линији. Да ли је то овде или тамо, исто је то. Побјесни од пара, а ратни заробљеници и њихове породице не постоје. Не знам хоће ли ико од тих људи који су живи дочекати да та Босна буде као што је некад била. Неће највјероватније. Моја генерација и ове генерације сад

што памте неће. Свако ко има могућности у било ком смислу треба да заустави рат, а вјерски поглавари да не злоупотребљавају вјеру у политику. Нека пусте народ да живи на свој начин.

Витез

Имам 34 године. Прије рата сам живјела у Витезу. Радила сам као конобар, имала сам зараду, имала свој стан, нисам била удата, али сам живјела са својим човјеком, без дјече и лијепо ми је било. Као угоститељ сам радила десет и по година у Витезу. Са мужем сам живјела девет година тамо. Он је исто радио у Витезу. Ја сам радила код приватника и била сам осигурана. Али исто тако да сам радила и у предузећу или у фабрици, сасвим једноставно. Било је доста посла, фино.

Не вјерујем да је Босна тада имала јаку економију. У суштини, у Витезу је било радњи, а мало је било ти земљорадника, који су земљу радили. У суштини мислим да је то дивно мјесто, гдје су могло зарадити, гдје су сви имали. Свагдје се нађе онај дио који нема, ко и дан данас. Било их је који су се патили и прије рата, а који се пате и дан данас.

У мојој општини је било мјешано становништво. Било је и Хрвата и Муслимана и Срба и Рома. Ја мислим да је било више Муслимана него Хрвата, а мањина Срба и Рома.

Однос између људи различитих религија је био лијеп. Ја сам радила на примјер у гостиони, у кафани, у бифеу, да назовем то већ гдје сам радила, мени су долазили ту и Срби и Муслимани и Хрвати, све нације фактички. А прије рата заједно су сједили, пили, мезили и није било никад никаквих проблема, да су се тукли, да су се малтретирали, никад, стварно.

Ја сам радила у гостиони, и ту су се могле чути свакакве приче, и осјетило се још кад су били избори, не знам баш које године тачно 90, 91. године. Одмах је се знало истог момента да ће ту бити нешто, јер нигдје у свијету нису странке побиједиле, нити ће када побиједити. Одма је фактички почело раздвајање народа Срба, Муслимана и Хрвата. И нормално, знало је се да ће бити рат. Лично ја нисам ишла на изборе, нит сам хтјела гласати ни за ког. Мене су звали: Хајде, што ти не идеш на гласање? . Реко: Не . Каже: Због чега? . Реко: Ви идите гласат, ал гласате сами себи рат . То сам рекла.

Прије на дан, то је био 15.4. ја сам радила ту, мени су долазили Хрвати, и ја сам била с њима и добра, мислим у суштини, али имали су они посебно те своје неке разговоре. Е, онда осјетило је се. У зраку се осјетило да нешто има, да ће нешто бити. Ја кога год упитам шта је, сви су шутили, нико ништа није хтио да ми каже, а ја сам осјетила то, имала сам инстинкт неки који ми је говорио да нешто неће бити у реду.

И ујутру 16.4.93. године, ујутру сам дошла на посао око шест сати. Ушла сам у радњу, видим нема никог, нико ми не долази. Шта је ово, мислим не могу себи сама да схватим, нема ми гостију тих који су мени долазили на кафу, нема никог. И овај негдје око седам, седам и петнаест, у мене газда долази, каже он мени почео рат између Хрвата и Муслимана. У том моменту нисам вјеровала. И онда последице су ми долазили ти Хрвати, бојовници. Ја сам питала њих, премда је

тад, то је било 16.4. ујутру, био покољ у Ахмићима, они су мени дошли, а ја у том моменту нисам знала за то.

Нису они мени хтјели рећи, мени као Муслиманки, нису ми хтјели рећи да је био тај покољ у Ахмићима и они су дошли, попили пиће, а мени није нико ништа говорио, нити ме је малтретирао. Затворила сам радњу, доле који су били муслимански објекти, ту су бацали бомбе, рафалима су пуцали по тим објектима и тако.

Е онда је почело. Тад сам отишла у склониште код једног, у ствари то је била кућа, па смо ми били код њега у подруму. Било је и пуцања, било је и гранатирање, било је свашта нешто. У једном моменту били су вамо Каблари, а вамо је било Крижанчево село. Како год видиш да гори хрватска или муслиманска кућа, није битно, одмах истог момента гори муслиманска или хрватска кућа. То је било све један за један, то је моја мисао. То је било тако ружно, тако ружна слика кад видиш да гори кућа нечија.

Мој муж је Хрват. Он ту ноћ није ноћио код куће, био је горе, код своје маме. Он је мени рекао, Нећу доћи вечерас, идем код маме горе на село. Он није долазио мјесец дана и онда кад је дошао он је рекао: Извини, схвати како хоћеш, ал ја морам ићи. Јест да ми је тешко, да ми је незгодно, каже, данас сутра ја сам са тим комшијама сједио, разговарао, шта ја знам, разговарали, дружили се, извини молим те, знао ми је плакати, то је ужас. Тешко је мени било зато што сам ја била Муслиманка, а он није био.

Двадесет дана ми смо били у склоништу и онда смо се послје сви вратили у стан. Ја у свој стан, неко ко је имо кућу у кућу и тако. Мислим, по дани кад не пуца, онда прилетиш у стан, узмеш нешто што ти треба, на примјер овако кафу, нешто за јело да имаш, и опет се вратиш. Била је још једна породица са мном ту, муслиманска, баш у том подруму. Онда су рекли, пашће та линија, гдје сам ја била ту, та Дубравица, тако се звала, ту близу Крижанчевог села, тако да су ту породицу евакуисали до Витеза горе, до Крушчице. Нашли су им неки станчић привремени и мислим опет су фер поступили, мислим у том моменту, ти Хрвати који су им ипак изашли у сусрет, који су их пребацили, који су их извукли из тог хаоса, из тог рата, из тих граната.

Ја сам остала у хрватском дијелу. Није било за мужа опасно да остане ту, него за мене. Неће мјештани, с ким сам ја била, с ким сам била добра. Ја сам видјела Муслимане, како су ишли у логор, како су их одводили горе, у ту школу, а било је Хрвата који су помагали Муслиманима, који су их доводили из тог логора. Три породице су биле да су их доводили из те школе гдје су били. Доводили су их да се окупају, разумијеш, дају дјеци млијека. Мислим, има неки фино, не мора сад све бити баук, све лоше. За мене је тај тренутак, тај доживљај био лијеп, кад су доводили породице да се окупају, па су им носили горе млијеко, храну дјеци да имају шта јести.

Мој муж није напустио стан. Он је ишао на линију из мог стана, јер то је био мој властити стан. Дође, седам дана буде кући, седам дана буде на линији. Ал први пут кад је био већ тај сукоб у Витезу, није га било мјесец дана. И ја сам такође била у кући, имала сам шта појести, нису ме одводили у логор, јер имала сам заштиту од шефа, од мог мужа, тако да ми је било фино. Једино је напољу било опасно у то вријеме. Не можеш се шетати, јер било је тих снајпериста, било је пуцњаве увијек, тако да смо се слабо кретали.

Али дошло је вријеме кад сам и ја морала изаћи из Витеза. Након четири мјесеца рата и ја сам морала изаћи из Витеза. У једном моменту, мени је дошао мој шеф и мој муж и рекли су ми: Сутра мораш ићи за Зеницу, јер данас сутра како ћемо ми твојим родитељима погледати у очи. Јер не би ме убили сад ту, они мјештани, са којим сам ја била добра и који су мени долазили и којим сам ја

одлазила. Али било је и ових са Хрвата са стране, имаш ти Хрвата тих Херцеговаца, зовемо их Херцеговци, који су дошли из Херцеговине. Тако да сам ја онда изашла.

Ја се лично нисам ни за што напатила. Још кад сам кренула из Витеза, понијела сам свашта нешто са собом, хране, цигаре, кафу, уље, шећер и тако то, јер је то било скупо у Зеници. Само гардеробе нисам понијела. Други Муслимани нису могли ништа понијети, фактички требали су само двије торбе да носе или двије кесе. Када сам напустила стан било ми је тешко, плакала сам. Плакала су и оне Хрватице које су ме пратиле, комшије и пријатељи са којима сам се дружила. Фактички трудна, трудна сам била четри мјесеца кад сам изашла из Витеза, четири мјесеца.

Али да сам остала, вјероватно би ме убили. Не ти мјештани, него ти са стране који су дошли. Муж и шеф довели су ме до Гачичког пута, мислим тако се зове то, а онда сам ишла према Вјетреницама горе. Десно је била Армија, а лијево је био ХВО, та хрватска војска. Ја сам сама ишла пјешке, никог није било, мушица се не чује. Прије тога, у мене сад тај мој шеф, отишао је и рекао тој хрватској линији да не пуца нико, да ја идем кући, да излазим из Витеза. То је све било припремљено, тако да сам изашла, прешла сам на своју страну, на страну Армије. Онда сам ишла кроз неку шуму, шта ја знам, док сам дошла горе до Почулице. Било ме је страх, бојала сам се, јер ипак сама ја као жена сам изашла, без игдје икога, ујутро у пола десет. Од тог Гачичког пута па до те неке кућице докле сам ја дошла, ја мислим да ми је требало негдје сат времена, не више. Кад сам прешла на страну нашу, они су ме фино примили, направили ми кафу. Тако попили смо кафу, питали су ме, да ли сам малтретирана, ја сам рекла не, да ли сам била у логору, не, мислим оно у суштини, оно што није, нисам могла ни рећи. Могла сам свашта нешто рећи, свашта слагати, али то не води ничему.

Онда је наишо неки пекар из Зенице са аутом и тако сам с њим с Почулице дошла у Зеницу.

Дошла сам прво у Зеницу, па сам из Зенице имала воз за Немилу, и онда сам отишла код својих родитеља. Мислим, то је био дирљив сусрет кад сам ја дошла кући, јер они су мене фактички били отписали, јер није било линија, знаш телефонски, да се човјек јави, да каже, добро је, шта ја знам. Онда они су сви мислили да ме је убило, да ме нема више и тако. Код родитеља сам била можда два мјесеца. Онда су они видјели да сам ја трудна, а њима је то било тешко, поготово у мене отац није могао да поднесе свашта нешто. Ето, што имам са Хрватом то дијете. Они нису могли да схвате да је то било нешто из љубави, да то није било из мржње. Тај човјек што је мени то урадио, ја сам с њим живјела ипак девет година. Било ми је лијепо с њим и ово дијете. Могла сам се и очистити, могла сам направити прекид трудноће, нисам хтјела, то је ипак дијете из љубави потекло. Тако сам имала с родитељима проблема и онда сам морала напустити кућу.

Дошла сам овдје у Зеницу, отишла сам у Медику горе, разговарала сам с тим особљем Медике, испричала сам им своју ситуацију, како је и шта је. Онда су ме они ту прихватили. Ту сам била док се нисам породила. Када сам се породила, ту у Медики, онда су ме из Медике послали у обданиште, доле у тај колективни смјештај, зато што нисам била случај Медике, тад у то вријеме, можда и дан данас, јер тамо се лијече они који су доживјели трауме у рату, који имају посљедице рата. У том обданишту Гчелица, ја мислим да се тако зове, преко пута Кинеског зида, била сам смјештена седам мјесеци. Било ми је ружно, тешко ми је било. Услови никакви, нема струје, нема дрва, нема ништа, у мене је

мала имала мјесец и по. Онда немаш гдје опрати пелене, струја дође навече касно, дође сат, два. Нисам ја једина била у том обданишту, било нас је доста, тако да је се знало десити да не стигнем да откухам пелене, а камоли да себи нешто направим јести. Нисмо имали огрева, имали смо неки шпоретић овако мањи, али није било дрва, ниси имао шта наложити, па смо ишли скупљати картоне, папире, да би могли дјеци да направимо храну, да имају шта јести. Послије седам мјесеци сам отишла у приватни смјештај. Нашла сам себи неки стан мали, гарсоњерица, имала сам једну собицу, један ходник. Тад је малој било осам и по, девет мјесеци, и онда сам се запослила. Кад сам ушла у тај стан нисам имала ништа. Доњела сам од маме нешто да би имала на чему да легнем и тако то. Нисам ја то плаћала, него сам једноставно ушла у тај стан. Чула сам од ових својих пријатеља да има слободно и онда сам ушла ту и није ме нико дирио и ту сам могла бити три године. Радила сам, у чевабджиници, радила, радила. Прво у грилу, па сам онда радила у чевабджиници, јер морала сам радити да свом дјетету зарадим, приуштим нешто, да има, да не морам чекати на ту хуманитарну помоћ.

У овај камп сам дошла 20.11.97. године, зато што сам из Зенице. Фактички су ме истјерали, деложацију стана су направили, истјерали су ме ту, јер нисам имала рјешење за тај стан. Сад тренутно не радим због тога, јер ипак нисам у чаршији. Да сам остала у чаршији, у том станчићу, још бих радила.

Кад су ме истјерали из стана, отишла сам доле у Центар за социјални рад. Отишла сам, испричала сам ситуацију, све како је било и он ме је послао овдје. Дао ми, написао нешто, тако да се јавим да хоћу збјег, и дошла сам ту. Овдје је живео никакав. Оно није лоше, у суштини оно није лоше, али драстична је разлика мени, која сам живјела увјек у граду. Мислим, доћи на село, то је стварно, не знам. Ови овде који су, они су по три, четири године, можда пет година, они су навикли на ово све. Мени је се тешко навићи на ово, без воде. Што се тиче те хране коју добијамо, то је у реду, мислим свака част. Своје вријеме овдје проводим тако што перем, спремам и чувам своје дијете. Највеће су ми бриге сада што сам у овом кампу, што нисам у граду, што не могу да радим, е то ме највише убија. Ова средина једноставно, ово све кад погледам, све ме то убија. Сва срећа па немам никаквих здравствених проблема, све је нормално.

Када некад гледам уназад, врате ми се успомене кад сам била у рату у Витезу, кад је се заратило, и онај моменат када сам отишла од своје куће, кад сам се посвађала са својим родитељима, кад сам отишла у Зеницу, у град дошла, и нисам знала гдје да кренем. То ће ми увијек бити у сјећању, увијек ћу то памтити. Тешко је, ти дани су ми били тешки. Тад сам била трудна. Кад сам се породила, сваком улази, мени нема нико да ми дође. Има тих момената, за човјека су стварно тешки, које нећу никада заборавити. А има и лијепих тренутака којих се треба сјећати.

Мој муж је негдје у иностранству, не знам гдје је. Никад ништа малецкој није послало, ето неће као наводно сад да чује за њу. Зато што сам ја надила муслиманско име дјетету, а не неко хрватско, он се наљутио на мене. Неће да ми се јави, ни да ми шаље. Очигледно је доприњео и сад овај рат зато што је он Хрват, ја Муслиманка, ето то је то. Да није било рата ја би још била у Витезу, радила би, живјела би с њим.

Отац и мама му живе сад у том мом стану гдје сам ја била. Ишла сам ја у посјету, ишла сам ја у Витез, ишла сам пет, шест пута, можда и више. Обилазила сам, мислим, ти моји пријатељи Хрвати, Хрватице помагали су ми, слали су ми пакете, слали су ми хране, новчано су ми помагали. И дан данас да

одем доле у Зеницу и да зовем телефоном, треба ми толко и толко, они би ми послали. Лично свом шефу, код којег сам радила десет и по година, он би ми послао и помого би ми. Није опасан за мене, не, не.

Али не могу ићи да живим тамо. Не могу, не дају још. То не дају, општина та, Хрвати не дају још. Јер ја сам разговарала са пар Хрвата у Витезу, кад сам ишла. Каже, овде више Муслиманима нема живота. Лично, у очи су ми то рекли. Вратила бих се кући у Витез када бих имала прилику, зашто да не. Једноставно да дођем, да ме нико не дира, да имам сва права који они дају. Нормално, кад се буду сви враћали и ја ћу се вратити. Ја живим у нади да ћу се ипак вратити. То је мој план за будућност. Сви би ми волили да не живимо више овако ко што смо живјели, да нам буде лијепо. Сви ми маштамо о некој бољој будућности, ваљда ће и то доћи.

Рат је био због тих странки, да није било тих странки, тих избора, ја мислим да не би дошло до овог рата, крвопролића. На жалост то је урађено, мислим створена је велика мржња међу народом, а то се није требало десити, то се није требало урадити. Јер сви ми због тога испаштамо. Ко год је протјеран, ником није лако. Не само нама, можда и Хрватима, и Србима и они су исто отјерани са неког свог огњишта, исто ко и ми.

Политичари су пуно утицали на ову нашу ратну ситуацију. Они што су урадили прије, то су они урадили у рату, то је све потекло од њих, то је ланчано ишло. Онај ко је сад на примјер Алија Изетбеговић, шта ја знам, или Туђман и ко је био прије Алије, или Туђмана, то је све ланчано ишло. Они су могли спријечити рат, јесу, да су знали, али нису знали.

Могу само додати, да сваки народ, да су сви фино заједно живјели, сви су дивно живјели, ја не знам шта је то толико доприњело да тако буде и да се замрзе, не знам. То је стварно жалосно, а они који су то урадили, њима је лијепо, они сада фино живе, а ми смо постали биједа, једноставно гоне те, исто овце, тако рећи. Они су сједили у својим фотељама, док је овамо недужан народ гинуо.

Неко је имао интереса од рата, неко није. Њих је било мањина који су имали интереса, али на примјер, ти ратни профитери, неки су се богатали, а неки су се сиромашили. Узимали су туђе ствари, продавали, мислим свашта је ту било. Ови људи који су протјерани, они су изгубили све, онај ко је осто, он је имо неког интереса.

Не мислим да поново треба бити рата. Не вјерујем да ће поново бити, јер доста је било, доста за свију.

Мира више никада неће бити у Босни. Хоће, мислим, у једну руку хоће, у једну руку неће. И данас сутра ко год се врати на своје постојаће неке освете, увјек су постојале. Послије другог свјетског рата постојале су те освете људи, освета је увијек било и биће их увијек.

Моје држављанство је важно за мене, мислим нисам национална особа, нисам. Ја сам из Босне и Херцеговине, и Бошњакиња сам. Свак има свој тај национални идентитет, ја као Бошњакиња, Муслиманка, то исто што би и онај реко да је Хрват. Мислим мени је драго што имам тај свој идентитет, што могу рећи сад да сам Бошњакиња, што прије нисмо имали. Ал опет кажем нисам национална, не, него једноставно да се зна, да сам ја Бошњакиња, да сам Муслиманка, што се никад није знало, него си мору писат неопредјељен или Југословен, тако си мору, ниси се никад мого уписат као Бошњак или Муслиманка. Сад се зна што ћеш уписати, ја сам малу уписала у родном листу, Бошњак. Нисам ни Муслиманка, него тако Бошњак, или држављанин БиХ, нема везе.

Али, мислим не свиђа ми се ово у суштини, мислим не свиђа ми се ово што раде, и ми као Муслимани, јер не можеш ти ништа урадити преко ноћи. Ништа. Нити постићи нешто. Некад ми је жао што сам Муслиманка, због појединих, због неколицине људи, која сад мисли да је неко и нешто, а донедавно је био свако и свашта.

Људи сада практикују своју религију, а прије рата не, слабо. Сада је јаче и више. Овај рат је допринео нешто, ово је национални рат, ово је била борба за вјеру, за неки опстанак. За мене је то био национални рат, рат тих странки, српских, муслиманских и хрватских.

Ја своју религију практикујем сада исто као прије рата. Иста сам, ништа се нисам промијенила. Имам исто гледање на друге религија као и прије рата. Ни једна ми страна није ништа урадила, ни хрватска, ни српска, једино што сам морала изаћи из Витеза. У фамилији, у ужој мојој породици није нико убијен, није нико погинуо. За мене је опет исто, и Хрват и Муслиман и Србин. Не гледам с националне стране никог, гледам као човјека, као људе их гледам свију. Мислим да и моје комшије, Хрвати из Витеза имају сада другачије мишљење и смисао о идентитету, него прије рата. Исто као и Муслимани. Јер они сад фактички мрзе муслимански народ. Има их који и не мрзе, који нису баш национални, али већина, већина их мрзи.

Никада прије рата Хрвати нису говорили да су Хрвати, него су говорили да су Босанци. Сад су Хрвати, а прије су били Босанци, католици, а сад су Хрвати. Ето у Витезу, ја нисам ни једног чула да је реко да је Хрват. Не знам ко је оно баш изјавио, каже, ја јесам Хрват, ал сам босански католик. Мислим у том смислу је нешто рекао, мислим из Босне је. Сад ови кажу Хрват. Каже ја јесам босански, из Босне сам, босански католик, нисам из Хрватске. Прије их ниси могло чути да каже ја сам Србин, ја сам Муслиман, ја сам Хрват, док нису те странке, док то није почело, док ти избори нису. Ал то није народ крив, то су криви они што сједе у фотељама, за мој појам су све криви. Не оправдавам ни једног.

Религија као религија мислим да је за неког важан дио националног идентитета, а за некога није. Мислим да је одувјек требало знати ко си, шта си, али ја кажем није требао овај рат. Ја сам одувјек знала ко сам и шта сам. И Хрват и Србин знао је ко је. Ја као ја, ја сам знала ко сам ја. Ја се могу уписат како хоћу на примјер, у том родном листу, али ја знам ко сам и шта сам.

Овај рат није донио никакво добро, јест оно што је стало, што нема више жртава, што нема више убиства, што живимо ипак неки миран живот, нема пуцања. Али треба једноставно да имамо фабрике, ко што је било и прије рата, да знаш зашто радиш, што имаш своју плату, да идеш кући, а не да живиш од ових хуманитарних помоћи.

Економска ситуација у читавој Босни је никаква. Ево жељезара, највећи гигант, ни она не ради, већина радника је на чекању. Како ћеш се ти надати бољем, нема теорије да буде боље, само може бити горе. Предузећа стала, радници не раде. Ти великани требају да дају те донације жељезари и шта ја знам, овим фабрикама у Зеници на примјер да раде радници, да имају зашто, не овако, нема их можда трећина да ради у жељезари. Овако се једноставно не може више живјет. Ово води у пропаст. Да нема ових хуманитарних организација, ми избјеглице овдје не би имали од чега живјети.

Али, мислим да барем политичка ситуација у Босни иде на боље. Ево за те избјеглице, за тај повратак кућама, на примјер Јајце, ево сад ће и Добој да се прогласи тај отворени град. Па ето, мислим да ће бити мало боље.

Ја желим да будем у граду, да нисам у селу, да радим, да зарађујем своје дјетету, да имам неки смисао живота. Овако не знам ни шта ћу, ни како ћу, живиш од данас до сутра, ничему се не надаш.

Желим да буде, да те фабрике почну да раде, да се радници, да се једноставно почне развијат та Босна, да се ради, да људи иду на посао, једноставно да има неке живости. А овако овде сједит у овом затвореном, то је исто у тунелу, то је стварно ружно, не само за мене него за свију овде. Можда је за неке и добро, можда који нису имали прије рата никакве цивилизације, прије рата живјели су у брдима, у сиромаштву су живјели, можда је за неког добро, за неког није. За мене не, научила сам да будем у граду, да радим.

Порука за читаоце би била, да никад ово ко што је било, да се више никад не понови. Ни ове приче, ево ово што сам ја сад причала, да никад више не причамо, не ја, него и генерације које ће доћи послвије мене. Да се ово више не деси ником, да буде фино, на примјер ове генерације што сад расту, да оне ово не доживе што смо ми доживили. Мислим да им буде љепше, него што је било нама. Мени, баш у суштини, није ми било тешко, има људи којима је било тешко, који су изгубили.

Додала бих, да се сви што прије вратимо својим кућама, да бјежимо одавде из ових тунела. Мислим ово је добро, боље ишта него ништа, али боље је да ти имаш неку своју слободу, своје скровиште, на примјер свој дом. Да се сви вратимо својим кућама, да се почне живот, ко што је се живјело прије рата.

Зеница

Имам 44 године. Прије рата сам живјела у Зеници са мужем и сином. Ја сам радила као трговац у једној трговачкој фирми. Ко је могао да нађе посао тај је радио, та жена је радила, која је желела то и која је могла да нађе посао. Већином су желиле све да, да буде више новца.

Судећи по занимању мога мужа прије рата, живјели смо негдје изнад просјека. Имали смо примања па доста велика за услове примјерене оним обичним људима.

Није никад било лако наћи добар посао, мада је тада био самоуправљачки систем. Читава Босна је била предоређена за тешку индустрију и то је било ту најразвијеније.

Мјешано је било становништво. Нисам сигурна али мислим да око 50% је било муслиманско становништво, а 25% Срби и 25% Хрвати. Прије рата сви смо се слагали, живјели смо нормално као сав цивилизован свијет, као један народ. Нисмо стварно обраћали пажњу како се ко зове и које је вјероисповјести. Па ко је хтио да се посвети вјери тај је и ишо, нико му није то бранио, као ни мени. Ја јесам тако одгојена и ја сам ишла, не толико редовно, али углавном понекад сам ишла.

Од како је Тито умро, десетак година прије рата, све је то некако вјештачки функционисало. Мирисало је цијело вријеме да ћемо се једног дана раздвојит. Кад су били избори тад сам осјетила први пут да ће доћи до рата. Од тада све је тињало полако. Знаш да ће доћи до рата, али не можеш да вјерујеш у то. Један дио тебе не може да схвати да се можемо ја и мој комшија да бијемо. Било је дискриминација на све три стране, већина над мањином је проводила. Па шикарирање.

Рат је стигао у Зеницу 6. Априла 92. године. Проглашена је независна Босна и Херцеговина, призната држава Босна и Херцеговина. Мислим да су стране силе знале да ће доћи до тога па су тако и урадиле да је признају.

Први дан барикаде су постављене. Пошто је медије у Босни и Херцеговини држала странка СДА, они су могли пласирају оно што су хтели. И у Зеници исто тако, тако да сам ја била у информативној блокади. Нисам могла да чујем шта каже хрватска или српска страна. Али, ипак, сам знала шта се дешава. Поставили су барикаде, град је затворен да се не може излазити из њега, нити да се може улазит у град. Добро, с једне стране јест то било у реду, а са једне стране, ако ја желим да изађем, ако се осјећам угњетаваном, пусти да изађем.. Неки, мало паметнији него ја, осјетили су то прије, па су успјели да изнесу ствари из свог стана. Ја то нисам успјела, мало сам слабо копчала, касно ми је дошло у главу.

Ја јесам још мало радила. У тој мојој продавници је још било неке робе па смо ишли на посао. То је била као радна обавеза, нисам смјела напустити радно мјесто. Била је радна обавеза. Већ је у граду понестало хране, град је био блокиран са свих страна. Са једне стране су је блокирали Срби, а са друге стране су је блокирали Хрвати, тако да је без хране град остао неких пола године. У Зеници није било опасно тада. Зеница је једном само бомбардована. Било је мирно осим тих екстремних који су добили оружје па су пуцали по граду. У граду се није ратовало, осим што је било претурање по српским становима, претресање и тражење оружја. Према мени се моје комшије и пријатељи нису промјенили. Ја нисам била с те стране повријеђена ни од кога. Вјероватно су ми били прави пријатељи. Нисам била од својих пријатеља угрожена, али била сам угрожена од других људи који ме не познају, а знају да сам Српкиња.

Моја два малољетна сина напустила су Зеницу 6. Априла 92. године. Једва су напустили град јер им нису дали Муслимани, војска муслиманска није дала да изиђу та дјеца из Зенице. Нису били пунољетни, били су малољетни оба двојица. Пет, шест дана су они кретали из Зенице да изиђу ти аутобуси за Београд и на крају су пуштени да изађу, тако да су моја дјеца неки, ја сам изишла у септембру мјесецу, они у априлу, шест, колко има шест, седам мјесеци. Није битно то ви срачунајте послвије. Били су у Београду. Ја и мој муж смо били без њих. Једно мјесец дана телефонске линије су радиле, па смо се чули са њима. Међутим, послвије нисмо.

Успјела сам из Зенице изаћи помоћу хрватске војске, пошто су они тада били на том дијелу територије у некој прећутној коалицији са Србима, јер је њима тада то одговарало. То је пропратило све једна огромна количина новца. Они то джаба нису радили, ни једна страна то джаба није радила.

Ја сам четири дана путовала на Пале. Ишла сам из Зенице за Кисељак, хрватску територију, јер с хрватске територије се лакше долази на српске територију. Путовала сам тако да сам изишла на хрватску територију са једним аутом, приватни ауто са ХВО полицијом. И онда сам прешла на српску територију, из српског дијела Сарајева сам отишла на Пале, некадашњу престолницу Републике Српске.

Са Пала сам отишла, био је директан аутобус са Пала за Београд. Двије путне торбе сам понијела, једну гардеробу себи и својој дјеци. Чак нисам ни своје злато поњела. Није то неко велико злато, али у том тренутку може послужити. Нисам смјела јер се дешавало свашта. У Београду сам отишла код рођака од мог мужа. Ту су моја дјеца била. То је био мали стан од 29 квадрата. Видјела сам да нас петеро не можемо ту да живимо. Имала сам овдје ову кућу своју на српској територији и посије мјесец дана сам дошла из Београда овдје. Овдје је био прави рат на овом дијелу територије, гдје је моја кућа била. Али сведно сам видила да немам горе посла, да горе не могу опстат, град је скуп, ја сам одлучила да напустим ту и да дођем у своју кућу.

Овдје сам дошла, како кажу, међу свој народ, али се осјећам странац. Ако се вратим тамо као што сам се враћала и тамо се сад осјећам странац, према томе идем у трећу земљу гдје ћу стварно да будем странац. Кад ми кажу да сам странац онда то стварно и јесам. То је за мој трећи живот. Мислим, желим овај дио живота свога да заборавим, ако успијем да одем.

Овдје сам била седам мјесеци без мужа. Нисам знала да ли ћу га икад више видјет. Мада се њему ништа није догодило, на моју велику срећу и његову, он је изишао жив и здрав. Мој муж је изишао из Босне према Хрвтаској, из Хрватске за Италију, из Италије за Црну Гору да би дошао овдје.

Када сам дошла овдје, ситуација је била очајна. Овдје је био рат. Овје су била гранатирања сваки дан и с једне и с друге стране. Мало они, мало ми, мало они мало ми. Овдје је био стварно рат, тако да смо често ишли у склоништа. Има ту једна пећина, доста дубока и велика. па смо се у њу комплет село сакривали кад је било бомбардовање. Страшно је било, неки мјесећ и још нешто да нисмо успјели да, ја нисам успјела својој дјечи, само да имају хљеба, да им направим хљеб, крух како кажу, да им направим само хљеб да имају, из те пећине да изађем. Живјели смо врло оскудно. Воде смо имали довољно и читаво вријеме смо имали струје. Моји синови нису служили војску. Били су пунољетни, али ја сам њих сакрила.

Мој живот је почео неким другим током. Као филм који сам пресјекла, мој живот који је пресјечен на два живота. Један стварни који сам живјела некад, један до рата и један послје рата. И још се нисам пробудила, изгубљена у времену и простору још увијек се осјећам.

Дејтонским споразумом, кад је потписан, стао је и рат овдје. Једноставно ни дан данас не могу да вјерујем да је се то догодило. Као да сањам. Зар је могло тако нешто да се у цивилизованом свијету догоди?!

Посла нема, нити ће га бити у догледно. Недостаје ми посао, недостаје ми новац, недостају ми пријатељи. Све ми недостаје. Једноставно не живим. Живим, а не живим. Ето, такав ми је живот.

Сви смо способни за посао. Скинути смо прије неки годину дана са Црвеног крста. Да смо способни сви четверо за посао ја то знам, али тај посао треба да ми неко да. Ништа се не ради, ништа се још не обнавља. Перспективе моја дјеца овде немају, тако да ћу тражити трећу земљу, да напустим и ово.

Имала сам срећу да сам прије рата имала примања изнад просјека. Онда сам имала ту срећу да имам своју кућу, да не уђем ни у једну туђу кућу, нити да узмем нешто што је туђе. То ја не би себи ни дозволила и да ми се пружила прилика. Још увијек живимо без икаквих примања, од те готовине, уштеђевине, коју нисмо нигдје смјели похранит, ни у какву банку. Докле ће да траје?!

У Зеници смо имали приватну кућу у граду. Продали смо је и сад живимо од тог новца. Имам још стан и викендицу у Зеници још. Предала сам захтјев за стан, да ми се врати. Покушаћемо да откупимо тај стан. Још сам у дилеми да ли да га продам. Немам намјеру да се живим тамо.

То је град који највише волим на свијету, али никад се више нећу вратит да живим тамо. Због неповјерења у њу. Једном поремећени међуљудски односи више не могу штимат.

Била сам у Зеници прије мјесец дана. Однос пријатеља мојих према мени је био пријатељски. Имамо један стаклени зид, лијепо се тапшемо, љубимо, питамо како је ко, шта ко ради, чиме се ко бави, али између нас има непробојно стакло. Он не може да продре у моју психу скроз, а у мени је остала сумња да ја њима не вјерујем. Невидљиви зид међу нама постоји. Све је у реду док причамо о обичним стварима. Ако се дотакнемо рата, онда већ не штима. Онда се види

одмах опет ко је ко, према томе ја немам ту шта да тражим. Рат је стао, има двије године. Не би га требали више ни да спомињемо, ако хоћемо да живимо заједно, али не може још је то неизбјежно. Свако вуче на своју страну, свако сматра да је његова страна била у праву, да је његова била жртва. Ја ја мислим да смо сви овде једнако били жртве и да није било агресора. Догодио се вјерски рат, у правом смислу ријечи.

И једна, и друга, и трећа страна су гледали ко је које вјероисповјести, не којој странци припада, него како се ко зове и да ли припада католичкој цркви, православној или је исламске вјероисповјести.

Моје највеће бриге су сада да нађем посао, да почнемо да нормално живимо. Једина моја нада је та да одем у иностранство. У то се уздам, способни смо сви за рад и мислим да би тамо лакше нашла посао већ овдје. Дефинитивно смо ријешили и посветили смо се томе да то пробамо урадити. Мислим да ће нам то успјет и да ћемо отићи и да се нећу ни овдје више никад вратити. Хоћу да будем странац у правом смислу. Нећу ни овдје више да будем странац и овдје се осјећам као странац. Јер, овдје нас сада дијеле, на домаће и на избјеглице. И овдје као да смо губави. Зашто?! Ја сам дошла у своју кућу. Добро, ја сам дошла у своју кућу, он је дошо, не својом жељом, у ту муслиманску кућу или онај у српску. То он није желио. Ово је неко виши горе направио. А ја лично окривљујем свјетске моћнике за то, којима је стало да продају застарјело оружје, да се има то негдје искористити.

Зашто је био рат?! Почну рат они који имају доста новца, па не знају шта да раде, него се играју са обичним људима. Ја, лично, окривљујем Америку прво и Њемачку. Рушењем Берлинског зида је дошло до распада и Русије, према томе дошло је до овога до чега је морало тада да дође, јер је баланс поремећен у свијету. Много их је кривих за ово: Фрањо Туджман, Слободан Милошевић, Алија Изетбеговић, Радован Караџић, онда Кол Људе, једне против других, су окенули политичари. Нису требали уопште допустит да се региструје једна национална странка, било која. Тензије су одмах полетеле. Ови за своје навијају, ови за своје, а одозго мало то се зачанило и тако. Сви политичари, предводници све три народа, имали су велики интерес од рата. То се и види. Њихова материјална страна се види, виле, аута, све. За обичне људе, догодила се катастрофа. Једноставно средњег сталеза је нестало. Једни су богати, а остало је 99% сиротиња. И ја, која сам добро живила, сада сам сиротиња.

Мислим да нећемо никад живјети више заједно у Босни и Херцеговини као прије. Мислим да ће Република Српска једног дана припојена бити Србији, да ће се чак и Црна Гора одвојит и да ће то бити Србија и Црна Гора која ће живјети, вјероватно, у некој федерацији или конфедерацији. Дио који сада зовемо Федерација, мислим да ће се једног дана припојити Хрватској. То треба тако да буде, да се разграничимо за сва времена, да знамо чије је шта.

Моје држављанство је врло важно за мене. Ја, сада га више не осјећам. Ја сам једноставно без држављанства. Не сматрам да имам држављанство, јер ни једно ми више није важно. Од ових што постоје, Босне и Херцеговине и држављанство Републике Српске, небитно ми је југословенско не осјећам више да припадам нигдје од та три држављанства, а најмање Босни и Херцеговини. Србин, то је већ нација, држављанство нешто друго, а вјероисповјест нешто треће.

Ја сам Србин, по националности Србин, православне вјероисповјести, а Југословен би се рекло по држављанству, ако цијело вријеме ја узимам тај комад Републике Српске и смјештам је у Југославију.

Треба сваки човјек да зна ко је, којем народу припада. То је врло битно да знаш коме припадаш, а исто тако да не потцјењујеш некога другог. Ја сам поносна што сам Српкиња и што припадам једном таквом народу.

Мој народ има сада другачији смисао о идентитету него прије рата. Јаче је сад изражена та припадности. То је било угушено, педесет година је било гушено братством и јединством. Ти си могао да знаш што си, али ниси то смио пуно да показиваш!

За мене, лично, религија је важна. Мислим да човјек који вјерује, може да буде само добар, али у правом смислу ријечи вјерује. Човјек који вјерује не може зла направити никоме другом, јер се ипак нечега боји. Јер сваки човјек који вјерује, вјерује и у загробни живот и неку божију исповјест која ће доћи једног дана и онда, сваки човјек док је жив, овако право ако вјерује, он ће водити рачуна како се опходи према другим људима, шта чини и шта ради.

Знам ко сам и којој вјероисповјести припадам, али да трчим пуно у цркву, то не. Сматрам, ако је неко вјерник, он то може да вјерује и у кући и у цркви и да оченаш моли једнако и у кући и у цркви. Сви људи сада практикују своју религију више него прије рата. Са све три стране. Узмите некога, притискајте, недајте му да дише, он ће пуним плућима да узме ваздух, док не почне нормално опет да дише. Е, то је сад у замаху, да узимамо пуним плућима тај ваздух, па ћемо мало да стишамо то.

Ја сам лично осуђивала рушење свих вјерских објеката. Требали би да долазе људи добри, хумани, они се сабиру у том објекту да се моле богу за очување своје породице, за здравље своје породице и за своје ближње, да причају, да проговоре, да се виде. Зашто једну такву установу срушити гдје људи чине само добра дјела. Без обзира чија страна то урадила ја то осуђујем, нарочито она која су имала већ историјска обиљежја.

Ма, ово је био вјерски рат за територију. Па, ово никад нико неће сватити, нити се то може објаснити. Ово је борба и за територију и вјерски рат. Национални идентитет је дошао до изражаја, све три стране и онда смо се борили за територију. Ко ће више, ко ће боље. Ово би давно стало да ми нисмо истога менталитета. Пошто се сувише сви добро знамо, то је врло тешко стало. Није хтио нико први да се повуче. Ми не можемо, колико год се не волимо, толко се исто волимо и не можемо да живимо једни без других. Ми ћемо на крају ипак, ако не да живимо скупа, онда бар као добре комшије да живимо. Углавном једни без других нећемо моћи.

што се тиче тренутне политичке ситуације, мислим да су се тензије мало стишале. Мислим да су мало флексибилнији људи ступили на сцену. Осим што би ја у Сарајеву скинула још Алију. Има њих далеко разумнијих људи од Алије. Оба ентитета се искључиво баве трговином, а једна држава не може да опстане да се бави трговином. Она мора да производи да би трговала. Треба једноставно привреду да покрену, па онда ћемо трговати. Дајте да нешто направимо, па ћемо онда да продајемо.

Када би се могао вратити онај систем, па нека је све онако како је. Нисмо ми живјели ни онда прије рата неким високим стандардом. Углавном је боље било него сад. Врло би радо вратила оно, међуљудске односе, па за неких 50 година би заборавили што је било. Ипак, све у свему, лијепо смо живјели. Нисмо знали да смо срећни и да смо лијепо живјели. Сад то знам. Има један овдје писац, он је живио у Америци и нека отишо у Америку, и има једна његова књига која се зове Благо цара Радована. Он ту пише о срећи и о несрећи. Каже, да ли је човјек свјестан онога трена када је сретан или кад то све прође. Није свјестан оног трена кад је сретан, он не зна да је сретан.

С обзиром како сам живјела шест година сад се врло малим задовољавам. Сада врло мало тражим, једноставно да живим од властитог рада, ја и моја породица, нас четверо, ја и моја два сина и мој муж да се негдје скрасимо и да живимо од властитог рада. Мислим да смо за то способни и да стекнем опет нека материјална добра за неки будући живот, ето то превасходно. Желим једног дана да се расцјепи БиХ на два дијела и да онај дио који треба да припадне Југославији да припадне Југославији, а онај дио који треба да припадне Хрватској да припадне Хрватској. И мислим да треба да се утопи тај ислам у ту хрватску државу, једноставно да би га угушили овдје, јер мислим да је то једно на земљи једно велико зло, та вјероисповјест. Нека извине прави вјерници, али мислим да је толико екстремна, најекстремнија вјероисповјест на свијету, исламска вјероисповјест. Јер то су доказали самим, да нема већих терориста. Сви терористи то су из исламских земаља, јел тако. Па нимало нису одударали сада од своје браће из Авганистана, из Алжира и осталих тих земаља. Уопште нису одударали, по масакрима и осталим, одсјецање главе, њихово традиционално одсјецање главе. Опет су почели с тим да се баве, јер за вријеме Турака ви знате да су Срби набијани, одсјече се глава па се набије на колац. Ако сте некад посјетили, можда сте чули, посјетили сигурно нисте. Чули сте за град Ниш у Србији. Ех, у том граду има једна ћеле кула се зове. То је једна кула изграђена само од човјечи лобања, е то је њима у њиховој вјери. Давно је било, кад су Турци још владали. Сад замислите једну грађевину од људских глава, ето. Што је још ништа у односу, рецимо на Јасеновац, ако сте чули за Јасеновац. Педесет година су Срби требали, он је се налази у Хрватској. Чули сте за то, највећа гробница на свијету то је. То је гробница коју су нацистичка Хрватска у то вријеме. То би свакако морали да видите и ту је седам стотина хиљада људи, можете ли да замислите цифру од седам стотина хиљада људи. То је седам Маракана, ако сте чули за Маракану стадион. Чули сте за Маракану од сто хиљада, како не, у Бразилу највећи стадион који прима 100 хиљада гледалаца. Е, седам Маракана можете замислити на једном мјесту убијених људи. Седам стотина хиљада људи. Колко пута треба да вам кажем колика је то цифра. То је један скоро милионски град под земљом, то је највећа гробница на свијету коју је нацистичка Хрватска направила над српским народом. То се десило 41. до 45. године. То је, има ту спомен жртвама фашизма, ту су сахрањени највећим дијелом Срби, 90% Срби, остало су Цигани и Јевреји. Чули сте за ту гробницу, ако имате прилике да се поклоните мом народу, да одете тамо. Седам стотина хиљада људи, колко пута треба да вам кажем. Можете ли то замислити? И то 50 година и да тај никад 50 година је владао, био доживотно изабран тај Тито, који се борио против нацизма, да никад није отишо највећој гробници на свијету да се поклони, таквим жртвама нацизма, које му ја никад нисам могла опростити. Ово немој заборавити, ово је најважнија информација коју ниси знао, сигурно. А отићи тамо, они ће рећи у Хрватској, а 700 располажемо са цифром и та барата цифра 700 хиљада људи, они су имали времена да је побију давни дана. Могу сада да кажу пар хиљада људи. Па и пар хиљада људи, зар је то мало? За све читаоце имам поруку. Једног дана кад прочитају ову књигу, пошто је доста ријечи било о национализму овдје, да у њиховој земљи ако се јави национализам да никад не подлегну таласу тог национализма, да их никад не поведе један човјек, масу, једног народа да поведе путем национализма. Да никад не подлегну национализму. Ето то ми је порука, да никад не ратују, да јесте због националних и било каквих разлога. Да сваки човјек остави пушку и да никад не буде рата. Е то је порука сваком читаоцу, јер сви смо ми ипак кћери и синови нечији, једнако сви волимо своје породице.

Зеница/Травник

човјек 1- Ја имам 36 година и прије рата сам живио у опћини Зеница.

човјек 2- Ја имам 34. године. Ја сам живио у опћини Травник.

човјек 1- Прије рата живот је био типично сељачки. Али смо ми, који смо млађи, завршавали школе. Ми смо већ ишли у град, јер у граду је била индустрија. Ја сам завршио ту школу у Зеници и пошо сам радит у жељезари. И у жељезари имам рада, једно тринест година до рата. Жељезара је добро пословала. Живило се, мало кућа, мало крава, пољопривреда, тако да се могло некако живит. Није било нешто солидно. Нисам никад био отишо на море није се могло. Живило се оно, од плате до плате. Врло је тешко било наћи поса. Иначе, тешко је наћи добар поса у граду гдје је развијена само тешка индустрија. То је одма знак да је тежак живот био. Тежак је и поса био.

Односи међу људима различити религија био је нако сурађивало се онде, гдје се морало сурађиват, а ишло се онде, гдје се морало ићи. Био је аутобус, ту смо морали ићи скупа; онда продавница, морали смо ићи скупа. А да смо посјећивали једни друге .то нисмо.

Зашто? Па, тај контраст религија. Потпуно контраст религија. Друга ствар, по мени је мало јача, то је тај менталитет Муслимана. Видјели сте овдје какав је менталитет Муслимана. Ја не потцјењујем никога, али они су ипак спремни на све да би дошли до свог циља, док Хрвати, по мени, нису ти људи. Иначе, нисмо се ми никад качили. Никад.

Највећа је брига било наћи добар поса и стамбено се збринут. Ја сам, на примјер, радио 14 година у фабрици и нисам никада мого добит стан. Ни помислити.

Нисам никад мого добит ни кредит да правим кућу. Ипак је се то ишло по неким другим линијама, те неке заслуге, те овај, те онај, ето тако

Прије рата ја сам живио са мамом,. Било нас је седмеро дјеце. Отац је умро млад, тако да смо остали, капа до капе. И онда смо се сналазили како је ко знао и умио. Од нас седам, ја сам сам завршио средњу школу. Тад је било тешко школоват дијете у граду, гдје је се плаћало и превоз и храна. Није мого свако школоват дјете. Било је тешко.

Осјетили смо да ће бит рата у Босни, кад је рат пошо у Словенији и Хрватској. Пошто је било ту пуно бивше Југосовенске Армије. Било је пуно војарни. И онда је још већи проблем био што су муслимански челници, а за њима и народ, у почетку тог рата мислили да неће бити рата у Босни, да неће њи ЈНА дират. Онда је ишло све преко нас Хрвата, малобројни Хрвата, јер нас је у Босни врло мало.

У априлу '92. године нас је пустило на наплаћени допуст. И онда смо ми нормално, отишли кућама. Све је било то, неизвјесност, до тога датума, мало се негдје ишло у Зеницу. Већ су биле барикаде. Поставили Хрвати, поставили Муслимани. Овај не да овоме проћ, овај ономе. Становништво већег дијела Хрвата у Зеници се повукло вамо горе, према нашем крају. Јер то је већ нека висина и ту је већ је био стациониран један већи број Хрвата. Послије тога смо се ми организовали горе, у једном селу. Једно велико хрватско село. Ту смо се повукли сви, од Зенице према горе. Ту смо имали неку храну, заједничку. И цивили и ово што је било војске наше. У Зеницу смо престали ићи од 15. априла 93. године, од датума ухићења Тотића.

Код нас је рат почео, ја говорим за наш крај, 15. Априла '93. године, кад је ухапшен пуковник живко Тотић, заповједник ХВО-а Зеница и кад је убијена, масакрирана његова пратња. То је било у Подбрјежју. То је све трајало до 7.6.93. године, кад је био први напад на то наше село од муслиманске

постројбе. С наше стране убијена су два војника, и рањено је било пет. Пошто сам ја, баш у то вријеме, био возач у санитету 7.6. навече смо их пребацили тајно, јер смо били у обручу, до болнице у Новој Билој.

Осмог шестог ујутро рано, у три и петнаест, можда пола четири, пошто је опћи напад од стране Гуче Горе. То вам дође као енклава једна, гдје је био масакр четрдесет цивила, Хрвата. Под овим, чукле је његово село, шужањ, Коњевћићи, Граховћићи и ми смо заблокирани овдје били. 8.6. негдје око 12 сати већ смо били у обручу на простору отприлике, можда, по мојој процјени није било више од 500 квадратних метара. Ту је било од пет до шест тисућа цивила, из свих села. чекали смо ноћ да се пробијемо према Новој Билој, јер то је био хрватски дио. Код нас је било врло, врло лоше, што се тиче оружја. Ако је неко имо у пушки пет, шест метака, то је била премија. Ми смо само бранили цивиле. Морали смо бранит, кад смо имали око пет, шест тисућа цивила, и дјеце, и жена и рањеника. Све је то било на једном мјесту, а морало се пробит опет преко муслимански положаја да би дошли до Нове Биле.

Ја сам се осјећо врло, врло, врло лоше. Нисам нормално, нисам добро поднео тај рат, јер имам двоје дјеце, жену, мајку болесну. У то вријеме, тај дан, 8.6. остало је код нас горе заробљених, из мог села цивила око стотињак, укључујући ту и моју жену и дјецу и матер. Нису могли прећи тај један километар чистине, брисаног простора. И они су тукли са свих страна. Два мјесеца нисам знао ни јесу ли живи, ни гдје су. Нит су они знали за мене. Моја жена, дјеца и мама су били заробљени на Овнаку. Имала је опет среће у несрећи. Имао сам тада малу бебу од четири мјесеца. Та ми цурица мала била болесна пуно и исти тај дан, са њиховом војном полицијом муслиманском, дошла у Зеницу. Тако да се спасила од тих тортура. Ја сам био прешо већ на ову страну.

човјек 2- Послије тога изласка из обруча, прешли смо у Нову Билу и то је се пошла формирати црта, да се огради Средња Босна. Тад је рат прави већ кренуо и немаш друге. Пушку на раме и у ров, брани се. Сваки дан су напади текли из дана у дан, у ноћ, касно, рано, ујутро, нон стоп; мртви, рањени Ја сам био од првог дана у војсци. Оба смо од првог дана били. Моро се прикључит. Већ касније, 93. године, у осмом и деветом мјесецу, тад се није гледало ко је, шта, јел млад, стар било доста рањених, болница је се пунила. Немаш довољно војника, немаш хране, немаш муниције.

Тад је све било против Муслимана у Средишњој Босни. Јер, то је неки однос био можда један напрема десет, Муслимана и нас. Тако да је њима био циљ спојити Зеницу, Травник Јер с тим спајањем све би проширили; Кросомај, Бугојно Све то кренуло и затворили су нас поново у обруч у Средњој Босни. Нисмо имали изласка нигдје из Средње Босне. До Бусоваче, до Новог Травника ту је било стационирано, шта ја знам, све тај дио Хрватски. Све се ту на тај простор скуучило. Ниси нигдје неки размак имо велики, да си имао простора, да си се мого кретат, шетат. Свугдје су снајпери били, са свих страна гађали. То што су се на другој страни налазиле наше бивше комшије, није се тада пуно ни размишљало. Јер, он кад иде мене убит, ја немам пуно кад размишљат. Ја сам имо неки пријатеља с оне стране тамо што пуцају. У том тренутку, да је био мој рођени брат, ако он мене жели убити, убит ћу и ја њега. Да је било ко наишо у руке, ја би њега, прије ја њега, нег он мене.

Воде ниси имо, струје. Ништа живо. Нон стоп је то било, само окружење, напади, ујутру, навече, поподне Једну годину је то трајало тако. Све је у њиовим било рукама; вода, струја, тако да нисмо имали ништа од тога. То је трајало до деведесет неке четврте, фебруара мјесеца, нешто тако. Тад је неко примирје потписано и тад је престало.

Наредба је дошла престани с паљбом . Престало је се. Опет је једно извјесно вријеме ишло се на црту. Касније су пошли смањивати број њи, тако да је некако заживило примирје. Ал све је то било опет напето и свак је од нас очекивао кренут ће поново. Само чекаш кад ће негдје неко гледаш све и само чекаш ко ће први опалит. Нису се требали мјешати, требали су пустити до краја, да се разрјеши ситуација. Него овако остало све ко што је било деведесете године, када је почело.

До краја рата сам био војник. Пред сам долазак овдје одрадио сам смјену за ХВО, тад сам се раздужио. И даље сам под војном обавезом. То мјесто смо напустили из разлога што немаш посла. Овдје сам дошо '95.године, у октобру мјесецу. Посо се појавио неки.

Послије рата и онако тешких мука, тога свега што се прошло и доживило, није лоше. Али све је то опет неизвјесност нека. Ништа није урађено. Живиш оно, од данас до сутра. Сад тренутно овдје посла има. Не станујемо у кући. Станујемо у згради овдје. Стан неки од фирме, и тако

Нисмо били код куће. Да сам могло се вратит, запалио би је. Не би је оставио да је они руше, да је уништавају, да пљачкају. Радије би је ја уништио. Нисам стиго. Пошто су знали да сам био од првог дана у ХВО-у, људи су уништавали дио по дио, систематски. Чак су на крају, кад нису могли ништа, онда су је минирали. Тако да нема неког повратка. Немам сигурности.

Не бих се вратио у кућу, из разлога јединог, они или ја. Не би се више могло живот тај поновит. Јер, пролила се ту крв многа. Треба проћ наредних, шта ја знам, пет, шест генерација, да се то бар мало заборави. Јер моје дјете не може заборавит. Ја ћу му то рећи, због чега смо овдје, због кога смо дошли.

Још се то не зна ништа. Слушам сваки дан неке вијести. Преговарају, воде преговоре. Више ниси паметан, шта слушат, кога слушат. Кривац има. Вријеме ће показат ко је крив. Све до неке, рецимо '88. године, колко-толко је било добро. А већ те године је кренуло, прво незадовољство радника, штрајкови. Већ тад је упала цијела, она бивша Југославија у неку економску кризу. То је се одразило и на нерад. Људи су имали времена слободног, нису имали шта радит, него само размишљали: шта, како, одакле. И тако је то почело. Више је то политика нанијела.

човјек 1- Ја мислим да је највећи интерес од рата, у овој политици имала међународна заједница. Ми обични људи од тога нисмо имали ништа. Ми сво сви губитници; и Хрвати, и Муслимани и Срби. Али је по мојој процјени имала светска заједница нешто.. Ту су сад ушли са својим базама, са својим људима, са својим пиунима. Све нам они сада командују и шефују. Више ми ништа немамо своје. Од нас Хрвата, колико је било у Босни прије рата, нас је сад стјерало на испод 12 посто у Босни. И то што је остало, опет смо ми криви за овај рат. То не да ће доприњет стабилизацији стања у Босни, него јавља се већи раздор.

Међународна заједница мисли, што окривљује Хрвате само, да ће бити мира овдје. Овде баш због тога неће бити мира, ја вам гарантујем, сигурно. Јер овдје су Хрвати незадовољни, како се понаша према њима међународна заједница.

Сутра када би отишла међународна снага, одма би дошло до конфликта.

Сигурно вам кажем.

Да је окривљено било колко Муслимана, Срба јест нешто, али мало их је тамо у Хагу. А Хрвати су сви отишли. И обећано им поштено суђење и брзо. Од тога нема ништа. И дан данас се хапсе по Витезу и по Средњој Босни, Хрвати. То неће доприњети стабилизацији стања, сигурно вам кажем. То само иде на горе. Јер, јавља се незадовољство у хрватском живљу. И овако нас је мало и хтјелинехтјели, ми морамо бити скупа и јединствени, ако хоћемо и оволико да

останемо овдје. Жеља седамдесет посто поштених Хрвата је да изађе из ове Босне. Е, догде је то дошло. Не вреди се више борит, ни политички, ни другим средствима, кад си увијек крив.

Сад, случајно кад би био рат, сви би ми отишли. Ја би први отишо. Ја би отишо у Индонезију, не би био овде. Моја су дјеца преживјела велике трауме. Ја не би желио да се више то доживи. И овако је моја жеља једина, ако могнем икад у Хрватској купит кућу и отић тамо.

Ја сам босански Хрват, Хрват из Босне и Херцеговине. То смо ми. Национални идентитет је важан. Важно нам је за опстанак овде. Ал нам не дају. Нама нико не да за право ништа. И међународна заједница је изгледа стала на страну муслиманске стране. Све је у њиховим рукама. У њиховим рукама је и медиј, као најбитнији фактор у овој држави. Медији говоре двије године о тој преустроју радио-телевизије Босне и Херцеговине. И дан данас је муслиманска. По мом мишљењу, национални идентитет и религија је важна зато што једино са религијом и под религијом ми се уједињавамо, да будемо, бар колко толко, блиски једни другима.

Лако је завадит два нешколована човјека, без разлике из које религије он потиче. Али, ја још нисам никад срео да су се посвађала два доктора или два инжињера. Ипак је ту мало више интелигенције, културе и памети.

што се тиче религије, народ осто на дистанци, ако није и више усмјерен сад према цркви него прије. Али обично, ми сви, кад гледамо, гледамо туђе проблеме. Више видимо. Такав смо ми народ. На примјер, прије овог рата у Босни, ви нисте могли наћи Муслиманку која је замотана, завијена. Сад видите на сваком кораку, у Зеници, у Травнику, Муслиманку којој само очи видите. Људи које познајемо, који нису никад носили браде, они сад носе браде. Људи су се мало окренули.

Да се опстане, најбитнија је економија. Економија, отварање нових радних мјеста. Лакше би се ране преболеле. Кад ја имам пун стомак и моје дијете, буквално вам говорим, мене ће мање занимат политика. Кад ја имам своје, осам сати у радном времену, имамо кућицу, стан. Дођем кући, сви су сретни јер сам доњео плату мањи су проблеми. Овако је то још тешко, неизвјесно.

човјек 2- Ко и у почетку рата, ситуација је скоро иста, више мање иста. Само се смјењивају, само се свађају, једни друге. Политика се требала одвојити скроз од свега и онда у реду. Док се год веже политика и економија, то нема. Док мене политика води шта ћу ја радит, гдје ћу и куд ћу и док ми одређива гдје ћу живит. Поготово кад те међународна заједница присиљава на неке ствари диктаторат је завела овдје.

На примјер, дође и гледа какве ћу ја таблице имат. У ове четири године борио се за хрватску заједницу, и сад немам ништа. Натура ти тамо неке власти, без везе. Не волим ја то. Дај ми моје. Подјели и пуст ме. Подјели нас. Једном ријечју треба нас подјелит. Босну, оставит као Босну, нек је она у цјелини. Нек се она зове Босна, али је подијели на три дијела и збогом. Ми ћемо се везат економски, сурађиват ћемо. Живићемо једни поред других, ако можемо.

човјек 1- Остали су људи исти. Промјенили само одоре. Промјенили су политичке партије. Ја путујем сваки дан. Кад дођем на муслиманску територију, ја већ презам. Страх ме. Полиција ако ме ухвати, биће проблема. Он теби погледа докуменат, види да си ти Хрват, а он је Муслиман и онда је то друга прича. Он друкчије размишља. Он не гледа више ни свој посо ни своје идеале. Он размишља само о томе да си ти Хрват, да си ти усташа.

човјек 2- Када бих ја дошо код вас и теби завео неки ред, закон. Кажем: мораш овако. Не можеш онда направит да тај ред буде квалитетан и мир да буде неки трајан. То је само привидно.

човјек 1- Има код нас стара пословица брак на силу никад није успио . То је логика. И овдје на силу Федерација. На силу држава, нема државе. Никад је неће бити. Само нова, нека нова Босна у којој ће имат сви свој дио. Ово не ваља ништа. Стара Југославија, никако. Ова садашња Босна исто. Док се не подијели ова Босна, од ње нема ништа.

Моја нада и жеља за властиту будућност је, да више никад рата не буде нигдје, ни у којој земљи. И да напосок једном завлада овдје прави мир и право поштење, између људи слога, привреда, економија. То је најбитније за опстанак. Да напосок, међународна заједница, од ње сви овисимо, стане на страну свих, као што се представља у свијету. Да штити свију исто. Да погледају на све стране исто.

А особно моја жеља је, изаћи из ове Босне, да се никад не вратим овде. Само ићи одавде. Сретни су сви они који су се родили ван Босне и који су живјели и одрасли без рата.

Зеница

Имам 35 година и прије рата сам живјела у Зеници са родитељима. Ми смо имали приватну кућу у предграђу Зенице. Радила сам у Зеници и имала супер посао. Брат је радио, тата, мајка и ја. Било је тешко наћи добар посао прије рата и било је пуно незапослених. Код мене особно стандард живота је био добар. Ја мислим да је било прилично добро свима. Свак је живио и имо основно.

Око мог мјеста били су само Муслимани и Хрвати. И то баш право мјешовито. Један овај, један онај. Срби су били у другом дијелу Зенице, а иначе кажу да је у Зеници било око 50 посто Муслимана, 25 посто Срба, 25 посто Хрвата - прије рата, читава опћина Зеница.

Различити људи су радили и живјели заједно, нормално. Ми никад нисмо контактирали да смо пријатељски били, нисмо се посјећивали. Ал смо се као сусједи поздрављали. Мој отац није имао пријатеља неког који је долазио. У моју кућу не. Шта ја знам, од прије је то тако, а оно добро јутро, добар дан, добар вече и никаквих проблема. И моје колегице на послу су биле друге вјере и татине и свачије, нормално се радило, ни на што се није гледало.

Ја мислим да је онда било лијепо, да није требало ништа мјењат, да се живјело од свог рада и тог сам мишљења да нема везе ко је тај сусјед. Нека живи он свој живот, ја ћу свој. То што ти је директор био друге вјере, сусјед друге вјере, нема везе.

Ја нисам вјеровала да ће бити рат док нисам изишла из своје куће. Говорила сам са су Срби први почели те сукобе, говорила сам не можемо ми у Зеници, ја говорим за сад за тај свој град, не можемо се борити с Муслиманима ни Муслимани с нама, кад смо један онај, један онај. Мислила сам да неће моћи то. Да сусјед неће на мог тату, ни мој тата на сусједа, који је Муслиман. Нисам вјеровала да ће бити овако.

Проблем је у Зеници почео кад се десило у Ахмићима, 16.4.93. Прије Ахмића није било оно неких особно проблема, да је било проблема на неку обитељ, или нешто. Све до тог дана.

Кад су Ахмићи нападнути, онда је већина Муслимана прешла из Витеза у Зеницу и нормално тад Хрвати у Зеници били доњи. Онда су Муслимани нападали ове који су од тамо, Хрвате. Они су протјерани одотуд, сад је било оно иди ти сад тамо. И мени су говорили - иди ти сад својима.

Ахмићи су били Армија БиХ, сукоб у Зеници је дошо између Армије и ХВО. ХВО је био пуно слабији. На њих је било пуно напада, онда се ту негдје бранило, шта ја знам, на ту територију гдје је моје мјесто. Из Зенице се извлачио стожер ХВО-а преко наше територије, поред моје куће и оне мојих рођака. Ту је био неки отпор и онда се Армија БиХ реванширала - потпалили су куће на тим дјеловима Зенице. 18.4.93 је моје мјесто горило. Армија је била јача, ХВО се предо и у КП дом су затворили оне које су ухитилии.

И ми смо морали иселити из куће. Било је страшно. Моја бака, мама и ја смо хтјели да изиђемо из куће, пошто сви рођаци иду и припадници ХВО нам говоре да напуштамо, да се цивили повуку. Мој брат је био на цртама ХВО-а са хаубом, а мој тата није хтио да напусти кућу. Говорио је: Нећу, нисам ником крив. Онда сам ја говорила: Ако ти тата нећеш, нећу ни ја. Мама каже: "Ако нећете ви, неће нико". Међутим, напустили смо је сви кад је пошла пуцњава и гранате и шта ја знам, кад се Армија приближила кућама, онда смо је напустили сви. Од куће ништа нисмо могли понијети са собом. Ја сам изишла из куће и видјела једног свог пријатеља који је био у ХВО, мој школски колега и звала сам га: "Горане, гдје ћеш?".

Како је ХВО се предо, припадници ХВО-а су бјежали, куд који. Спасавали су се, скидали одоре и шта ја знам. Ја кажем: "Горане, гдје ћеш?". Каже: "Зар сте у кући?". Ја кажем: "Јесмо, сви.". Каже: "Напуштајте кућу!". У року пола сата смо побјegli.

Мени је било ружно кад сам напустила кућу. Не знам, ко да је био сан. Исто да нисам била при свјести. Једноставно сам мислила да ћу ја доћи у своју кућу сутра и да ћу наставити живот.

Отишли смо у град код ујака, у Зеницу и били смо код њега седам дана. А ово вам је интересантно за ову причу. Мој тата се вратио послје два сата у нашу кућу. Само је отишо, нас одвео код ујака, каже: Ја идем кући. Тата и пар рођака су се тако вратили својој кући. Мој тата је сједио испред куће док је припадник Армије из куће износио ствари. Сусјед, један наш, који је с татом био тад, у цивилу Муслиман, он је тати реко, не говори ко си, јер су се ту помјешали Муслимани сусједи, наши у цивилу и припадници Армије у одорама. Било је помјешано и сада ови припадници Армије нису знали ко је тата, да ли је то сусјед Муслиман, мјештанин тог мјеста или је Хрват, власник куће. Они су у року те ноћи, то је било предвече од пет до ујутро, девет кућа запалили а шест испразнили. Наша није била запаљена него је само испражњена. Онда је у неко доба ноћи јавио нам се телефоном. Везе су радиле са Зеницом с градом и јавио се телефоном и реко, код ујака, да је жив и да се не сикирамо да ће он ујутру доћи, да неће навече да иде јер има два и по километра до града.

И ујутро један рођак други каже, ко хоће да иде горе у куће своје, он има комби, ауто, да нас одвезе горе. Ја сам била прво женско које је дошло горе, ујутро у шест сати. Иначе су савјетовали, пошто горе још увјек има војске, да горе не иду женска лица, већ да само мушки иду. Кад смо дошли, имали смо шта да видимо. Наша кућа је само испражњена, једноставно све је изнесено. Оно што је остало од крупних ствари, ормари спаваће собе, то је преврнуто, разваљено, прозори полупани. То се у ноћи све догодило. Пошто је тата то све

гледо на клупи испред куће, позно је једног од њих. Тај момак је из нашег града, само из другог дијела града.

Ми смо били код рођака. Ми смо код њега тако били пар дана, ал сам ја сваки дан ишла кући. Али нисмо дали мами и баки, јер су биле лоше. Мама ми је болесна, физички болесна и нисмо дали да иде и да то све види. И нисмо хтјели да то да то гледа, то би је потресло. Исто тако и бака, старија Жена. Мој брат пошто је био у ХВО, није смио да буде код куће. Он је се крио једно два мјесеца, док га није Армија ухватила и у КП дом затворила.

Атмосфера у Зеници је била напета. Јадно, биједно. Ми нисмо тако лоше прошли. Наша кућа није изгорела. А ових других рођака је баш све изгорило. Све је оно право изгорило.

Послије седам дана тата и мама се враћају у своју кућу. Тад су из СФОР-а долазили и давали најлоне са арматуром, храну и оне основне ствари. Прозори су се заковали и средило се мало. Послије тога се вратило у кућу и све док није потписано примирје са Витезом, Зеница је годину дана била затворена, блокирана. Док није то примирје било потписано, између Муслимана и Хрвата, било је грозно. Ја сам била у Зеници, у кући. Мој тата није годину дана спавао у кући. Долазе на врата, лупају, траже. Једноставно од страха тата и пар рођака су се организирали и припремили. Једноставно нису хтјели да остале чланове обитељи неко навече у сну нападне, већ ће они бити вани и видјет ко долази, шта долази и шта хоће. Да будемо припремљени. У то вријеме, кад је се то десило, ја седам дана нисам радила. Јавила сам се телефоном у своје предузеће и рекла да не могу долазити на посао из тих и тих разлога. Мој директор и замјеница директора су за све знали и рекли су ми да нема никаквих проблема, или слободни дани или годишњи одмор. Кад будеш осјећала да можеш доћи на посао, дођи. То је било тако седам дана, а онда сам почела да идем на посао. А тата је исто радио. Он није радио можда три, четири дана и почео је онда одмах да ради.

Онда једно вријеме нам нису дали. Били су ту припадници што их ми зовемо Муджахедини око Турбанима, са оним сабљама. Они су стајали на прометницама око Зенице. Овај дио гдје сам ја, то је једна прометница за Витез. Они су стајали ту и нису нам дали на посао. Сви смо морали имати папир да смо под радном обавезом. Гдје идемо, кад се враћамо, до колко радимо. Само зато што смо били Хрвати.

Ту годину сву сам ја радила, ишла сам на посао. Плаћа је била мала, била је пет марака - пет марака мјесец дана, ал сам радила. Нисам добила отказ тад зато што сам Хрват. Не! То не могу рећи. Не! Само је тежак живот био тада. Нисмо имали брашна, круха, оно основно нисмо имали. Свима је то било тешко, ко год је ко био, било Муслиман, Хрват, Србин. Прометнице су затворене, није могла храна да долази, живјели смо од залихе.

Послије 1994. године, кад се потписало примирје, онда је мој брат који је пуштен из КП дома за велике паре. Платили смо у КП дому да га пусте, јер мој брат није хтио да пристане, да приступи Армији. Ко је присто, је ли, да буде припадник Армије он је пуштен и послат у јединицу, распоређен у Армију. Он није хтио. Ја и брат, кад је примирје потписано, прелазимо у Витез. Ја мало од страха, мало од неимаштине, нисмо имали ништа. Напуштам посао и напуштам Зеницу. Брат зато што је било ил Армија ил бјежи. Не могу рећи да ме неко од Муслимана малтретира. Нисам ни на послу никакве нападе физичке имала, овако причу ријечима, јел. Ја браним своје, онај своје и то, ал нешто конкретно нисам имала.

Родитељи су били остали код куће и они су и данас дан у Зеници, у кући. Брат се пријављује у зеничку бригаду ХВО-а и остаје у Витезу.

Пар дана сам у Витезу била, док ми нису колеге и колегице послале пара за пут Витез чапљина . Доле у чапљини сам имала пуно рођака и пријатеља који су напустили Зеницу и отишли доле. Ту сам у вагон насељу једну годину била. То је жалосно. То је заиста тешко било.

У чапљини смо ми у вагон насељу имали храну. Да, има кухиња, има доручак, ручак, вечера. Понесеш своју шерпу, идеш у један вагон који је био кухиња, добијеш порцију.

Пуно људи има и сада ту, повратника из Њемачке и из ових земаља из којих се враћају. 1996. године је било врло мало људи ту, у вагон насељу, већ се било раселило, међутим, сад је пуно опет.

1994. године у 12 мјесецу сам прешла у камп Тасовчиће.

Тад сам се пријавила у војску - ХВО. Ја сам радила за плаћу, при ХВО за годину дана. Јесам ишла на линију, само при стожеру, нисам била у рову. Терен, стожер, заповједништво.

Било ми је драго, јер била је добра плаћа, велика. Требало је и мојима тамо да пошаљем. Одлучила сам се на то и било ми је драго што сам. Доста мојих пријатеља су били тамо. Све је било супер.

Напустила сам војску јер ми је додијало, мало увјети, терен, тад су биле акције сваке седмице 1995. године. Често акције, терени, рад у мјесту гдје сам била, да не говорим сад све то. То ми је било додијало, као жени.

Напуштам војску и одлазим у Мостар, у дирекцију овог предузећа, у којем сам радила прије рата. Пријавим се и кажем радила сам ту и ту, сад сам била у војсци, раздужила сам се, има ли шансе за посао, пошто имам десет година искуства прије рата на тим пословима. Пошто је и доле у Мостару била подјела и све то, требало им је кадра, односно радника који су радили те послове, који су упућени, радника са искуством. И из Мостара су ми рекли, из подузећа, да имамо сада на располагању освојене градове у Олуји. Имамо: Јајце, Дрвар, Гламоч и Грахово. Пошто сам ја из Средње Босне, већ сам Босанка, јел, нисам доле Херцеговка, они су ми рекли најбоље би било да прихватим или Дрвар или Јајце. Да радим у испоставама тог нашег подузећа, у тим градовима. Ја сам се тад мало бојала. Куд? Куд? Како сама, пошто сам слободна, нисам удата. Како ћу се снаћи, те ово, те оно. Онда су ми из подузећа рекли: Ми смо већ контакт успоставили са тим градовима, упознали смо се, ми ћемо их назвати, јавити им све, бит ће договорено .

Прије рата, овдје у Јајцу у овом мом подузећу, није радио ни један Хрват. Е сад, пошто овај град држи ХВО, он га је освојио и ту је Хрватска власт, треба да се упосли Хрват. Тако су послали мене, јер је ближе Средњој Босни, ближе је то мом граду Зеници, него Дрвар. Нисам никад прије рата била у Дрвару и у том дијелу Босне. И тако сам дошла ту. Већ, три године сам ту.

Тако сам ја дошла у Јајце, али се овдје не осјећам као прогнаник. Сигурно, да није било рата не би била ту. Али, прогнаник бит, то одма се веже и да си мало угрожен, да си на неки начин у нечему ускраћен. Ја се тако не осјећам. Овдје живим, тад су ми дали стан. Живим, радим, имам плаћу, и осјећам се лијепо. Ето тако. Јесам задовољна овдје стварно, од првог дана. Можда сам ја таква, можда што сам ја оваква па ми је лијепо. Ни једног тренутка нисам осјетила то што сам дошла из неког другог мјеста овдје и да сам од ових људи овдје нешто лоше доживила. Не! Стварно то не могу рећи. Јер свако ко био ту оних првих дана, тешких, ко је год мого икако да ми помогне, помогао је. А да је одмагао, не.

За сада не мислим да идем назад да живим у Зеници, јер немам посла. Да ли би ме сада у мом подузећу примили назад, то нисам питала. Јер, последице мог одласка пало је пуно ријечи, увреда и тако, али ријечима. Не би се волила вратити у тај круг. Е, сада пуно је у Зеницу дошло са стране других Муслимана из других градова, нормално, они су се упослили на мјеста која су била слободна, тако да је само ротација.

Највећа брига су ми родитељи. Старији су, има болести, то ме највише брине. Волила би да су здрави, а ко то не би волио, боже мој. Сва срећа па је моје здравље за сада добро, да куцнем. Одем у Зеницу, по потреби, чујемо се телефоном и ако нешто треба. Била сам прошли викенд. Уђем и прођем поред својих сусједа Муслимана који знају гдје сам, никад ништа. Добар дан, добар дан. Исто прије.

Не знам зашто је био рат - ја само знам да није требало бити. Ја кривим Србе, јер је с њихове стране испланирано. Не би о томе. Већином, бригада је ишла за Србима. Срби су први почели. За мене су све ово они испланирали и почели. Ми нисмо осјетили те проблеме прије рата. Стварно. Не може се рећи. Не знам шта је окренуло људе.

По мом мишљењу, последице свих ових жртава с једне, с друге, с треће стране, све би требало другачије да се заврши. Да се подијеле све три стране. Ко што се одвојила Република Српска да се и ове двије стране подијеле, то је моје мишљење. Треба подијелити међу Хрвате и Муслимане. Па изволите, нека живи ако неко хоће на том територији неке друге нације. Ко што је код Срба. Већ овако, како је сада, последице оволико жртава и свега овога између Хрвата и Муслимана, ја не видим заједнички живот. Сад се ево показује да се може једни поред других. Једни поред других - а заједно не.

Кад гледам у ово уназад, ништа ми није било лијепо. Најтежа ми је била глад у Зеници. То ми је било тешко. Кад дијелите шниту круха на четворо, а ту другу ако има, остављате за сутра. Кад ја дајем мами да она поједе пола, а она неће даје мени, ти си млађа, треба ти више. То се не заборавља. Тад, у то вријеме, мама ми је измршала тридесет кила и 1994. године у другом мјесецу, отишла у болницу у Зеници. Од глади, исцрпљености, и физичке и психичке.

Не знам шта би радила ако би поново почео рат сада. Најрадије би да се са свим својим ближним извучем, да не гледам, не присуствујем том рату. Имам рођаке у другим државама због рата - Аустралија, Америка, Њемачка, Холандија. Има их и у Аустралији који се не мисле уопће враћати.

Прије моја националност није било пуно важна, а сад ми значи много. Прије ја јесам била Хрват, изјашњавала сам се као католик, славила сам Божић, Ускрс, све и то. Ништа то није било ни чудо, ни страшно, ни нешто посебно што си то. А сад ми то значи пуно.

Ја сам Католик по вјероисповјести, националност - Хрват. Држављанство - Босна и Херцеговина. Босанка. Мени је важно да имам свој идентитет, да знам ко сам и шта сам, и сада је важније него прије. Незнам зашто.

Практикујем своју религију исто ко и прије. Прије сам ријетко ишла, идем и сада ријетко. И моји родитељи нису у цркви сваке недеље. Мислим да мој народ више сада иде у цркву него прије. Не знам зашто. То је ипак појединачно, особно. И моје гледање на друге религије је исто ко прије. Нека их тамо. Ако је човек човек и ако иде људским неким путем, није важно.

Ја бих узела, ако би могла, стару Југославију. У старој Југославији особно ништа лоше нисам доживила. Колико знам ни мој отац, живио, радио, примо

плаћу, није био угрожен, нападан зато што је тај сасвим нормално се живило и радило. Није се гледало то. Имали свашта нешто. Сад су се разишли пријатељи, сусједи, сад су тамо родитељи сами, пате. Тата није хтио оставити кућу. То је моје, нисам крив, нећу, погинућу овдје и тако. Сад је осто у тој кући, сад они имају основно, имају они што да једу. И они живе. Многи Хрвати су напустили Зеницу и мало их се враћа. Нема више пријатеља, нема рођака, отвори врата, куће погорене, напуштене, то их психички потреса.

Економска ситуација у БиХ је тешка. Пролазите, путујете. Све је срушено, попаљено, разрушено. Пуно ту пара треба, и средстава и свашта нешто. А и политичка ситуација је тешка. Чини ми се да се то само врти у круг. Главе се смјењују, а народ само тако стоји.

Биће повратак избјеглица, а сад колко процентуално у који град, не знам. Али од мојих познаника, сусједа и шта ја знам, рођака, пријатеља, не. Још више напуштају и ови што су још остали. Неки немају посао, некима је то све додијало. Ови старији који имају дјецу, негдје иду за својом дјецом. Тако и ови што су тамо, планирају по Хрватској, неки су се већ и смјестили, купују куће. И мислим да ће се све то очистити етнички без рата за пар година.

Моја лична жеља је да буде мирно, да се живи, да идемо напријед, да градимо, да изграђујемо, да уљепшавамо. Здравље нормално је на првом мјесту, да се буде здраво. И за БиХ да се све ово смири, да се покуша заборавит, а то је врло тешко.

За читаоце само да им кажем: Да не доживе ово све што су прошли неки. Ја још нисам ту ништа пуно прошла, није то ништа страшно било, шта су људи прошли неки. Да то не доживе. Да то читају ко "Десило се то тамо некад на Балкану".